

Hennes snilles styrka

Hennes snilles styrka

Kvinnliga grosshandlare
i Stockholm och Åbo

—

Christine Bladh

Södertörns högskola
Biblioteket
SE-141 89 Huddinge

www.sh.se/publications

© Christine Bladh

Illustration: Johan Petter Cumelin (1764–1820),
”Utsigt af Stockholm från Skeppsbron”, cirka 1790,
akvarellerad konturetsning (detalj), Stockholms
stadsmuseum, inventarienummer SSM 11747.

Omslag: Jonathan Robson
Grafisk form: Per Lindblom & Jonathan Robson

Tryckt hos Elanders, Stockholm 2018

Södertörn Academic Studies 71
ISSN 1650-433X

ISBN 978-91-88663-09-2 (tryck)
ISBN 978-91-88663-10-8 (digital)

Förord

För mig har det varit en spännande resa att forska om grosshandlaränkorna och det samhälle de levde i för tvåhundra år sedan. Denna resa hade jag inte kunnat genomföra utan hjälp från flera personer.

Jag vill tacka personalen vid Stadsarkivet i Åbo och personalen vid Landsarkivet i samma stad. När jag kom till arkiven i Åbo hade jag stor hjälp av professor Kirsi Vainio-Korhonen, som hjälpte mig genom språkförbistringar och andra svårigheter.

En som alltid visade stort intresse för mitt arbete var Carl-Magnus Rosell. Han fanns fram till sin pensionering på Stockholms Stadsarkiv, men var anställd av Kommittén för Stockholmsforskning. Tyvärr gick Carl-Magnus bort för cirka två år sedan.

Även den övriga personalen på Stockholms Stadsarkiv var till stor hjälp. Många av dem som arbetade där när det här projektet startade har tyvärr gått i pension.

Jag vill även tacka hela högre seminariet i historia vid Södertörns högskola för kommentarer när jag har presenterat delar av boken. Men främst vill jag tacka professorerna Kekke Stadin, Johan Söderberg, Lars Ekdahl och Per Bolin samt docent Martin Wottle för läsning och kommentarer.

Kekke, Martin och jag har haft projekt tillsammans och har jobbat ihop under flera år. Johan är min man och har fått änkor såväl till frukost, lunch som till middag när det har varit som värst. Han har varit ekonomhistoriker vid Stockholms universitet. Per och Lars har läst manuset och gett mig många värdefulla kommentarer.

Dessutom vill jag rikta ett stort tack till Östersjöstiftelsen som har finansierat projektet! Södertörns högskolas publikationskommitté har även utsett en granskare och två lektörer som läst mitt manus. Två av dem har angett sina namn. De är docenten i engelska Liz Kella och Klas Nyberg, professor i ekonomisk historia. De har gett mig många värdefulla kommentarer.

Tack allesammans!
Christine Bladh

Innehållsförteckning

KAPITEL 1. Inledning.....	9
Grosshandlaränkor	10
Regelverket kring grosshandeln	12
Änkedom.....	16
Kvinnans ställning	18
Situationen i andra länder.....	21
Metod och material.....	23
KAPITEL 2. Borgerskapets kvinnor i olika roller.....	25
Hushållet	25
Grosshandlare med mera.....	26
Flickors utbildning.....	32
Äktenskap och kärlek	34
Äktenskap och egendom.....	37
KAPITEL 3. En borgarfamilj som andra?.....	41
Den första Anna Maria.....	41
Skeppsholms församling och herrnhuterna	45
Den andra Anna Maria	47
Den tredje Anna Maria.....	50
Äktenskap, status och ekonomi	53
Kapitel 4. Minibiografier	61
Gertrud Andersdotter Moliis	61
Maria Liwijn Pinchardt och Anna Maria Burghardi Wretman.....	62
Katharina Fleege Rungeen, Margaretha Wadström Fleege och Maria Collin Fleege.....	64
Elisabeth Tottie Wittfoth och Anna Maria Tottie Toutin.....	65
Sara Lampa Habicht.....	67
Margaretha Biörckman Plomgren	68
Anna Elisabeth Carlbohm Baer.....	72
Maria Juliana Törngren Grabien	76
Sara Longen Simolin.....	77

Ulrica Christina Willman Starbus	78
Maria Enberg Kellander	78
Magdalena Katarina Lexell Pipping.....	79
Fredrica Bremer Salenius.....	80
Lovisa Ulrika Hæckert Allén	83
Christina Nordström Fris	84
Johanna John Dahl.....	86
KAPITEL 5. Grosshandlaränkor i Stockholm och Åbo	87
Urval.....	87
Änkor som valde bort grosshandeln	89
Rörelsernas storlek.....	91
Åren som grosshandlare	96
Faderns yrke.....	99
Giftermålsålder, ålderskillnad och omgiften	100
Änketiden.....	102
Barn	104
KAPITEL 6. Äktenskap som sociala och ekonomiska relationer	107
Sysrarna Tottie	110
Giftermålsmönster för änkor i Åbo.....	112
Giftermålsmönster för änkor i Stockholm	119
Syskongiftermål som äktenskapsstrategi	122
Barnen och deras sociala nätverk.....	122
Åboänkoras barn	126
Stockholmsänkoras barn	137
En jämförelse mellan änkor i Åbo och änkor i Stockholm.....	142
KAPITEL 7. Avslutande diskussion	145
Kvinnornas bakgrund.....	145
Tiden som gifta.....	147
Perioden som änka.....	151
Barnen.....	153
Ett samhälle i förändring.....	155
Sammanfattning.....	162
Käll- och litteraturförteckning	163

Inledning

I det tidigmoderna Sverige hade änkor efter borgare rätt att driva sina döda mäns handels- eller hantverksrörelser vidare. Inom många skrån var dessa rättigheter begränsade till ett visst antal år, men inom handeln saknades den typen av restriktioner. De som tog till vara denna möjlighet var förhållandevis få. Men trots allt fanns det änkor som drev rörelser inom de flesta borgerliga områden. Den här boken behandlar 20 änkor efter grosshandlare. De kan ses som helt vanliga änkor som bara tillvaratog sina rättigheter, men de kan också betraktas som anomalier i sin tid då majoriteten av de kvinnor som blev änkor i deras samhällsklass drog sig tillbaka från affärsrörelsen. De gifte antingen om sig eller överlät handelshusen på söner eller svärsöner och levde då på att låna ut sina ärvda medel mot ränta.

De änkor som ingår i undersökningen drev grosshandel i Stockholm och i Åbo under perioden 1750 till 1820. Rörelsernas storlek var varierande. Här finns ägarna av allt ifrån de riktigt stora handelshusen till ägarna av betydligt mindre rörelser. Min avsikt är inte att undersöka rörelsernas storlek i förhållande till varandra utan att se om änkorna klarade av att behålla den storlek som rörelsen hade vid makens bortgång.

I förhållande till Stockholm var Åbo en liten stad. Det de bägge städerna hade gemensamt var det botteniska handelstvänget. Det innebar att utländska handlare inte fick bedriva handel i Östersjön norr om dessa städer. Stockholm utgjorde ett undantag från det regelverk som gällde för handeln. När handelsparteringen trädde i kraft år 1734 var det bara Stockholm som delade in handelsmännen i olika korporationer. Men Åbo var inte vilken småstad som helst. Här fanns såväl universitet som landshövding och en efter svenska förhållanden relativt stor befolkning. Den stagnation som fanns i Stockholm fanns även i Åbo. Krig och missväxt drabbade givetvis även den finska delen av riket. Enligt Nikula hade Åbo 5 700 innevånare år 1749 och Stockholm hade 60 618 år 1750. År 1805 hade Åbo 11 300 och Stockholm hade 75 517 år 1800. Åbo hade endast sex handlare som Nikula

klassar som grosshandlare. I Sverige/Finland var de olika handels societeter-
nas ställning stark. Samtidigt var de redan avskaffade i länder som England
och Nederländerna. Näringsreformerna i Sverige genomfördes inte förrän
1846 och 1864.¹

Jag kommer att jämföra förutsättningarna för änkorna i de bägge stä-
derna när det gäller att driva företag. För trots att bägge låg inom Sveriges
gränser under större delen av undersökningsperioden så löd de under delvis
olika regelverk för vilken handel som fick bedrivas och hur denna beskat-
tades. I Stockholm tillhörde samtliga som drev partihandel grosshandlar-
societeten. Den bildades år 1734 och fanns stipulerad i handelsbalken i den
nya grundlagen.² Minuthandeln i Stockholm var delad på ett antal societeter
beroende på vad den enskilda handlaren drev för handel. I Åbo gjordes ingen
skillnad mellan gross- och minuthandlare. Däremot fanns det en svensk och
en finsk handels societet.

Den vanligaste bilden vi har av änkor idag eller i äldre tid, är den av en
äldre kvinna som i och med förlusten av sin make får svårigheter att klara
sig själv ekonomiskt. Motbilden är den unga kvinnan som gift sig med en
äldre rik man. När han dör ärver hon en förmögenhet och lever livets glada
dagar. Ingen av dessa bilder stämmer in på de änkor som behandlas här.
Kvinnorna blev änkor vid mycket skiftande ålder. Ingen av dem var utfattig,
tvärtom var flera av dem riktigt förmögna. Det som skiljer dem mest från
gängse schablonbilder var att de i och med sin status som änkor officiellt
trädde fram som yrkesaktiva och även gjorde anspråk på politiskt deltagande.

Vidare kommer jag att undersöka vad valet att fortsätta med handels-
rörelserna innebar för kvinnorna och för deras familjer. Vad innebar det att
vara kvinna i en bransch som var så dominerad av män? Vad hade de för
möjligheter att verka och vilka begränsningar fanns som berodde på att de
var just kvinnor?

Grosshandlaränkor

Runt 1820 försvinner grosshandlarnas änkor som egna företagare i både
Stockholm och Åbo. Går det att förklara varför detta skedde? Lyckades
änkorna med att bibehålla samma storlek på sina rörelser som de hade haft
då männen levde? Utmärkande för den förindustriella storföretagaren var

¹ Oscar Nikula, *Åbo Stads historia*, Åbo 1971, s. 266. Klas Nyberg, Håkan Jakobsson, *Storköpmän som samhällskraft, Borgerskap och Grosshandlarsocietet i Stockholm* del 1, 2012, s. 14ff, 22ff.

² Klas Nyberg, Håkan Jakobsson, 2012, s. 22ff.

att han eller hon drev flera företag som kompletterade varandra. En grosshandlare ägde exempelvis ofta delar i skepp, manufakturer i staden och/eller bruk ute på landsbygden.

Änkorna betalade liksom männen skatt för grosshandeln och därför kan jag följa förändringarna år från år. När det gäller änkornas samlade kvarlåtenskap efter deras död går det däremot inte att se varifrån intäkterna kom. Det innebär att även andra former av rörelser finns med i det resultatet.

Vad innebar det för barnens giftermålsmönster och yrkeskarriär att mödrarna var yrkesaktiva? I de fall där änkornas döttrar var gifta blir det av naturliga skäl deras mäns yrken och sociala status som jag undersöker. Lyckades de av änkornas barn som blev faderlösa som minderåriga med att upprätthålla samma sociala ställning som sina föräldrar? Underlättades deras framtida liv av att mödrarna inte bara förvaltade det kapital som deras fäder hade lämnat efter sig utan även lät kapitalet arbeta vidare i handelshusen?

Slutligen kommer jag att granska de nätverk som skapades genom såväl änkornas som barnens äktenskap. Även om det är en förutsättning att den äkta mannen hade dött när den här studien genomförs så fanns detta nätverk kvar runt änkan. Det finns inget skäl att förmoda att kontakten med mannens släkt bröts vid hans död, särskilt inte som just de här änkorna inte gifte om sig. Kunde kvinnorna dra samma nytta av mannens släkt för sina karriärer som deras män hade gjort? Bildade änkorna någon form av strategiska alternativ till männens nätverk för att kompensera för de arenor som de inte hade tillgång till?

De flesta borgerliga rörelser var små och ekonomiska realiteter medförde ofta att änkornas möjligheter att driva rörelserna var begränsade. Enligt skrälagstiftningen var en hantverkaränka tvungen att ha en erfaren gesäll, kallad verkgesäll, anställd hos sig. Att anställa någon var betydligt dyrare än att ta hjälp av någon inom familjen. För de flesta änkor fanns det i verkligheten bara två alternativ efter mannens död. Det ena var att gifte om sig. För att vara attraktiv på äktenskapsmarknaden som änka gällde det att varken vara alltför fattig eller alltför gammal. En änka med en liten rörelse och med flera barn att försörja hade små möjligheter att hitta en ny man. Då återstod bara det andra alternativet, nämligen fattighuset.³ Men för de änkor som den här boken handlar om utgjorde fattighuset i allmänhet inget hot.

³ Irene Artæus, *Kvinnorna som blev över. Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås*, s. 152ff., 179ff., Uppsala 1992, Martin Wottle, ”Borgarkvinnor och ’verkliga borgersmän’. Genus och egendom i 1700- och det tidiga 1800-talets Stockholm” i *Hans och hennes. Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*, s. 203 red. Maria Ågren, Uppsala 2003.

De flesta hade en gedigen förmögenhet. I allmänhet kom kvinnorna själva från förmögna familjer och dessutom hade deras män ofta drivit framgångsrika handelshus.

Regelverket kring grosshandeln

Handels societeterna var handelns motsvarighet till skråna inom hantverket. I Stockholm hade varje form av handel sin egen societet medan man i de mindre städerna ofta hade en gemensam societet. Grosshandels societeten bildades år 1734. Den fanns enbart i Stockholm. Hattarna var det dominerande partiet under åren fram till 1766/67 års riksdag. De stred för starka regleringar av handeln. Efter 1766 tog mössorna makten. Det var vanligt framförallt bland de mindre handelshusen att de gick i konkurs. De små var betydligt fler än de större handelshusen. Trots det så omsatte de stora den absoluta majoriteten av medlen från grosshandeln.⁴ Grosshandlarna var också delade mellan exportörer och importörer. Generellt tillhörde de större rörelserna exportörerna. Det fanns dock undantag från den regeln.

Delar av grosshandlarna ingick i borgerskapets översta sociala och ekonomiska skikt. Större delen av handelshusen var små och hade svårt att klara sig under framförallt de svåra åren i slutet av 1700-talet. Under 1770- och 80-talen var grosshandlarna som flest. Därefter minskade antalet småhandlare, medan de stora handelshusen lyckades överleva.⁵ Enligt lagen kunde endast män få tillstånd att bli grosshandlare. Handelslagstiftningen gällde för alla former av handel som gav burskap.⁶ Men för grosshandelns del var mycket större kapital inblandat än för de flesta andra formerna av handel. En grosshandlare drev handel i parti, till skillnad från minut- eller detaljhandlare. De exporterade eller importerade större mängder gods. Exempelvis kunde en grosshandlare ha hand om försäljningen av hela produktionen av järn från ett bruk. För all handel gällde att änkan efter en avliden handlare kunde driva rörelsen vidare så länge hon inte gifte om sig. Man kan säga att hon blev sin avlidne makes ställföreträdare på jorden och inom rörelsen. Kvinnor kunde inte få burskap om de inte var änkor. Det krävdes att man var myndig för att erhålla burskap. Den ogifta kvinnan stod under sin fars förmyndarskap och den gifta under sin mans målsman-

⁴ Klas Nyberg, Håkan Jakobsson, 2012, s.23f. 365. Klas Nyberg, *Kopparkungen*, Stockholm 2006, s. 364ff.

⁵ Nyberg, 2006, 364ff.

⁶ Burskap innebar att hantverkaren eller handlaren fick mästars status och därmed erhöill rättigheter och skyldigheter som borgare.

skap. De ogifta kunde söka myndighet hos Kungl. Maj:t. Men för att få denna myndighet skulle hon kunna visa att hon var i behov av den. Skilsmässor var ovanliga, men de förekom trots allt. I lagen stod det inget om hur frånskilda kvinnor skulle betraktas, som myndiga som änkorna eller som omynliga som de gifta kvinnorna. Men efter att ha läst ett antal bouppteckningar där frånskilda döttrar är förmånstagare kan man konstatera att de frånskilda betraktades som gifta i det hänseendet.

Trots att änkorna enligt lagen var tillåtna att driva handelshusen, så hade de inte samma privilegier som deras män hade haft. Historikern Martin Wottle har inte funnit att handels societeterna direkt motarbetade änkorna som individer. Men dessa korporationer var per definition manligt kodade. Kvinnorna kunde aldrig bli fullvärdiga medlemmar i societeterna. De kunde inte inneha någon förtroendepost, man förutsatte inte ens att de skulle närvara vid sammankomsterna. De fick inte lära upp eller anställa arbetskraft själva. Handelsbetjänster tillsattes istället av societeten. Med andra ord förväntades det att kvinnorna skulle hålla sig undan från korporationernas offentlighet.⁷

Eftersom det ofta var mycket pengar inblandade i grosshandeln fanns det också många som hade stort intresse av vad som hände med en rörelse sedan en grosshandlare hade dött. Det fanns ofta ett nätverk av män som stod i ekonomiskt beroende till den avlidnes verksamhet. Pengar hade lånats och lånats ut inom detta nätverk. De här nätverken konstruerades ofta genom äktenskap mellan olika familjer. Vilken betydelse dessa nätverk hade för änkorna när de beslutade sig för att fortsätta med rörelserna är mer oklart. I den här undersökningen finns ett fall där borgenärerna, vid den stora konkurs som handelshuset slutade i, uppgav att det var just det faktum att de hade litat på grosshandlaränkan Margaretha Plomgrens kunskaper inom handeln som hade varit avgörande för att de hade beviljat henne så stora lån. De hänvisade till att Margaretha Plomgren var uppväxt i ett handelshus och även hade sysslat med handel under alla år som gift. Borgenärerna i det här fallet utgjordes av främst utländska företagare som själva fanns inom samma bransch. Kontakterna med det Plomgrenska handelshuset hade sitt ursprung sedan den tid då hennes före detta man Anders Plomgren levde.⁸

Johanna Andersson Raeder skriver i sin avhandling i ekonomisk historia om de svenska adelskvinnor som blev änkor under senmedeltiden. Hon

⁷ Wottle 2003, s. 204.

⁸ Se närmare beskrivning av konkursen i minibiografin över Margaretha Plomgren.

konstaterar att änkornas omgiftesfrekvens var mycket hög. Hon kan inte finna något mer mönster bland de kvinnor som gifte om sig än att just de kan ha varit i behov av en äkta man för att skydda sin egen och sina barns egendom. Särskilt de unga änkorna var i behov av män som de kunde lita på för att säkra sina tillgångar. Det var också viktigt att det geografiska avståndet till den här mannen eller de männen inte var för stort. Som änkor var kvinnorna under medeltiden precis som under 1700- och 1800-talen myndiga, men som gifta var deras äkta män deras målsmän. Trots att de som änkor hade denna ekonomiska självbestämmanderätt enligt lagen, så vägde de informella reglerna där en änka inte kunde tala för sig på samma sätt som en man tyngre.⁹

Ett skäl till att änkorna fortsatte att driva handelshusen som kan avfärdas redan här är att det skulle ha funnits lagstiftning som gjorde att det fanns personer bakom änkorna som gärna såg att de rent formellt drev rörelserna vidare. Änkor efter handelsmän hade efter 1753 inga former av skattelindringar för de rörelser som de drev. Det fanns alltså inga ekonomiska fördelar med att registrera en firma på änkan medan den i realiteten sköttes av hennes söner eller andra manliga släktingar.¹⁰

Obemedlade fanns även bland grosshandlarna och deras änkor. Vad fattigdom innebar var dock olika för olika sociala kategorier. En fattig grosshandlaränka var fattig i förhållande till andra inom hennes sociala kategori, men därmed inte sagt att hon var fattig i förhållande till stadens proletära grupper. I samband med den ekonomiska krisen under 1800-talets första två årtionden bildades år 1815 i Stockholm en stiftelse för behövande bland grosshandels societetens medlemmar, deras hustrur, änkor och oförsörjda barn. Det var ganska betydande summor som kunde delas ut av denna stiftelse. En ”orkeslös” man kunde erhålla 100 riksdaler banco per år, en änka eller hustru 75 riksdaler banco, ett äkta par 150 riksdaler banco tillsammans och ett oförsörjt barn 75 riksdaler banco. Om det fanns flera barn i samma familj fick varje barn 50 riksdaler banco. Enligt statuterna skulle pojkar få sitt underhåll tills de fyllt 17 år och flickor tills de fyllt 20 år.¹¹ Det

⁹ Johanna Andersson Raeder, *Hellre hustru än änka. Äktenskapets betydelse för frälskvinnor i senmedeltidens Sverige*, Stockholm 2011.

¹⁰ Kekke Stadin, ”Kvinnors skatter” i *Manliga strukturer och kvinnliga strategier, En bok till Gunhild Kyle*, red.: Birgit Sawyer och Anita Göransson, Göteborg 1987.

¹¹ ”The evolution of Swedish consumer prices 1290–2008”, Edvinsson R. och Söderberg J. i *Exchange rates, prices and wages 1277–2008*, red Edvinsson R., Jacobson T. och Waldenström D, s. 446.

bör alltså ha varit maximala belopp. Något namn på stiftelsen anges inte i resolutionen.¹²

Ett par decennier in på 1800-talet försvann änkorna inom grosshandeln i det närmaste som yrkesutövare. Men detsamma gäller inte för detaljhandeln, där ökade andelen kvinnor under hela 1800-talet. För Stockholms del var exempelvis andelen kvinnor bland samtliga handlare hela 74 procent år 1863.¹³ Samtidigt var andelen kvinnor inom handeln (exklusive handel med alkohol) i Lille i Frankrike 7,4 procent år 1860 och 10,4 procent år 1870.¹⁴ Om den extremt stora skillnaden beror på att olika grupper har hänförs till kategorin handlare eller om det faktiskt var denna stora skillnad mellan de båda städerna går inte att avgöra. Sannolikt är det en kombination av bägge fenomenen, mycket småhandel kategoriserades inte som handel i Lille medan den finns med i Stockholmsstatistiken och betydligt fler kvinnor i Stockholm var dessutom handlare.

Brukspatronerna härstammade ofta från samma sociala kategori som grosshandlarna och här var de kvinnliga näringsidkarna relativt många under senare delen av 1800-talet.¹⁵ Men det fanns en skillnad mellan bruken och grosshandeln och det var att bruken låg på landsbygden och handelshusen i städerna. Städernas kvinnor kan ha varit mindre benägna att bli betraktade som yrkesarbetande än vad kvinnorna på landsbygden var om de inte var ekonomiskt beroende av inkomsten. Dessutom fanns i allmänhet brukskontoret i anslutning till ägarnas bostad medan bostad och kontor hade flyttats till olika byggnader i staden. Det medförde att kvinnornas medverkan i rörelsen blev svårare i staden medan de fortfarande kunde delta i skötseln på landsbygden utan att behöva bryta mot några oskrivna lagar.

¹² Kongl. Maj:ts nådiga resolution uppå den af grosshandels-societeten i Stockholm gjorde underdåniga ansökning, att sedan Societeten insamladt en betydelig fond till en stiftelse, ämnadt till understöd för behöfande bland Societetens medlemmar, samt för deras hustrur, enkor och oförsörjda barn..., Stockholm den 22 februari 1815. Det var inte ovanligt att förmögna borgare testamenterade till behövande från sitt eget stånd. Se Marja Taussi Sjöberg, *Släkten, pengarna & Caroline Gother*, Stockholm 2009, s. 130.

¹³ Christine Bladh, "Kvinna med eget företag – från 1700-talets mitt till 1800-talets slut" i *Mot halva makten*, SOU 1997:113, s. 132.

¹⁴ Béatrice Craig, "Where have all the businesswomen gone? Images and reality in the life of nineteenth-century middle-class women in northern France" i *Women, business and finance in nineteenth-century Europe. Rethinking Separate Spheres*, red. Beachy, Robert, Craig, Béatrice, och Owens, Alistair, Oxford 2006, s. 56.

¹⁵ Kerstin Westerlund, *Kvinnliga brukspatroner*, Stockholm 2004.

Änkedom

Före den medicinska vetenskapens genombrott under sent 1800-tal var dödligheten bland vuxna, det gällde såväl kvinnor som män, mycket hög. Den högsta dödligheten bland dem som var i så kallad produktiv ålder hade dock männen. Det medförde att många kvinnor blev änkor i relativt unga år.¹⁶ I Stockholm utgjorde änkorna en avsevärt större andel av befolkningen än vad änkringarna gjorde. Det berodde på männens högre dödlighet, men också på att männen gifte om sig snabbare och i högre utsträckning när deras hustrur dog än vad kvinnorna gjorde när deras män dog. Det mönstret tycks ha varit gemensamt för större delen av Europa.¹⁷

Religionens betydelse för människornas liv ända fram till 1900-talet ska inte underskattas. Efter reformationen fick människorna i de länder som antog den lutherska läran ett nytt rättesnöre: den av Martin Luther författade Hustavlan. Här föreskrevs hur de olika stånden skulle leva och förhålla sig till varandra och här fanns även en del som behandlade det så kallade hushållsståndet. I Hustavlan finns det inget utrymme för den ensamma yrkesverksamma änkan. Luthers text behandlar den gamla kvinnan som lever återstoden av sitt liv i bön och fromhet. Men i vissa fall var ändå omgifte att föredra för änkor och det var när hon inte kunde avhålla sig från sexuellt samliv. För att inte bli förtappad var det bättre att hon då gifte om sig. Många kvinnor i 1600-talets Sverige gifte om sig, ofta flera gånger. Men det finns exempel på unga högreståndsånkor som medvetet valde bort ett andra äktenskap. Som änkor var de myndiga och hade oinskränkt makt över sina stora ekonomiska tillgångar.¹⁸

Johanna Andersson Raeder visar att de senmedeltida högreståndsånkor i Sverige gifte om sig i hög utsträckning. De förmögna änkor i Stockholm gjorde detsamma under 1700-talet. Forskningen som behandlar övriga Europa uppvisar ett annorlunda mönster, där gifte de förmögna änkor om sig i påfallande liten utsträckning. Ett skäl kan ha varit att de var alltför rädda om sitt ekonomiska oberoende för att riskera att förlora det genom att gifta om sig. Majoriteten av änkor som gifte om sig var äldre än de män som de gifte om sig med, men det rörde sig inte om någon större

¹⁶ Johan Söderberg, Ulf Jonsson och Christer Persson, *A stagnating metropolis. The economy and demography of Stockholm, 1750–1850*, Cambridge 1991, s. 177ff.

¹⁷ Se exempelvis Olwen Hufton, "Women without men: Britain and France", s. 124ff., Yme Kuiper, "Noble widows between fortune and family", s. 156ff., i *Between poverty and the pyre. Moments in the history of widowhood*, red.: Jan Bremmer och Lourens van den Bosch, London 1995.

¹⁸ Kekke Stadin, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund 2004, s. 88ff.

åldersskillnad. Den var i genomsnitt fem år. Och det var långt ifrån den åldersskillnad som framträder i samtida litteratur. I 1600- och 1700-talets engelska litteratur är ett vanligt tema att man varnar änkorna för deras egna ”lastbara lustar”. Om de låter dem ta överhand så kommer de att glömma bort ansvaret för sina barn och riskerar att gifta sig med yngre män som bara är ute efter deras pengar.¹⁹

Änkorna var de enda kvinnor som automatiskt var ekonomiskt myndiga i Sverige. Alla män uppnådde denna myndighet vid 21 års ålder. Från samma ålder fick de även gifta sig. För kvinnornas del var det civilståndet och inte åldern som var avgörande för deras ekonomiska självständighet. Fadern var förmyndare för sin ogifta dotter så länge han levde, därefter skulle en ny förmyndare utses åt henne. Den gifta kvinnan stod under sin mans målsman-naskap och hade ingen egen förvaltningsrätt till sin egendom och sitt kapital. Det var den äkta mannen som skulle förvalta även hennes del av boet.²⁰ En änka däremot fick själv förvalta sitt kapital och sin egendom. Kvinnorna (flickorna) fick gifta sig redan vid 15 års ålder. Det här innebar att de rent teoretiskt kunde bli änkor och därmed myndiga redan vid den åldern.

Enligt giftermålsbalken var det inte bara den tillåtna giftermålsåldern som var olika för män och kvinnor. En kvinna som inte hade varit gift tidigare kunde inte ingå äktenskap utan sin giftomans medgivande. Så länge hennes far levde var han hennes giftoman. Om han avled var det mamman som tillsammans med förmyndaren var giftoman. Även i detta avseende betraktades änkorna annorlunda än andra kvinnor, de behövde ingen giftoman.

Fram till 1845 var arvslagstiftningen olika för prästernas och stadsbefolkningens döttrar å ena sidan och för böndernas och adelns döttrar å andra sidan. För att krångla till det riktigt så ärvdes lantegendomar enligt samma regler som gällde för bönderna även om egendomen ägdes av någon som var mantalsskriven i staden. Stadsbefolkningens och prästernas döttrar ärvde lika mycket som sina bröder. Adelns och böndernas döttrar ärvde bara hälften i förhållande till sina bröder. På samma sätt var lagen om giftorätt konstruerad. Bland stadsbefolkningen utgjorde halva boet kvinnans gifto-rätt. Det innebar att hon fick hälften av det gemensamma boet när maken avled, medan landsbygdens kvinnors giftorätt bara var en tredjedel av boet.

¹⁹ Elisabeth Foyster, ”Marrying the experienced widow in early modern England: the male perspective” i *Widowhood in medieval and early modern Europe*, red. Sandra Cavallo och Lyndan Warner, Essex 1999.

²⁰ För en närmare diskussion kring begreppen förmyndare – målsman se Ann Ighe, *I faderns ställe. Genus, ekonomisk förändring och den svenska förmyndarinstitutionen ca 1700–1800*, Göteborg 2007, s. 65.

Giftorätten för kvinnornas del när det gällde lantegendomar som ägdes av stadsbefolkningen var även den en tredjedel av värdet. Trots lagstiftningen satt många av den här undersökningens kvinnor i orubbat bo eftersom makarna hade ett ömsesidigt testamente. Men precis som idag hade barn från tidigare äktenskap rätt att få ut sitt arv när deras biologiska förälder avled.

Det har historiskt aldrig varit några statusmässiga problem för kvinnor att ta över mäns arbetsuppgifter när männen har dött eller av andra skäl inte har kunnat sköta sina uppgifter. Däremot var det svårare eller nästan omöjligt för män att överta kvinnornas arbete. Hushållsarbete som städning och matlagning tillhörde helt den kvinnliga sfären. Så var även fallet med mjölkning och exempelvis skötseln av höns och andra smådjur. Om en man hade utfört de arbetsuppgifterna hade han riskerat att förlora sitt anseende som man. Rigida normer kring arbetsdelning var ett av skälen till att männen gifte om sig betydligt oftare än kvinnorna när de blev ensamma. Ett annat skäl var skötseln av eventuella småbarn. En ensamstående far ansågs inte kunna ta hand om sina små barn, något som däremot en ensamstående kvinna inte förväntades ha några problem med. Eftersom överklassen hade tjänstefolk som skötte de arbetsuppgifter som tillhörde den kvinnliga sfären. Därför kan inte detta ha varit skälet till att även de uppvisade samma könskillnad när det gällde omgifte. Men vad det övre borgerskapets män däremot kan ha haft behov av och som en ny hustru kunde tillföra var en kompanjon. En som skötte den del av rörelsen som fanns på hemorten medan han var ute på sina resor till de övriga delarna av företaget. Han kan även ha haft behov av att stärka sina ekonomiska och sociala band till fler släkter. Men det krävs två personer när man gifter sig och därigenom även två viljor. Vad som gjorde de män som hade varit gifta tidigare och som några av bokens änkor gifte sig med attraktiva på äktenskapsmarknaden kommer jag att försöka besvara längre fram.

Kvinnans ställning

Men änkornas rörelsefrihet var inte oproblematisk och tidvis var den mer begränsad. Detta motiverar mitt val av undersökningsperiod, för från mitten av 1700-talet blev borgaränkornas ställning försämrad. Något som avspeglar sig i att deras deltagande inom det politiska livet inskränktes. Borgaränkor som hade övertagit sina döda mäns burskap var de enda kvinnor som hade rösträtt, de var dock inte valbara till riksdagen. Fram till 1770 förekom borgaränkor vid riksdagsvalen i vissa städer. Borgaränkorna i Stockholm förlorade helt sin rösträtt med det förslag till ny förordning som

borgarståndet presenterade vid riksdagen 1770. För övriga städers del varierade tolkningen av förslaget. Änkornas politiska rättigheter hade inskränkts redan 1758 då en ny förordning rörande borgmästarval infördes. Här fastslogs att den som röstade vid dessa val var tvungen att infinna sig personligen vid röstningen. Det var inte längre tillåtet att rösta via ombud. Samtidigt som valen till riksdagen blev allt mer politiskt betydelsefulla och borgerskapet fick allt större politisk makt så manövrerades kvinnorna bort från denna arena.²¹ Men hur argumenterade männen i riksdagens borgarstånd när frågan om kvinnors deltagande i de lokala valen och i riksdagsmannavalen diskuterades? Enligt historikern Åsa Karlsson Sjögren kan man se en förändrad syn på änkorna redan vid förändringen av stadgan för borgmästarval 1758. Fram till dess såg man änkan som en representant för sin döda man och deras gemensamma egendom. Den nya stadgan var tydlig på en punkt, det var inte längre tillåtet att rösta via ombud. Och just detta var något som änkorna hade utnyttjat i stor utsträckning. Däremot var den inte lika tydlig när det gällde änkornas möjlighet att rösta överhuvudtaget. Ett argument som användes mot änkornas deltagande var att de inte hade svurit borgareden.²² Ett annat var att de inte hade lika långtgående skyldigheter som de manliga borgarna. Bland dem som talade för änkornas rösträtt menade man att de bidrog med lika höga skatter som männen. Eftersom änkorna inte hade svurit borgareden kom de att utdefinieras som ”rätta borgare” och förlorade 1770 även sin rösträtt till riksdagen. Burskapet och rösträtten kom på så sätt individualiseras.²³

Att änkorna kunde stöta på hinder som deras män inte hade gjort när de ansåg att de hade rätt att ta del av det politiska livet visar en besvärsskrift över hur valet till riksdagen hade gått till i Åbo 1771 skriven av Elisabeth Baer:

Desse besvär anföres af mig icke af andre Confiderationer, och föremål, än blott och endast, för at förwaroa mig de Privilegier och rättigheter, utom hvilka min Näring och Handels rörelse kan steg om steg blifwa inskränkt och förfördelad, och hwarå jag förbehåller mig Eder Nådes ömmaste afseende.²⁴

²¹ Åsa Karlsson Sjögren, ”Frihetstid, rösträttstid. Män, kvinnor och rösträtt i frihetstidens svensk-finska städer”, i *Hans och hennes. Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*, red. Maria Ågren, Uppsala 2003.

²² Borgareden var den ed som den nye mästaren eller handelsmannen svor när deras ansökan till ett visst skrå eller handels societet hade godtagits.

²³ Åsa Karlsson Sjögren, *Männen, kvinnorna och rösträtten. Medborgarskap och representation 1723–1866*, Stockholm 2006, kap. 3 och 4.

²⁴ *Handlingar, som utwisa: huruledes walet af Åbo stads fullmäktig, til 1771 års riksdag blifwit förrättadt*, Åbo 1771, s. 26.

Gällande valet av ledamöter till riksdagen hade en ny paragraf införts i lagen och den stipulerade att endast de borgare som närvarade vid valet hade rösträtt. Det här innebar att inga borgaränkor kallades till valet av magistraten. Men Elisabeth Baer hade tänkt närvara och klagade hos landshövdingen. Hon såg händelsen som ett första steg mot inskränkningar i hennes rättigheter som grosshandlare och egen företagare. Landshövdingen svarade på änkefru Baers skrivelse:

... så kan ordet frånvarande i Förordningen, ej eller lämpas til det swagare Könet, som nog sällan har insigt at vårda sin egen, men als intet i akttaga Stadens allmänna rätt och wälfärd.

... men Fru Baer wil votera Riksdags Fullmäktig: så förekommer detta sällsamma uptåg Stadens äldsta mera löjligt, än mödan wärdt at vidare beswara.

För den orsaken och då det synes troligt, at Fru Baer låtit förleda sig til detta af hennes snilles styrka owäntade och hennes kön föga hedrande steg, wilja wi ock hafwa fördrag, at vidare swara på hennes särskilda skrift i detta ämne:²⁵

Det är mot bakgrund av den negativa inställningen till kvinnor i allmänhet som den här studien ska läsas. Men mitt fokus ligger på kvinnor som ekonomiskt självständigt agerande individer. Boken behandlar en period när inställningen till kvinnor inom de områden där de konkurrerade med manliga företagare förändrades. Enligt lagen kvarstod änkans rätt att överta sin makes rörelse oförändrad, men som jag kommer att visa i den här studien så kringskars hennes möjligheter genom andra förändringar.

Att änkor försvann som grosshandlare kan ha berott på flera olika förändringar i samhället. De ideologiska strömningar rörande kvinnor och män som kännetecknar det västeuropeiska sena 1700- och tidiga 1800-tals-samhället hade fått fäste även i Sverige. Jag avser de Rousseauinspirerade idéer som placerade kvinnorna i hemmen och som såg rollen som maka och mor som deras främsta – och deras enda.²⁶ Kanske var det så att den för-lorade rösträtt som Elisabeth Baer hänvisade till i sin skrivelse till lands-

²⁵ *Handlingar, som utwisa: huruledes walet af Åbo stads fullmäktig, til 1771 års riksdag blifwit förrättadt*, s. 30f.

²⁶ En genomgång av debatten kring äktenskapet och hur sanna kvinnor skulle uppträda i svenska tidningar under perioden 1770–1830 ger vid handen att kvinnans roll som maka och mor ansågs naturgiven från 1810 och framåt. Se Christine Bladh, "Gendered by Nature, or-? The debate on female and male qualities in the Stockholm newspapers 1770–1830", i *Only Human*, red. Arne Jarrick, Stockholm 2000, s. 191–217.

hövdingen var en första signal om en förändrad syn på kvinnors deltagande i den ekonomiska sfären.

Situationen i andra länder

Det var inte bara i Sverige som det högre borgerskapets kvinnor inom handeln mer eller mindre försvann under första hälften av 1800-talet. Det är ett fenomen som har uppmärksamrats för många delar av Västeuropa. Men skedde det några förändringar i relationerna mellan könen under perioden 1750 till 1820? Enligt de engelska historikerna Leonore Davidoff och Catherine Hall så var det just det som hände i England. De betraktar 1700-talet som en guldålder som försvann under 1800-talet. Men förändringen skedde efter hand. Under den här perioden formerades den nya medelklassen, eller egentligen de två nya medelklasserna, i England av det som tidigare hade varit en socialt och politiskt löst sammansatt grupp. Den nya medelklassen bestod av lägre och högre grupperingar. Hantverkarna och detaljhandlarna utgjorde den lägre, traditionella gruppen och grosshandlare och manufakturister utgjorde den högre. Den nya högre medelklassen utmärktes av en könsordning där männen stod för det produktiva arbetet och kvinnorna hänvisades till den privata sfären. Kvinnan blev den som med hjälp av tjänstefolk tog hand om hem och barn och som samtidigt stod för familjens sociala liv. Barnens uppfostran var något som inte bara engagerade deras mödrar, även andra vuxna kvinnor inom familjen hade en viktig roll i den. Religionen och moralen blev också allt viktigare för denna grupp. Filantropi blev en del av dessa kvinnors liv. Inom den lägre medelklassen hade kvinnorna däremot fortfarande en viktig roll när det gällde familjens försörjning. De deltog exempelvis aktivt som försäljare i familjens handelsrörelse eller drev egna handelsbodas även som gifta.²⁷

Den engelska professorn Amanda Vickery är kritisk till Davidoffs och Halls resonemang. Hon menar att det är fel att utropa 1700-talet som en guldålder för kvinnornas deltagande i det offentliga livet och dessutom att indelningen i offentlig och privat sfär leder fel. Kvinnorna under 1700-talet hade inte samma rättigheter som männen inom det offentliga livet. De gifta kvinnorna var helt utestängda från den lokala administrationen. Om man då lägger till att det var männen som hade den formella makten och kvinnorna bara hade möjlighet att påverka den genom sina män så kan man

—

²⁷ Leonore Davidoff och Catherine Hall, *Family fortunes. Men and women of the English middle class 1780–1850*, London 1987. Det här är en sammanfattning av den tes som de driver genom hela boken, men se främst prologen och kapitel 6.

flytta tillbaka uppkomsten av den offentliga och den privata arenan till runt 1650. Men trots detta är begreppen offentlig kontra privat arena när det gäller relationerna mellan könen problematiska som analytiska verktyg för historiker. Svårigheterna med att fylla dem med relevant innehåll är uppenbara. Det gäller att skilja mellan idealbilden av manligt och kvinnligt och hur verkligheten egentligen såg ut. Därför är studier av enskilda individer och deras liv nödvändiga. Bara då framträder en bild av hur tillvaron verkligen tedde sig för kvinnor och män.²⁸

Svenska förhållanden och engelska går inte att jämföra helt. Mycket i den svenska samhällsutvecklingen framträder senare än i England. Den främsta orsaken är troligen att Sverige var ett land med svag urbanisering där industrialiseringen och kommersialiseringen ägde rum mycket senare än i England. Den lagstiftning som rörde kvinnors och mäns rättigheter var inte heller lika i Sverige och i England. Korporationerna hade fortfarande en stark ställning i Sverige, något som de förlorade tidigt i England. Det medförde bland annat att de slog vakt om de manliga privilegierna där bara män kunde få burskap, något som var borta i det engelska systemet vid tiden för den här undersökningen. Det är därför inte förvånande att historikern Stefan Lundblad i sin avhandling ser hur den svenske handelsmannen utvecklades till en kapitalistisk företagare betydligt senare än den engelska forskningen gör. Hans forskning som behandlar borgerskapet i Gävle visar att hushållet som grund för handelsföretaget består åtminstone fram till 1820-talet eller eventuellt till 1830-talet. I den brevväxling som han studerar försvinner hustrun och familjen som garantier för firmans soliditet allt mer vid den tiden.²⁹

I inledningen till boken *Women, Business and Finance in Nineteenth-century Europe* argumenterar dess redaktörer, Beachy, Craig och Owens, för att kvinnorna i Europa, beroende av vilket land de levde i, befann sig inom olika ekonomiska sfärer. Under samma period kunde de vara separerade, avskärmade eller sammanlänkade med männen. De argumenterar mot teorin att medelklassens kvinnor saknade ekonomisk makt. Samtidigt som medelklassens kvinnor i vissa länder hänvisades till en separat sfär, skild från männens, så kunde de vara sammanlänkade med männen i andra länder. Teorin blir både alltför restriktiv och alltför onyanserad.³⁰ Exempel-

²⁸ Amanda Vickery, "Golden age to separate spheres? A review of the categories and chronology of English women's history", i *The Historical Journal* 36, 2 (1993), s. 411ff.

²⁹ Stefan Lundblad, *Hedersam handelsman eller verksam företagare*, Uppsala 2007.

³⁰ *Women, business and finance in nineteenth-century Europe*, red. Beachy, Robert, Craig, Béatrice, och Owens, Alistair, Oxford 2006, s. 16f.

vis visar Béatrice Craig i ett av bokens kapitel att kvinnornas andel bland grosshandlarna och manufakturisterna i Lille ökade från 3,6 procent till 8,4 procent mellan åren 1831 och 1890. Där kan man alltså inte se någon tendens till att medelklassens kvinnor skulle ha förlorat ekonomisk makt.³¹

Metod och material

Eftersom grosshandlaränkorna försvinner som egna företagare ur källmaterialet runt 1820 har jag valt att sätta slutpunkten för undersökningen där. Årtiondena därefter var det i både Stockholm och Åbo bara någon enstaka änka som drev den här typen av rörelse. Även när det gäller tidsperiodens början har tillgången på källmaterial varit avgörande. Källmaterialet för Åbos del utgör ett ännu större problem. På grund av den stora branden år 1827 har materialet stora luckor.

Det första kriteriet för urvalet av änkor som ingår i undersökningen är att de drev handelshuset i fem år eller mer. Ett andra kriterium är att jag har lyckats identifiera dem så att jag har kunnat skriva ett slags minibiografier över dem. Metoden brukar kallas för kollektivbiografi eller prosopografi. Den mängd uppgifter som har varit möjlig att få fram om var och en av kvinnorna varierar starkt. Kyrkobokföringsmaterial, mantalslängder, bo-uppteckningar och genealogiska handböcker har varit mina huvudkällor. Dessutom har taxeringslängderna använts för Åbos del och Borgerikapets bemedlingskommissions verifikationer har använts för Stockholms del. När annat material har funnits som rör en person har jag givetvis även använt det. Totalt återstår 20 individer när dessa kriterier är uppfyllda. En närmare redogörelse för urvalet finns i kapitel sex.

Jag använder mig även av information om kvinnornas barn, för att via dem få hjälp med att fastställa kvinnornas sociala ställning som änkor. En vanlig uppfattning är att faderlösa flickor var hänvisade till att gifta sig under sin egentliga sociala nivå. Enligt den föreställningen klarade inte änkor av att upprätthålla familjens ekonomiska och sociala anseende. Men de här mödrarna skilde sig från de flesta i sin samhällsklass. De levde inte på vad barnens fäder hade lämnat efter sig utan de drog in nytt kapital till familjen. På vad sätt påverkades då barnen av faderns död? Gifte sig de barn

³¹ Béatrice Craig, "Where have All the Businesswomen gone?", s. 56. "Images and Reality in the Life of Nineteenth-century Middle-class Women in northern France", i *Women, Business and Finance in Nineteenth-century Europe. Rethinking Separate Spheres*, red. R. Beachy, B. Craig and A. Owens, Oxford 2006.

som uppnådde vuxen ålder efter faderns död inom samma sociala kategori som de barn som hade gift sig före faderns död?

De frågeställningar som berör änkorna själva hoppas jag kunna besvara genom minibiografierna. Där redovisar jag hur gamla kvinnorna var när de gifte sig, ålderskillnaden mellan makarna, vilket äktenskap det var i ordningen för bägge makarna, hur gamla kvinnorna var när de blev änkor samt hur gamla de var när de dog. Dessutom har jag i de flesta fall lyckats få fram vilka som var kvinnornas föräldrar. Kvinnornas bakgrund var viktig med tanke på vilken skolgång de hade fått som barn. Min avsikt med detta är att ringa in vissa grunddata för att med hjälp av dem kunna resonera om varför just de här kvinnorna valde att driva sina (avlidna makars) handelshus vidare. Det var trots allt deras döda män som hade erhållit burskap och som hade den formella utbildningen som handelsmän. De olika handelshusen kommer i möjligaste mån att jämföras.

Bruket av efternamn har varit ett problem i denna undersökning. Det fanns ingen lag som reglerade det. Det var enbart adliga namn som var skyddade från att användas av personer som inte ärvt dem. Det var inte heller självklart att en kvinna började använda sig av sin mans efternamn när de gifte sig. I offentligt källmaterial som Stockholms mantalslängder och Stockholms borgerskaps taxeringslängder står änkorna vanligtvis helt utan eget namn, det är mannens namn som står upptaget med titeln änka efter. Ibland kan kvinnorna få eget förnamn men mannens efternamn, däremot finns aldrig det efternamn som de hade före sitt giftermål med. Namnbruket i bouppteckningarna skiftar däremot. Till exempel var Anna Maria Burgandi gift Wretman, men bouppteckningen är uppförd under hennes födelsenamn.³² Däremot har man valt att skriva tvärtom i Anna Maria Toutins, född Tottie, bouppteckning.³³ Källmaterialet från Åbo skiljer sig från det från Stockholm, i den mening att här tituleras änkorna genomgående med sina giftonamn. Eftersom det innebär att det är betydligt vanligare att giftonamnet används i källmaterialet än att man använder födelsenamnet, har jag beslutat att göra på samma sätt i min text.

Undersökningen är upplagd så att nästa kapitel behandlar svensk och internationell forskning kring borgerskapets kvinnor. Därefter följer ett kapitel om en av undersökningens kvinnor, Anna Maria Brandel, där jag även följer hennes barn och ett av hennes barnbarn. Sist i boken finns de tidigare aviserade minibiografierna över de 19 resterande änkorna.

³² BOU 1806-IV-15, SSA.

³³ BOU 1800-III-38, SSA.

Borgerskapets kvinnor i olika roller

Hushållet

All borgerlig verksamhet bedrevs inom hushållets ram. I bouppteckningar gjordes exempelvis ingen åtskillnad mellan privat egendom och den egendom som hörde till näringen så länge rörelsen hade en enskild ägare. När mannen dog blev änkan hushållsföreståndare, hon blev hans ställföreträdare på jorden. Detta förklarar också varför en änka hade rätt att överta en rörelse trots att den stod i makens namn och trots att hon saknade formell utbildning för att driva den. Det här är en tes som drivs av Maria Sjöberg. Inspirerad av Thomas Laqueur menar Sjöberg att kvinnan inte sågs som artskild från mannen, könen skildes istället åt av en gradskillnad där kvinnan var den sämre varianten. Man kan betrakta henne som en icke fullkomlig individ.³⁴ När mannen dog var det därför naturligt att hon övertog hans funktion som hushållsföreståndare.

Historikern Svante Norrhem har undersökt de suppliker som allmogen skrev till riksrådets hustrur under 1600- och 1700-talen. Det var mest kvinnor som skrev och skälet var att hustrurna skulle vara en förmedlande länk till sina mäktiga män. Det var ofta kvinnor från samhällets undre skikt som via sina medsystrar från överklassen på det här sättet ville få lättnader i sina liv. De som skrev bodde på de ägor som tillhörde dem de skrev till. Norrhem menar att man inte behöver tolka adelshustrurnas inblandning i männens affärer som ett brott mot rådande normer. Istället kan man betrakta alla underlydande på de gods som ingick i exempelvis Axel Oxenstiernas domäner som en del av hans och hans hustru Anna Bååts hushåll. Då blir det begripligt att hustrurna kunde blanda sig i det som vi idag betraktar som männens offentliga arena. Det här innebär inte att kvinnorna inte var under-

³⁴ Maria Sjöberg, "Kvinnans sociala underordning – en problematisk historia", *Scandia* 1997:2. Thomas Laqueur, *Om könens uppkomst*, Stockholm 1994.

ordnade männen, det var könens möjligheter inom hushållet som ledde till andra gränser i det stormaktstida Sverige än i det kapitalistiska samhället.

Men under 1700-talet minskade supplikerna till riksrådshustrurna och de förlorade på så sätt stora delar av den informella makt som de tidigare hade haft. Norrhem ser flera skäl till detta. De mer eller mindre ständiga krigen under 1600-talet hade medfört att männen var borta under långa perioder. På 1700-talet rasade inte krigen lika ofta och männen skötte mycket av det som rörde befolkningen på lantegendomarna. Det var något som hustrurna hade gjort när männen ständigt var borta. Professionaliseringen och byråkratiseringen av statliga ämbeten medförde att de män som innehade poster där arbetade i lokaler utanför hemmet och omgärdades av regelverk som uteslöt kvinnorna. Men det här innebar också att kvinnorna sannolikt tillbringade mer och mer tid i städerna tillsammans med sina män och förlorade den omedelbara kontakten med lokalsamhället. Sist men inte minst förlorade den gamla adeln makt till förmån för den nya, som oftast kom från borgar- eller prästeståndet och de var inte jordägande. Den gamla adelns hustrur kan mycket väl ha fortsatt att utöva samma inflytande på lokalplanet, men Norrhem undersöker politikerhustrurna. Och politikerna kom i allt större utsträckning från den nya adeln.³⁵

Grosshandlare med mera

Handelshusen var ur ekonomisk synpunkt sin tids mest framträdande borgerliga rörelser, även om storleken på de enskilda handelshusen givetvis skiftade. En grosshandlare sysslade med import och/eller export av varor och även med inrikeshandel i parti. Det fanns handelshus som hade gått i arv i flera generationer. Trots detta menade samtidens makthavare att alltför många grosshandlare inte gjorde tillräckligt stora investeringar i sina företag. Då kunde sönerna göra karriär inom andra områden där de ekonomiska riskerna inte var lika stora. Å andra sidan var grosshandeln en karriärväg för ambitiösa män vars fäder ofta hade varit minuthandlare. Det här medför att kvinnorna som jag undersöker drev både gamla väletablerade handelshus och sådana där deras män varit första generationens grosshandlare. Det de mer framgångsrika av männen hade gemensamt var att de inte enbart sysslade med grosshandel, utan att de var mångsysslare.

I boken *Storköpmän som samhällskraft* tar författarna Klas Nyberg och Håkan Jakobsson upp de olika bilder som träder fram rörande kvinnornas

³⁵ Svante Norrhem, *Kvinnorna vid maktens sida 1632–1772*, Lund 2006.

möjligheter att delta aktivt i handelsrörelserna. De menar att man kan dela in Nordvästeuropa i tre delar. Storbritannien och Holland tillhörde de mest progressiva, där hade kvinnorna tidigt erhållit en viss frihet i och med skråväsendets upphörande. I Centraleuropa och Sydeuropa däremot fanns en lång historia av livegenskap där kvinnors rättigheter varit eftersatta under lång tid. Skandinavien framträder som en tredje variant, kvinnorna fick vissa rättigheter, medan deras möjligheter att framträda som fullvärdiga medborgare motarbetades av de styrande.³⁶

Antalet grosshandlare i Stockholm var relativt stabilt under andra hälften av 1700-talet. Däremot var omsättningen allt mindre över tid i de mindre rörelserna och allt större i de stora. Det var osäkra tider och allt fler rörelser gick i konkurs. Att investera i en grosshandelsrörelse var alltså ingen säker investering man gav sig in på.³⁷

När en man etablerade sig som grosshandlare var han helt beroende av omgivningens förtroende, han måste uppnå kreditvärdighet för att kunna bli framgångsrik. Att kunna låna och låna ut pengar var avgörande för hans framgång. Att gifta sig hade stor ekonomisk betydelse för grosshandlarna. Det gick bättre för dem som var gifta än för dem som förblev ogifta. Givetvis måste även valet av äkta maka ha varit viktigt. Att gifta sig med en dotter till en redan etablerad handlare innebar tillgång till ett viktigt nätverk. De nätverk som handelsmännen skaffade sig i form av släktingar, affärskolleger och politiska kontakter kunde vara det som avgjorde hela handelshusets framtid.³⁸

De bägge historikerna Karin Ågren och Christina Dalhede har undersökt de nätverk som bildades när grosshandlare gifte sig. Karin Ågren har följt grosshandlare som var medlemmar i tyska församlingen i Stockholm under 1700-talet. De gifte sig i hög utsträckning med döttrar till andra handlare som också var medlemmar i samma församling. På så sätt skapades etniska nätverk där de som ingick kunde dra nytta av varandra. Detta var särskilt

³⁶ Se kapitel 1, i *Storköpmän som samhällskraft*.

³⁷ Klas Nyberg, *Kopparkungen. Handelshuset Björkmän i Stockholm*, s.365f. Stockholm 2006.

³⁸ Klas Nyberg, ”Jag existerar endast genom att äga kredit.’ Tillit, kreditvärdighet och finansiella nätverk i 1700-talets och det tidiga 1800-talets Stockholm”, i *Sakta vi gå genom stan. Stadshistoriska studier* red. Mats Berglund, Stockholm 2005, Gudrun Andersson, ”Forming the partnership socially and economically: a Swedish local elite, 1650–1770”, i *The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400–1900*, red. Maria Ågren och Amy Louise Erickson, Aldershot 2005, Stefan Lundblad, s.147ff.

viktigt för dem som var nyinflyttade till Sverige.³⁹ Christina Dalhedes artikel i samma antologi behandlar främst handelsböcker som finns bevarade från 1600-talets Göteborg, men hon analyserar även de nätverk som bildades när undersökningens personer gifte sig. Med stöd av främst bevarade handelsböcker, rättsprotokoll och tolagsjournaler⁴⁰ finner Dalhede att hustrurna drev egna rörelser inom de rörelser som männen hade de formella tillstånden att driva. De undersökta familjerna fanns i Göteborg och i Lübeck under andra hälften av 1600- och första delen av 1700-talet. Kvinnorna förde egna handelsböcker där man kan följa deras ekonomiska transaktioner. Omgivningen kunde alltså redan medan männen levde se att dessa hustrur var kapabla att sköta ekonomin i ett handelshus.⁴¹

De rörelser som ingår i denna undersökning och som kvinnor övertog även formellt när de blev änkor bestod oftast inte enbart av en handelsrörelse. Ibland framkommer det tydligt i källmaterialet att skeppsrederi, olika former av manufakturer med mera ingick i rörelsen. Men ofta kan det vara svårt att fånga rörelsernas omfattning för de delar som inte ingick i handelsrörelsen. Eftersom bouppteckningarna i allmänhet inte gjorde någon åtskillnad mellan vad som ingick i handelsrörelsen och personens privata ägodelar så framkommer det där om mannen ägde någon manufaktur, något bruk eller delar i skepp. Avled änkan mitt i sin karriär framkommer sådant även i hennes bouppteckning. De kvinnor som avled vid hög ålder hade ofta redan hunnit avyttra delar av sin verksamhet. Tyvärr saknas bouppteckningar för många av änkorna och deras män från Åbo, de förstördes i den brand som härjade år 1827.

Leos Müller visar i *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800* på den stora geografiska spridningen av familjerna Momma-Reenstiernas och Grills ägor. De bägge familjerna var ägare till ett stort antal bruk runt om i landet.⁴² De tillhörde de absolut mest framgångsrika bland landets grosshandlare och det visar att grosshandlarna ofta var mångsysslare utan att detta inverkade negativt på familjernas ekonomiska ställning.

Ylva Hasselberg undersöker i sin avhandling familjen Clason som var ägare till Furudals bruk. Bruket inköptes 1776 av grosshandlare Isaac Gustaf

³⁹ Karin Ågren, "Etniska nätverk bland 1700-talets grosshandlare", i *Kommers: historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen*, red. Gudrun Andersson och Klas Nyberg, s. 27ff, Uppsala 2010.

⁴⁰ Tolag = avgift som man fick betala för handel.

⁴¹ Christina Dalhede, "Handelsböcker, kontaktnät, varor och krediter på en tidigmodern Europamarknad", i *Kommers: historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen*, red. Gudrun Andersson och Klas Nyberg, s. 37ff, Uppsala 2010.

⁴² Uppsala 1998, s. 80.

Clason i Stockholm. Hans son och namne övertog bruket efter sin far år 1804. Sonen var däremot ingen mångsysslare utan ägnade sig helt åt bruket.⁴³ Det här visar på en långsam specialiseringsstrategi där bruksägande, grosshandel och annan kapitalkrävande verksamhet mer och mer krävde att ägaren koncentrerade sig på ett område.

Samma specialiseringsprocess undersöker Stefan Lundblad i sin avhandling *Hedersam handelsman eller verksam företagare*. Han följer de mest framgångsrika handelshusen i Gävle under perioden 1765–1869. Genom att lägga pussel med en mängd olika källmaterial har han fått fram ett mönster där den mångsysslade handelsmannen över tid förändras till den specialiserade företagaren. För grosshandlaren under 1700- och det tidiga 1800-talet spelade familjen och hushållet en stor roll. Hela hushållet företrädde handelshuset och tvärtom. Det här förändras när handelsmannen blir företagare. Då framträder den enskilda företagaren som den starke mannen som ensam står i spetsen för sitt företag. Företaget och den privata bostaden skiljdes åt rent rumsligt från att tidigare ha legat i samma byggnad. I Lundblads definition av vad som kännetecknar de ledande ekonomiska aktörerna ingår inte bara att de skulle vara de mest framgångsrika ekonomiskt sett utan även att de skulle vara engagerade på det politiska planet. Det medför automatiskt att änkor inte kan ingå i den grupp som han undersöker. Dessutom saknade Gävle, enligt Lundblad, närmast änkor som drev något av de stora handelshusen vidare efter deras mäns död.⁴⁴

En helt annan bild visas av Ida Bull som har undersökt borgerskapet i Trondheim ur ett genusperspektiv. Hon följer de stora handelshusens män och deras hustrur under perioden 1780 till 1830. Hennes material utgörs av såväl offentliga källor som brev och andra former av kvarlåtenskap från själva handelshusen. Här kan hon följa hur både privata och affärsmässiga spörsmål diskuteras. Barnens utbildning och deras framtida äktenskap tillhör det som ofta avhandlas. Det framkommer att både söner och döttrar sattes i skola, även om döttrarnas skolgång var både annorlunda och kortare än sönerns. Hur viktigt det var att döttrarna gifte sig med, i föräldrarnas ögon, lämpliga män är likaså tydligt. Bull menar dock att det inte var fråga om regelrätta tvångsäktenskap utan om att fäderna snarare medverkade till att döttrarna gifte sig med ”rätt” person. Det fanns naturligtvis fler tänkbara äktenskapskandidater med lämplig bakgrund, på så sätt gavs ungdomarna ett visst utrymme när det gällde att välja sin framtida partner. Att ett äkten-

⁴³ Ylva Hasselberg, *Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856*, Uppsala 1998, s. 76f.

⁴⁴ Stefan Lundblad, *Hedersam handelsman eller verksam företagare*, Uppsala 2007.

skap inte enbart var en ekonomisk allians mellan två familjer framkommer tydligt i Bulls material. Det ansågs att ett högborgerligt äktenskap skulle bygga på både kärlek och ekonomisk jämställdhet för att bli harmoniskt och det förväntades att bägge parter skulle delta aktivt i handelsrörelsen. Men kvinnornas plats var inte lika framskjuten som männens, de skulle snarast vara sina mäns assistenter och ersättare vid behov. Däremot var det kvinnorna som hade huvudansvaret för hemmet. Likaså framkommer det att den äkta mannen fann det naturligt om hustrun ville fortsätta rörelsen efter hans död.⁴⁵

Hilde Sandviks undersökning av Christiania (idag Oslo) behandlar samtliga rörelseidkande kvinnor inom borgerskapet. Christiania med förstäder hade år 1801 en befolkning på drygt 11 000 medan Stralsunds befolkning uppgick till ungefär 14 000. I Christiania år 1791 var 12 av sammanlagt 162 handlare kvinnor. Hilde Sandvik har inte redovisat hur många av kvinnorna som var grosshandlare.⁴⁶

Daniel Rabuzzis undersökning av Stralsund behandlar alla kvinnor som drev någon form av handelsrörelse från 1700-talets mitt till 1800-talets första årtionden. Daniel Rabuzzi finner i sin undersökning av handeln i Stralsund 507 handlare mellan åren 1755 och 1815. Av dessa var 54 kvinnor, av vilka 50 var änkor och fyra var ogifta. Av grosshandlarna var tretton procent kvinnor år 1765 och sju procent 1778. Andelen kvinnliga grosshandlare sjönk alltså ganska kraftigt på några få år. I Rabuzzis undersökning ingår de kvinnor som han finner i källmaterialet under minst två år.⁴⁷ Stralsund var huvudstad i Svenska Pommern. Det var den sista delen av det svenska stormaktsväldet som Sverige fick avträda 1814. Lagstiftningen i Stralsund var något annorlunda än den i det egentliga Sverige. Lübecks stadslag rådde och enligt den var änkor tvungna att ha en av magistraten godkänd förmyndare. Just grosshandlaränkorna hade ända sedan hansatiden varit undantagna från ett antal restriktioner som gällde för andra änkor och det är oklart hur lagstiftningen fungerade i detta fall. Troligtvis var de undantagna från denna regel. Inga förmyndare finns omtalade i de handlingar som rör grosshandlaränkorna. Dessutom kunde de äkta männen skriva testamente under sin livstid där de förordnade vad som skulle ske med deras

⁴⁵ Ida Bull, "Kvinnens dagligliv i borgerskapet ca 1780–1830", i *(Norsk) Historisk tidskrift* 1990:4, s. 484ff.

⁴⁶ Hilde Sandvik, "Umyndige" kvinner i handel og håndverk: kvinner i bynaeringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet, Oslo 1992.

⁴⁷ Daniel Rabuzzi, "Women as Merchants in Eighteenth-Century Northern Germany: The Case of Stralsund, 1750–1830" i *Central European History* 1995:4, s. 438f.

egendom och deras barn när de hade dött. Det här kunde vara både till fördel och till nackdel för kvinnorna. De ogifta kvinnorna som var grosshandlare i Stralsund hade fått den möjligheten genom att deras fäder hade överlåtit sina rörelser på dem i sina testamenten, något som hade varit omöjligt i Sverige. Å andra sidan finns det flera testamenten där männen förbjöd sina hustrur att överta handelsrörelsen.⁴⁸

Redan långt innan Tyskland var en enad stat var många lagar gemensamma för stora delar av det som senare skulle bli Tyskland. Precis som i Sverige hade en borgaränka rätt att driva sin döda mans rörelse. Men på samma sätt som i Stralsund kunde männen genom testamente bestämma något annat. Här kunde han även bestämma om deras gemensamma barns framtid.⁴⁹

I sin avhandling *Women & entrepreneurship* undersöker Danielle van den Heuvel kvinnliga handlare i norra Nederländerna under perioden 1580–1815. Framförallt 1600-talet var den holländska internationella handels storhetsperiod. Syftet med undersökningen är att vinna ny kunskap om vilken roll kvinnorna spelade i det tidigmoderna Hollands handel och vilka faktorer som formade denna roll. Undersökningen omfattar alla former av handel, allt ifrån den som bedrevs av kringgående månglerskor till den som drevs av stora handelshus. Van den Heuvel ser fyra områden som var avgörande för kvinnornas deltagande. Det var den ekonomiska strukturen, omfattningen av omvandlingen av handelslivet, det institutionella sammanhanget och var handeln ägde rum. Betydelsen av de olika faktorerna skiftade beroende på vilken form av handel det gällde.

Under den så kallade holländska guldåldern (cirka 1600–1670) var det kvinnliga deltagandet som egna företagare inom den internationella handeln begränsat. Det fanns inga formella hinder för ogifta kvinnor och för änkor att driva någon form av handel. De gifta kvinnorna saknas helt bland grosshandlarna, det var endast inom ekonomiskt mindre lönsamma former av handel som de gifta kvinnorna går att finna som egna företagare. För alla former av handel krävdes det att man för att få driva en rörelse antogs i respektive handelsgrens societet. När den mest lönsamma perioden inom utrike-

⁴⁸ Rabuzzi, s. 450ff.

⁴⁹ Se Dagmar Freist, "Religious difference and experience of widowhood in seventeenth- and eighteenth-century Germany" i *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, red. Sandra. Cavallo och Lyndan Warner, Essex 1999. Hon beskriver hur änkor i religiösa blandäkenskap kunde mista vårdnaden om sina barn efter mannens död eftersom han i sitt testamente hade förordat att de exempelvis skulle vistas i ett kloster för sin religiösa uppfostrans skull.

shandeln var över ökade andelen kvinnor markant. Den kvinnliga guldåldern, anser van den Heuvel, inföll cirka hundra år senare än den manliga.⁵⁰

Van den Heuvel har varit en stor inspiration för mig. Hon förkastar inte all tidigare forskning, men menar samtidigt att man har missat stora grupper av kvinnor när forskningen inte har tagit hänsyn till all ekonomisk aktivitet som kvinnorna deltog i under perioden 1750–1850.

Flickors utbildning

De änkor som övertog sina mäns rörelser hade ingen formell utbildning inom varken handel eller hantverk. Deras män hade däremot många års utbildning och praktik bakom sig, ofta även från utlandet. När det gällde grosshandlarnas söner var det vanligt att de fick både universitetsutbildning och lärlingsutbildning.

Vi vet väldigt lite om den utbildning som kom flickorna till del vid denna tid i den här samhällsklassen. Dessutom skilde det sig säkert mellan olika familjer och under perioden som undersöks. Kvinnorna i den här undersökningen var födda mellan åren 1688 och 1763. Mycket kan alltså ha hunnit förändras när det gällde deras utbildning under denna relativt långa tid. Dessutom var deras sociala bakgrund inte helt enhetlig.

En guvernant, om det bara fanns döttrar som skulle ha undervisning, eller en informator som ofta egentligen var anställd med tanke på sönerna, uppfyllde kraven på undervisning för de yngre barnen oavsett deras kön.⁵¹ Exempelvis hade den blivande skalden Johan Wellander tjänst som informator hos kaptenen Maclean på 1750-talet. Uppdraget gällde de två barnen i huset, den tioåriga dottern och den ett år yngre sonen. Flickan läste katekesen, historia, geografi och franska. För hennes brors del utökades ämnena med räkning och latin. De ämnen som barnen fick läsa var alltså olika beroende på vilket kön de tillhörde trots att de hade samma lärare.⁵²

Malla Montgomery Silfverstolpe var dotter till kapten Montgomery. Hon föddes år 1782 och fick en brokig skolgång. Eftersom hon var moderlös bodde hon som liten hos sin mormor. Där började också hennes undervisning med hjälp av en informator som hon delade med några äldre flickor. Först fick hon lära sig läsa och senare fick hon även lära sig att läsa och tala franska för en äldre schweizisk guvernant. Senare fick hon även läsa geografi och historia. När hon var nio år gammal slutade informatorn sin

⁵⁰ Danielle van den Heuvel, *Women & entrepreneurship*, Amsterdam 2007.

⁵¹ Gunhild Kyle, *Svensk flickskola under 1800-talet*, Göteborg 1972, s. 37.

⁵² Wilhelm Sjöstrand, *Pedagogikens historia III:I*, Malmö 1961, s. 192.

tjänst och hon lämnades ensam med att läsa det hon fick lust till. Efter en period med egen guvernant och privatlektioner i mer konstnärliga ämnen i Stockholm hamnade hon hos släktingar i Västergötland som hade en informator anställd. Nu fick hon även undervisning i matematik. Efter en tid flyttade hon tillbaka till mormor där utbildningen fortsatte, och efter det deltog hon i sina kusiners undervisning för en engelsk och en fransk guvernant. Av den engelska guvernanten fick hon förutom engelska bland annat lära sig matematik. Hon lärde sig även att sy och brodera. Malla fick en ganska god utbildning i teoretiska och estetiska ämnen, men saknade själv att hon aldrig fick lära sig något om hushållsarbete.⁵³ Fram stiger en bild där överklassens döttrar i och för sig kunde få en ganska bred undervisning, men under former som var helt oreglerade. Malla Montgomery-Silfverstolpe verkar ha varit helt beroende av att det fanns andra kvinnliga släktingar som behövde undervisning samtidigt med henne själv. I hennes familj var det mormor som var den drivande när gällde uppfostran av sina kvinnliga barnbarn.

Både i Stockholm och ute i landet växte det fram en hel del flickpensioner under 1700-talet. Så skickades exempelvis Bernera Santesson från Karlshamn till Gustava Köllners flickpension i Växjö på 1790-talet.⁵⁴ Redan 1725 omtalas en pensionsinrättning för flickor i Stockholm. Den drevs av Marguerite de la Gaze. Det var möjligtvis hon som 1731 och 1732 annonserade om att hon hade en inrättning för unga kvinnor. Där kunde de få hel- eller halvpension och samtidigt erbjudas undervisning i tyska, franska, kristendom, modersmål, matematik, sång och musik, dans, ritning, sömnad, virkning, broderi med mera.⁵⁵

Kvalitén på undervisningen varierade starkt. Några allmänna skolor som var öppna för medel- och överklassens döttrar fanns inte. Skolväsendet var helt förbehållet pojkar. Under en kort period i början av 1800-talet fanns det flickor i kyrkskolorna, men därefter hänvisades de till fattigskolorna. Undervisningen av flickorna och pojkarna hölls isär i bägge skolformerna.⁵⁶

Enligt historikern Kekke Stadin framgår det åtminstone under 1600-talet tydligt att det fanns förväntningar på köpmännens döttrar att de senare som

⁵³ Sjöstrand, 206ff.

⁵⁴ Eva Helen Ulvros, *Kärlekens villkor. Tre kvinnoöden 1780–1880*, Lund 1998, s. 19.

⁵⁵ Sjöstrand, s. 208. Ebba Heckscher, *Några drag ur den svenska flickskolans historia*, Stockholm 1914, s. 2.

⁵⁶ Susanna Hedenborg, *Det gåtfulla folket. Barns villkor och uppfattningar av barnet i 1700-talets Stockholm*, Stockholm 1997, s. 117f., Bengt Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850*, Lund 1986, s. 180ff. Brita Zacke, *Skolflicksöden i Stockholm under tidigt 1800-tal*, Stockholm 2004.

hustrur skulle vara delaktiga i handeln. Döttrarna gavs en så grundlig utbildning som möjligt i ämnen som ansågs nödvändiga, till exempel språk, skrivning och bokföring. Det fanns till och med en liten grupp av döttrar till det högre borgerskapet som fick egna privatlärare för att bli skickliga som handelsmannahustrur en gång i framtiden. I deras utbildning ingick givetvis även praktisk utbildning i hushållsarbete, det måste varje kvinna kunna för att kunna förestå ett hushåll.⁵⁷

I boken *I marginalen* analyserar Natalie Zemon Davis tre kvinnoöden i 1600-talets Europa. Kvinnorna levde i den del av Europa som idag är Tyskland. Alla tre gjorde för sin tid enastående karriärer. Och dessutom har de efterlämnat ett rikt källmaterial. När det gäller den utbildning de fått beskriver alla tre att de marginaliserades jämfört med sina manliga kolleger. Davis menar att denna brist inte behöver ha varit enbart negativ. Att kvinnorna inte kunde få ta del av exempelvis den utbildning som förmedlades av universiteten innebar att de befann sig i ett gränsland mellan kulturella insatser som tillät ny tillväxt och överraskande korsbefruktning.⁵⁸

Som framgår ovan så bör de kvinnor som kommer att behandlas i den här boken ha fått sin utbildning antingen i hemmet av en guvernant eller en informator eller på en pension. Många av dem hade säkerligen en utbildning som inkluderade både undervisning hemma och vid pension. Hur många av dem som genom den här formen av undervisning faktiskt fick kunskap som räckte till för de stora affärer som handelshusens drift innebar går inte att avgöra. Men det kan ha varit en av de avgörande faktorerna för om de vågade sig på att fortsätta driften av det handelshus som de fick möjlighet att driva när de blev änkor. Under den tid som undersökningens kvinnor drev sina rörelser var ännu inte handelsrörelsen och hemmet separerade rent fysiskt. Kvinnor och barn fanns hela tiden nära företaget och de rum som användes för företagets drift. På så sätt måste alla köpmanshustrur och deras döttrar ha fått en insyn i driften som kvinnor inte fick under senare tid.

Äktenskap och kärlek

Att hitta en partner som uppfyllde kraven både socialt och ekonomiskt var viktigt för alla inblandade när ett äktenskap skulle arrangeras. Den blivande brudens föräldrar var givetvis angelägna om att deras dotter skulle gifta sig med en man som garanterat kunde försörja henne. Om de blivande makar-

—

⁵⁷ Stadin, 2004, s. 254f.

⁵⁸ Natalie Zemon Davis, *I marginalen*, Stockholm 1998, s. 219f.

nas fäder bägge var inom samma bransch stärkte ett äktenskap de ekonomiska banden mellan familjerna. För borgerskapets döttrar var äktenskapet den enda socialt accepterade framtida försörjning som stod till buds. Visst fanns det begränsade möjligheter till försörjning för dem även som ogifta. Men i realiteten innebar det nästan alltid en tjänst som guvernant i någon förmögen familj eller arbete på en flickpension. Med en så liten passande arbetsmarknad var risken stor att en ogift kvinna från borgerskapet blev ekonomiskt beroende av sina syskon och deras familjer. Om de hade tur kunde de ärva efter föräldrar eller andra släktingar och försörja sig på så sätt. Så var fallet exempelvis med Caroline Gother.

Caroline var dotter till Maria Elisabeth Bedoire och Engelbert Gother. Historikern Marja Taussi Sjöberg har skrivit om henne och hennes släkt i boken *Släkten, pengarna & Caroline Gother*. Caroline gifte sig inte, men genom arv blev hon riktigt förmögen. Flera av hennes manliga släktingar gick i konkurs. Den förmögenhet som hon själv ärvde förblev intakt eftersom hon inte kunde röra den. Hon hade tur med sina arv, det var inte alla som det slog så väl ut för.

Med kunskap om denna krassa ekonomiska verklighet kan man undra hur pass kräsna de unga flickorna från denna samhällsklass kunde vara när de fick äktenskapsanbud. Kunde de överhuvud säga nej till en passande friare?

I sin bok *Kärlekens villkor* följer Eva Helen Ulvros den brevväxling som grosshandlardottern Bernera Santesson förde med olika personer i sin familj och vänkrets. Bernera var född 1781 och bodde i Karlskrona. Hon hade två friare som hon efter en längre tids brevväxling till slut avspisade. Den tredje hade hon däremot gärna gift sig med, men här fanns ett problem som snarast handlade om hur mycket han ville riskera för att få gifta sig med henne. Den tredje mannen var nämligen italienare och katolik. Bernera var mycket angelägen om att han skulle berätta för sina föräldrar om henne, något som han förmodligen aldrig gjorde. Det här var en mer eller mindre omöjlig förbindelse vid sekelskiftet 1800. Kort efter den förälskelsen lärde hon till slut känna den man, Johan Ulric Winberg, som hon skulle komma att gifta sig med. Hon var 26 år gammal vid tiden för bröllopet. Johan Ulric startade i samband med giftermålet en egen handelsrörelse. Paret hade en brevväxling som präglas av ömsesidig kärlek. Bernera dog sedan ifrån fyra små barn och det tog bara drygt ett halvt år innan Johan Ulric gifte om sig. Även detta pars brevväxling följs av Ulvros. Här uttrycks samma kärleksfulla förhållande. Sett ur ett rent affärsmässigt perspektiv ingick Johan Ulric två perfekta äktenskap. Var det ändå av kärlek som dessa två äktenskap in-

gicks? Eller växte kärleken fram efter hand precis som man förväntade sig att den skulle göra?

Eva Lis Bjurman skriver om kärlekens plats när unga flickor från medelklassen gifte sig i början av 1800-talet.⁵⁹ Ett av de kvinnoöden hon beskriver i boken är Beata Hummel från Göteborg som föddes 1782. Hennes far, kyrkoherden Carl Hummel, avled när hon var fyra år gammal. Från 14 års ålder bodde hon hos sin farbror som var en framgångsrik företagare i Lerum. Hon förälskade sig i en ung man som hon förstod att farbrodern inte skulle godkänna som hennes blivande make. En dag överrumplades hon av ett frieri från en man som hon bara hade träffat en enda gång. Den mannen, grosshandlaren Johan Jacob von Holten, var farbroderns val för henne. Enligt sin egen levnadsteckning bestämde hon sig snabbt för att säga ja till hans frieri och förlovningen skedde efter så kort tid som tre dagar. I dagboken ger Beata uttryck för kluvenhet inför sin nya roll, men hon konstaterar att hon redan älskar von Holten. Vilket kanske inte är så konstigt med tanke på hans intensiva uppvaktning. Hon är också medveten om att om hon gifter sig med honom så kommer hon att kunna ta hand om sin gamla fattiga mor på ett mycket bättre sätt än hon vad annars skulle ha kunnat göra. Av brudgummen får hon vad hon kallar en hederlig brudgåva som hon ska uppbära räntan av. Bjurman för ett resonemang kring de två sorters kärlek som Beata ger uttryck för. Dels den förnuftiga där de bägge männen med makt över henne styr och dels den som hon känner för den unge mannen som hon aldrig kunde få. På flera ställen i hennes berättelse framkommer det hur hon mobiliserar sina egna känslor för fästmannen för att stöta ifrån sig känslan av att känna sig köpt.⁶⁰

I sin tidigare nämnda avhandling om köpmanshusen i Trondheim skriver Ida Bull om hur valet av äktenskapspartner gick till.⁶¹ Hon finner inslag av både äkta kärlek och nyttoaspekter. Fäderna försökte hitta lämpliga partners åt sina barn. Men de kunde aldrig vara säkra på att barnen skulle gå med på deras förslag. Denna blandning av kärlek och nytta menar Bull var det vanligaste när äktenskap ingicks. Men ibland blev det konflikter i familjerna. Eftersom döttrarna var tvungna att ha föräldrarnas eller sina eventuella förmyndares samtycke för att gifta sig så kunde dessa stoppa att ett i deras ögon olämpligt äktenskap ingicks. Men det hände även att döttrar

⁵⁹ *Catrines intressanta blekhet*, Stockholm 1998.

⁶⁰ Bjurman, s. 94ff.

⁶¹ Ida Bull, *De Trondhjemske handelshusene på 1700-tallet*, Trondheim 1998.

rymde hemifrån och lyckades med att ingå äktenskap i en församling som de inte bodde i.⁶²

Äktenskap och egendom

Som framgått ovan så var en av äktenskapets främsta uppgifter inom borgerskapet att fungera som ett sätt att överföra ekonomiska resurser mellan generationerna. Det var dessutom bara inom äktenskapet som det var socialt och juridiskt accepterat att barn alstrades. Men mannens och hustruns ställning i förhållande till varandra inom äktenskapet skilde sig åt mellan olika länder. Även de blivande äkta makarnas förutsättningar såg olika ut beroende på i vilket land de levde.

I det här sammanhanget kan det vara intressant att se skillnaden mellan Europa och ett nybyggerland som Brasilien. Där bestod överklassen till största delen av portugiser och deras ättlingar. Under tidigt 1700-tal fick handelsmännens döttrar i São Paulo så stora hemgifter att de blev den gynnade parten i förhållande till sina bröder. Hemgiften bestod av såväl slavar som fast egendom och pengar. Bruket av hemgift var vanligast bland familjer som hade slavar. Hemgiftens betydelse sjönk under 1800-talet. Det här kompenserade sönerna genom att de kvinnor de gifte sig med också hade med sig hemgifter av motsvarande storlek. Mönstret förändrades under den senare delen av 1700-talet, då det blev allt vanligare att handelsmännens döttrar i Brasilien gifte sig med män som redan hade stora förmögenheter medan deras söner fick nöja sig med hustrur som hade mindre i hemgift än vad deras systrar hade fått. På så sätt lyckades döttrarna ofta gifta upp sig medan sönerna stannade kvar på samma ekonomiska nivå som sina fäder. De som ändå fortsatte att ge hemgift tillhörde de allra rikaste familjerna i São Paulo. Eftersom de unga brudarna inte längre förde med sig en stor del av föräldrarnas förmögenhet in i äktenskapet, minskade den äldre generationens möjligheter att påverka vem deras döttrar gifte sig med. På så sätt fick känslorna större spelrum.⁶³

Arvsregler och de gifta kvinnornas ekonomiska status hade en avgörande betydelse för föräldrarnas agerande när deras barn skulle ingå äktenskap. I Sverige ärvde borgerskapets barn lika oberoende av kön. Lagstiftningen skilde sig alltså åt mellan stad och landsbygd fram till 1845. Men vad barnen fick ut när föräldrarna dog var avhängigt av hur mycket de hade fått i

⁶² Bull 1998, s.132ff.

⁶³ Muriel Nazzari, *Disappearance of the Dowry, Women, families, and social change in São Paulo, Brazil (1600–1900)*, Stanford 1991.

förtida arv medan föräldrarna var i livet. Historikern Gudrun Andersson visar med ett exempel från Arboga hur föräldrar kunde skänka mest till de barn som hade störst behov av pengar och annan egendom när de gifte sig för att sedan genom testamente ändå fördela allt rättvist. I hennes exempel är det en förmögen borgare vars tre barn, en son och två döttrar, gifte sig. Vid giftermålet fick den ena dottern betydligt mer pengar och fast egendom än sina syskon. Allra minst fick den andra dottern. Eftersom föräldrarna hade ett ömsesidigt testamente som föreskrev att den som levde längst skulle sitta i orubbat bo så skedde inte bodelningen förrän efter moderns död. Då medräknades allt som barnen hade erhållit under föräldrarnas livstid. På så sätt delades boet i slutändan ändå lika. En undersökning av syskonens ekonomiska förhållanden visar att den dotter som fick minst av föräldrarna medan de levde hade gift sig betydligt förmögnare än sina syskon och alltså var i mindre behov av pengar och fast egendom än de andra syskonen hade varit som unga och nygifta.⁶⁴

I boken *A bitter living: Women, markets and social capital in early modern Germany* behandlar Sheliagh Ogilvie vilken betydelse den rådande lagstiftningen rörande kvinnors arbetsvillkor i Württemberg hade för samhällets ekonomiska utveckling.⁶⁵ Borgerskapets kvinnor i städerna löd där under en lagstiftning som i princip var densamma som i Sverige. Korporationerna i området hade en mycket stark ställning långt fram på 1800-talet. De lokala myndigheterna kunde genom domstolsbeslut avgöra om en ogift kvinna fick flytta till staden. Irene Artaeus visar i sin avhandling att även de svenska myndigheterna använde sig av möjligheten att avvisa kvinnor som de befarade kunde bli en ekonomisk belastning för staden.⁶⁶

Ogilvie menar att starka institutioner och sociala nätverk mellan män upprätthöll den ojämlika arbetsfördelningen i Württemberg. Så länge kvinnorna var gifta accepterade exempelvis korporationerna dem som fullgoda partners till deras män. När de blev änkor hänvisade man till deras avsaknad av fullgod utbildning och de fick till exempel inte anställa sin personal själva. När det gäller kvinnors deltagande i arbetet var deras svaga fysik och barnafödande alltid något som anfördes som ett hinder. Men gifta kvinnor med barn hade ofta samma arbetsuppgifter som männen, medan de unga ogifta kvinnorna hade få möjligheter till försörjning utanför hushållssek-

⁶⁴ Gudrun Andersson, "Forming the partnership socially and economically: "A Swedish local elite, 1650–1770", i *The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400–1900*, red. Maria Ågren och Amy Louise Erickson, Aldershot 2005.

⁶⁵ Oxford, 2003.

⁶⁶ Irene Artaeus, 1992.

torn. Ogilvie hävdar att samhällen som upprätthöll den ojämlika arbets- och egendomsfördelningen blev förlorare när det gällde den ekonomiska utvecklingen. I England och Nederländerna där korporationerna förlorade sin makt tidigt tilläts ogifta kvinnor få högre inkomster. De kunde då efterfråga varor som var nya på marknaden och blev på så sätt delaktiga i den ekonomiska utvecklingen.

Vid en jämförelse mellan regelverken i England, Tyskland och Sverige och övriga Norden framträder det nordiska som en tredje väg. Korporationerna i Norden var starka, men trots det hade änkorna stor självbestämmanderätt. Detta är något som även ekonomihistoriken Klas Nyberg har sett i sitt källmaterial.⁶⁷

Den internationella genomgången visar på flera saker. De olika europeiska länderna följde inte en utstakad väg som var ungefär densamma i de olika länderna. Det skilde upp till 100 år mellan när regleringarna av de borgerliga näringarna försvann i de olika länderna. De ekonomiskt mest framgångsrika länderna var de som reformerade sin lagstiftning först. De släppte in kvinnor på områden som tidigare hade varit stängda för dem. Denna ekonomiska frihet skapade en marknad som kvinnorna kunde utnyttja för konsumtion av varor. Att öppna marknaden för kvinnor visade sig vara en vinst för alla parter.

Sverige tillhörde de länder som reformerade sin handelslagstiftning först under andra hälften av 1800-talet. I framförallt Stockholm fanns det delar av handeln som inte var reglerad av lagstiftningen, men som då istället reglerades av Handelskollegium. Hantverket drog aldrig så stora grupper av kvinnor som handeln gjorde. Männerna som vaktade sina privilegier från kvinnlig konkurrens blev alltså förlorare i ett internationellt perspektiv delvis beroende på detta.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att tidigare forskning pekar på att de länder där lagstiftningen kring det gamla privilegiesystemet fanns kvar intakt halkade efter i utvecklingen i förhållande till de länder där skråsystem och handelsordning försvann tidigt. Man framhåller att kvinnors möjligheter att konsumera gynnade ländernas utveckling. Dessa möjligheter ökade i länder där lagstiftningen inte begränsade dem. Denna lagstiftning försvann tidigast i England som upplevde en ekonomisk högkonjunktur under 1700-talet. Sverige och många andra länder i Europa höll kvar sin lagstiftning betydligt längre. Skrålagstiftningen i Sverige försvann 1846 och

⁶⁷ Klas Nyberg, 2012.

handelslagstiftningen fanns kvar till 1864. När det gällde minuthandel hittade man dock genvägar för kvinnorna.

Däremot var arvslagstiftningen för överklassen i England betydligt sämre för kvinnorna än vad den var i många andra länder. Adels döttrar kunde inte ärva fast egendom. Saknades en son i en adelsfamilj var det den närmaste manliga släktingen som blev arvtogare.

En borgarfamilj som andra?

För att kunna besvara frågorna i boken har jag gjort minibiografier över de kvinnor som ingår i undersökningen. De redovisas i kapitel 4. Det här kapitlet består av ett fall där jag valt att göra en större undersökning. Den gäller Anna Maria Brandel som var mycket framgångsrik som affärskvinna. Hon var den person som väckte min nyfikenhet på hela den här gruppen

Syftet är att göra en undersökning av tre generationer, där jag avser att följa Anna Maria Brandel, hennes dotter Anna Maria och hennes dotterdotter Anna Maria. Även Anna Maria Brandels övriga barn kommer att få viss uppmärksamhet.

Sammanfattningsvis kan sägas att Anna Maria Brandel blev änka år 1754 endast 29 år gammal. Hennes man Elias hade varit grosshandlare, sockerbruks- och fabriksägare i Stockholm. Han var 47 år vid sin död och paret hade sju barn. Det näst äldsta barnet var en flicka på elva år som hette Anna Maria, precis som sin mor. När hon var 19 år gammal gifte hon sig med grosshandlaren Eric Giers som var 33 år. Det var en något mindre ålderskillnad än den mellan hennes föräldrar, men den var ändå förhållandevis stor. Anna Maria och Eric fick två barn, bägge flickor. Den äldsta av dem döptes till Anna Maria, precis som sin mor och mormor. År 1786 när hon var 22 år gammal gifte hon sig med friherren Claes Samuel Lybecker. Han var endast 21 år vid giftermålet.

Några frågor jag kommer att försöka besvara är. Varför försvann familjen Brandel från den Stockholmska grosshandlarsfären? Investerade man i att utbilda sönerna med sikte på verksamheter där det ekonomiska risktagandet var mindre?

Den första Anna Maria

Anna Maria föddes år 1725 i Göteborg. Hennes föräldrar var handlaren och konvojkommissarien vid Ostindiska kompaniet Samuel Schütz och Anna

Maria Prunck. Anna Maria var endast 16 år gammal när hon 1741 gifte sig med den 18 år äldre Elias Brandel och flyttade till Stockholm. Elias Brandel hade tidigare varit delägare i handelshuset Knigge & Brandel tillsammans med Justus Johan Knigge. Bolaget hade upplösts år 1736, men de före detta kompanjonerna fortsatte ändå med sitt samarbete. Handelshuset Knigge & Brandel hade genom sina intressen i Ostindiska kompaniet nära affärs-kontakter med Anna Marias far. Knigges dotter gifte sig med Anna Marias bror Samuel och Knigges styvson gifte sig med hennes systerdotter.⁶⁸

De första åren efter giftermålet hyrde Anna Maria och Elias en lägenhet i Gamla Stan.⁶⁹ År 1751 köpte Elias en fastighet på Blasieholmen av baron Erland Broman.⁷⁰ Familjen bosatte sig där och här drev Elias därefter ett sockerbruk. Både han själv och senare Anna Maria utökade fastighetsinnehavet på Blasieholmen under efterföljande år.⁷¹ Elias hade dessutom en textilfabrik på Kungsholmen. Samma år som sockerbruket hamnade i familjens ägo lånade Anna Marias mor dem 150 000 daler kopparmynt mot att hon skulle erhålla en årlig ränta på 5 400 daler kopparmynt. Det var en förhållandevis låg ränta, enligt lag fick man ta ut högst sex procent i ränta, men det här var en affär inom familjen. Beloppet som hon hade lånat sin dotter och hennes man utgjorde hälften av vad sockerbruket värderades till 1755.⁷² På äldre dagar flyttade hon från Göteborg till Stockholm och befann sig på så sätt där näringen drevs. Om hon hade något med driften av sockerbruket att göra är ovisst, det troliga är att hon främst stödde verksamheten ekonomiskt.

Elias Brandel hade börjat sin karriär som kramhandlare.⁷³ Och det var som minuthandlarnas kandidat som han ställde han upp i riksdagsmannavalet 1742. Han fick lika många röster som den segrande kandidaten, men hade oturen att förlora när lotten avgjorde vem av de två som skulle få minuthandlarnas riksdagsplats.⁷⁴

Den politiska oron var stor inom borgerskapet. Elias Brandel var politiskt aktiv under 1740-talet, även om han inte tillhörde de mest fram-

⁶⁸ Elias Brandels affärskontakter med Anna Marias föräldrar behandlas närmare av Christina Dalhede i artikeln ”Handelsman med invandrarbakgrund i 1700-talets Salvii-gränd. En fallstudie i sociala flätverk”, *Personhistorisk tidskrift* 1993:2.

⁶⁹ Mantalslängd Staden Västra 1741, s. 51, SSA.

⁷⁰ Köpebrev 13/2 1751, SSA.

⁷¹ F. U. Wrangel, *Blasieholmen och dess inbyggare*, Stockholm 1914.

⁷² Dalhede, 1993, s. 55.

⁷³ En kramhandlare sålde kragar, spetsar och andra accessoarer samt linnen, mössor och scharletter.

⁷⁴ Bertil Boëthius, *Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719–1815*, Stockholm 1943, s. 215.

trädande politikerna inom borgerskapet. Hattarna hade den politiska makten, men det fanns ett starkt motstånd mot dem både inom riksdagen och på det lokala planet i Stockholm. Med tanke på Brandels ställningstagande i den så kallade principalatstriden bör han ha sympatiserat med mössorna.⁷⁵ Han var även bland dem som 1743 utsågs att utarbeta ett förslag till borgerskapets självstyre.⁷⁶

När Elias avled 1754 blev Anna Maria en ung änka med sju barn att försörja. Hon gifte aldrig om sig, men drev den stora rörelsen vidare med framgång. I bouppteckningen efter Elias finns hans sockerbruk och böningshus på Blasieholmen, fabriken på Kungsholmen och ett torp under Ulriksdals kungsgård. Vid torpet hade familjen ett mindre antal husdjur; kor, får, ankor och höns. Elias Brandel ägde juveler värda sammanlagt 9 700 daler kopparmynt. Det sammanlagda värdet av boet när alla skulder var avräknade uppgavs till i det närmaste 700 000 daler kopparmynt. Detta belopp motsvarar närmare 30 miljoner kronor i varor och tjänster år 2015.⁷⁷

Sockerbruket tycks ha varit det som Anna Maria värnade mest om, det behöll hon fram till sin död. Grosshandeln slutade hon däremot med 1772. Elias Brandel ingick aldrig bland Stockholms tio största importörer, men det gjorde Anna Maria. År 1760 var hon den största importören till huvudstaden och år 1772 den tionde största. Importen bestod av bland annat socker, kaffe och salt.⁷⁸

Anna Marias mest aktiva period inföll under 1750- och 1760-talen samt under första hälften av 1770-talet, därefter trappade hon ner sin verksamhet. År 1772 betalade hon 220 daler silvermynt i bevilling (skatt) för sockerbruket och för minuterung av varor därifrån. Den högsta skatten betalade hon år 1775, hela 305 daler. År 1772 hade Anna Maria avvecklat sin grosshandel. Detta slog igenom på hennes inbetalade skatt, men där fanns en viss fördröjning. Ett nytt myntsystem infördes i landet och skatten såväl som andra penningtransaktioner omräknades till riksdaler. År 1780 betalade hon 39 riksdaler vilket motsvarade 234 daler silvermynt.⁷⁹ Hon utökade

⁷⁵ Gösta Hahr, *Hinrich Hahr: en handelsman från frihetstidens Stockholm*, Stockholm 1966, s. 121f, 124.

⁷⁶ Boëthius, s. 248ff.

⁷⁷ Bou 1755-1-2-1062, SSA. Omräkning från daler kopparmynt till kronor enligt Prisomräknare från medeltid till 2100, www.historia.se/Jamforelsepris.htm.

⁷⁸ Kurt Samuelsson, *De stora köpmanshusen i Stockholm 1730–1825. En studie i den svenska handelskapitalismens historia*. Stockholm 1951, s. 235.

⁷⁹ Bemedlingskommissionens verifikationer, SSA. Angående förändringar i penningssystemet se Lars Lagerqvist och Ernst Nathorst-Böös, *Vad kostade det?*, Stockholm 1984.

familjens egendomar på Blasieholmen genom att köpa en fastighet intill de fastigheter som hon redan ägde för 87 000 daler.⁸⁰

Året efter Elias bortgång, 1755, hade Anna Maria en kontorsskrivare, två jungfrur, tre pigor, en amma, en kusk, en dräng samt elva arbetare vid sockerbruket i sitt hushåll enligt mantalslängden. De sju barnen fanns där givetvis också.⁸¹ Hushållet bestod alltså av 20 personer plus de åtta familjemedlemmarna. År 1770 fanns bara två barn kvar hemma. I övrigt fanns 26 personer upptagna i hushållet. Antalet arbetare vid sockerbruket var nu 16, verksamheten hade alltså utökats.⁸²

Taxeringslängderna för Stockholm visar att samma år som Anna Maria avled, 1799, var hennes fastighetsinnehav taxerat som det tionde största i Stockholm. Bland de 30 högst taxerade fanns endast två kvinnor.⁸³

Några personliga kvarlevor efter Anna Maria Brandel har jag inte lyckats finna. Men det finns ett dokument som avslöjar en del kring hennes person. Det är bouppteckningen efter henne.⁸⁴ Bouppteckningen är mycket omfattande, den är på hela 120 sidor. Anna Maria blev 74 år gammal och levde som änka i 45 år. Det sammanlagda värdet av boet sedan skulderna var avräknade uppgick till 117 000 riksdaler banco. Det motsvarar ett värde av över två miljoner daler kopparmynt. Det är givetvis svårt att jämföra två bouppteckningar som det är nästan 50 år emellan. Dessutom hade Anna Maria sålt eller avvecklat såväl grosshandeln som fabriken på Kungsholmen. Att värdet av boet ökat trots dessa nedskärningar sedan Elias Brandels livstid är uppenbart. Värdet vid Anna Marias bortgång var över 33 miljoner kronor i 2015 års penningvärde.⁸⁵

Det var inte enbart de fasta tillgångarna som hade utökats. Bland lösöret hade till exempel en stor boksamling tillkommit. Bibliografen är en bilaga till själva bouppteckningen. Det sammanlagda värdet av böckerna tas upp till närmare 120 riksdaler banco. Det förefaller inte särskilt uppseendeväckande, men antalet böcker är hela 359.⁸⁶ Varje bok är registrerad med

⁸⁰ Köpebrev 1761, SSA.

⁸¹ Mantalslängd Jacob 1755, s. 272, SSA.

⁸² Mantalslängd Johannes 1770, fol. 9, SSA.

⁸³ Brandvaktskasseadministrationen, taxeringslängder 1799, SSA.

⁸⁴ BoU 1799-1-406, SSA.

⁸⁵ Omräkning till kronor enligt Prisomräknare från medeltid till 2100, www.historia.se/Jamforelsepris.htm.

⁸⁶ Det genomsnittliga priset per bok var alltså 1/3 riksdaler eller 16 skilling banco. Detta kan jämföras med vad böcker sålda vid bokauktionskammaren i Stockholm kostade år 1800. Priset per bok var då i genomsnitt 21 skilling, troligen i riksgälds, vilket vid denna tid motsvarar 15 skilling banco. Värderingen av böckerna i Anna Marias bibliotek ligger

titel och i förekommande fall författare, dessutom finns tryckåret upptaget för ett stort antal av böckerna. I Elias Brandels bouppteckning från 1755 finns inga böcker med. Om det fanns några böcker i hemmet vid hans död var de inte tillräckligt många och värdefulla för att ha ansetts så viktiga att de togs upp när hemmet förtecknades.

Anna Maria var ägare till böcker inom allehanda områden, men den religiösa litteraturen utgör merparten. Många av de religiösa skrifterna är på tyska eller översatta från tyska. Andra områden som tycks ha intresserat henne var historia, geografi och reseskildringar. Även en del litteratur med inriktning mot ekonomi finns. Några filosofiska verk som förefaller lite aparta i sammanhanget dyker upp, såsom verk av Thorild och Voltaire. Tyvärr är det böckernas tryck och bindning som utgör klassificeringen av dem och inte ämnestillhörigheten. Många verk är svåra att idag hänföra till en bestämd kategori. Men vad kan ha varit skälet till hennes innehav av alla dessa religiösa böcker ha varit? Antalet måste vida ha överskridit vad som ansågs vara ett socialt måste för hennes samhällsklass.

Skeppsholms församling och herrnhuterna

På en liten holme kallad Kyrkholmen som nu är förenad med Blasieholmen var tidigare Skeppsholms församlings kyrka belägen. Idag ligger kyrkan på Skeppsholmen. Skeppsholms församling var Stockholms amiralitetsförsamling. Hit hörde alltså den del av flottans manskap och deras familjer som var stationerade i Stockholm. Under 1700-talet var en rad kraftfulla predikanter kyrkoherdar i församlingen. Särskilt kyrkoherdarna Eric Tolstadius och Eric Giers drog stora skaror civila åhörare till sina gudstjänster. Uthyrningen av kyrkbänkar till civila kom att utgöra en anseelig del av församlingens inkomster. Bland dem som hyrde bänkplats återfanns Anna Maria Brandel och en av hennes söner. En bänkplats kostade 3 daler kopparmynt och år 1774 hade kyrkan en sammanlagd inkomst av 2763 daler för dem. Det innebar att man fick inkomster av bänkhya för 921 personer det året. Det var mycket pengar med tanke på församlingens ringa storlek.⁸⁷

Eric Petter Giers var kyrkoherde i församlingen mellan åren 1747 och 1780. Precis som vid sin föregångares, Eric Tolstadius, predikningar fylldes församlingens kyrka av åhörare vid hans gudstjänster. Bägge var anhängare av den pietistiska läran. Giers fick flera varningar från konsistoriet eftersom

alltså nära bokauktionskammarrens genomsnittliga pris. Om bokauktionerna se Anita Ankarcrona, *Bud på böcker. Bokauktioner i Stockholm 1782–1801*, Stockholm 1989, s. 85.

⁸⁷ Skeppsholms församlings räkenskaper 1774 och 1775, SSA.

hans predikningar inte ansågs vara förenliga med den rådande religionslagstiftningen. Efterhand blev Giers allt mer inspirerad av den herrnhutiska väckelsen och han kom att bli en av rörelsens ivrigaste förkämpar.⁸⁸

I Anna Maria Brandels boksamling ingick ett flertal böcker som var viktiga och utmärkande för den herrnhutiska rörelsen. Här fanns exempelvis *Sions sånger* och *Tolstadié levnadslopp*, men även flera biblar och psalmböcker på tyska och svenska.

Om Anna Maria Brandel tillhörde den herrnhutiska församlingen kan jag inte svara på. Men att hon var starkt dragen till dess lära och den karismatiska kyrkoherden Giers predikningar råder det ingen tvekan om. Detta intresse kan ha funnits även under Elias livstid, men hennes boksamling tyder på att det utvecklades sedan hon blev änka. Man måste dock ha i åtanke att herrnhutismens skrifter spreds till långt bredare folklager än enbart till brödräfsamlingens relativt få medlemmar.⁸⁹

Någon gång under år 1799 försökte Anna Marias son Fredric sälja böcker på Stockholms bokauktion. Det bör ha varit moderns boksamling som arvingarna försökte sälja. Fredric själv står noterad som köpare av sina egna böcker. Han lyckades alltså inte få någon att köpa böckerna, åtminstone inte till det pris som han ville ha.⁹⁰

Anna Marias fasta egendom som utgjordes av sockerbruket, hennes bostad och ett antal mindre fastigheter var alla belägna på Blaiseholmen. De värderades till sammanlagt 25 000 riksdaler banco. Hon ägde lotter (det motsvarar närmast nutidens aktier) i flera olika bolag till ett värde av 2 773 riksdaler banco. Den största posten var i Ostindiska kompaniet.

Tack vare bouppteckningen kan vi följa hur hon bodde. Möblerna är nämligen förtecknade rum för rum. Hon hade sängkammare, förmak, sal, det blåa förmaket, jungfrukammare, kabinett och lusthus. Dessutom hade bokhållaren en egen kammare och ett kontor. Lakejen hade eget rum medan hushållerskan och kökspigan delade rum. Sockerbruksdrängarna hade två rum, hur många de var finns dock inte angivet. Och även sockerbruksmästaren hade eget rum. I någon av fastigheterna fanns en bod där varor från sockerbruket såldes i minut. Bostaden var givetvis även utrustad med kök, bagarstuga och skafferi. Husets övervåning innehöll även den ett antal rum, hur många är oklart. Här fanns det bland annat flera spelbord och

⁸⁸ Gustaf Brandt, *Några blad ur Skeppsholms församlings historia*, Stockholm, 1942. *Svenskt Biografiskt Lexikon*, del XVII, s. 117.

⁸⁹ Arne Jarrick, *Psykologisk socialhistoria*, Stockholm 1985, s. 102.

⁹⁰ Anita Ankarcrone, *Bud på böcker. Bokauktioner i Stockholm 1782–1801*, Stockholm 1989, s. 242.

tebord, samt för sin tid bekväma stolar och fina mahognybord. Det förefaller som om hela övervåningen varit avsedd för sällskapsliv.

Socketbrukets inventarier, råvaror och ännu inte sålda varor värderades till hela 36 221 riksdaler banco. Socketbruket var ju Anna Marias enda kvarvarande affärsverksamhet, så det är inte förvånande att det värderades så högt. Vad som är mer förvånande är att hon hade kvar ett stort varulager från den bomulls- och linnefabrik som hon en gång drivit, men lagt ner senast år 1772.

De säkra fordringar som finns i bouppteckningen är på sammanlagt närmare 18 000 riksdaler banco. De omfattar en stor mängd skulder som handlare och privatpersoner runt om i landet hade till henne och dessutom några poster som rör personer bosatta utomlands. De osäkra fordringarna uppgick till över 14 000 riksdaler. Dessutom hade samtliga barn tagit ut förskott på sitt mors arv till en sammanlagd summa av 34 400 riksdaler. Varken det beloppet eller de osäkra fordringarna finns med i boets totala behållning.

I de publicerade breven från Mathias Calonius till Henrik Gabriel Porthan⁹¹ förekommer en hel del som man närmast får hänföra till skvaller. I samband med Anna Maria Brandels död kan man läsa i ett brev daterat den 1 mars 1799 att ryttmästare Hisinger som var gift med Anna Marias dotterdotter måste ha ett ansevärt arv att vänta eftersom ”gummans Bo skattas till minst 18 tunnor gull”.⁹² Det här var en rejäl överdrift eftersom värdet på en tunna guld var 16 666 riksdaler 32 skilling.⁹³ Det innebär att boets verkliga värde rörde sig om sju tunnor guld istället. Hans spekulationer skulle bara stämma om det fanns stora tillgångar i boet som inte finns med i bouppteckningen och det finns det inga belägg för. Efter Anna Marias död, år 1801, såldes alla fastigheter inklusive socketbruket på auktion av sterbhuset. Inget av barnen tog alltså över bruket.

Den andra Anna Maria

Anna Maria var det näst äldsta barnet och den äldsta dottern till Elias och Anna Maria Brandel. Åtminstone hennes mor och mormor hade samma förnamn som hon själv. Hennes far dog när hon var elva år gammal, men hans död innebar ju inte några ekonomiska problem för familjen. Som

⁹¹ Calonius var professor i Åbo och ledamot av Högsta domstolen. Även Porthan var professor vid Åbo Akademi, men i historia i hans fall.

⁹² *Mathias Calonii bref till Henrik Gabriel Porthan åren 1793–1800*, s. 385. Skrifter utgifna af Svenska litteratursällskapet i Finland LV, Helsingfors 1902.

⁹³ *Nationalencyklopedin del 18*, Höganäs 1995, s. 493.

nittonåring, år 1762, gifte hon sig med den betydligt äldre Eric Giers. Han var son till den ovan nämnde kyrkoherden med samma namn i Skeppsholms församling.⁹⁴

Anna Maria och Eric fick två döttrar. Bägge föddes medan de bodde kvar i Stockholm. Anna Maria föddes år 1764 och Brita Sophia år 1765.

Eric Giers var grosshandlare, men hans rörelse var betydligt mindre än den som Anna Marias mor var ägare av. Åren 1772 och 1775 betalade han 70 daler silvermynt i skatt för näringen.⁹⁵ År 1777 sa han upp sitt burskap, och vid denna tid flyttade familjen till herrgården Hakunge i Garns socken i Uppland. Så sent som 1778 hyrde familjen fyra bänkplatser i Skeppsholms kyrka.⁹⁶ Så eventuellt flyttade de inte omedelbart. På Hakunge bodde de fram till Erics död 1791. Gården var en frälsegård och ägdes aldrig av familjen. De brukade den bara. Något år efter Erics död flyttade Anna Maria tillbaka till Stockholm.⁹⁷

Anna Maria Giers liv är höljt i ännu större dunkel än hennes mors. Vi vet att hon bosatte sig i samma hus som sin dotter Anna Maria och hennes familj när hon som nybliven änka flyttade tillbaka till Stockholm. Huset låg i kvarteret Näckström i Jakobs församling. Enligt mantalslängden år 1800 hade hon en jungfru och två pigor. Dessutom betalade hon skatt för ett guldur och för att hon bar kläder av siden. Hon tillhörde Skeppsholms församling och gick tillsammans med sina döttrar till nattvarden varje år på skärtorsdagen. Möjligen kan hon ha tagit nattvarden vid fler tillfällen under åren, men att ta nattvarden på skärtorsdagen tycks familjen ha gjort till tradition.⁹⁸ Hon avled år 1808, 65 år gammal. Även hon har efterlämnat en innehållsrik bouppteckning. Till skillnad från sin mor hade hon dessutom upprättat ett testamente.

Boets sammanlagda värde var i det närmaste 7 900 riksdaler banco. Då är de osäkra fordringarna inte inräknade i summan. Anna Maria hade större delen av sitt kapital utlånat, de säkra fordringarna uppgick till hela 7 167 riksdaler banco. Ett fåtal låntagare hade ganska stora skulder till henne, brukspatronerna Tidmark och Grubb var skyldiga 2 500 riksdaler banco vardera, stallmästaren M. W. Törne och hans fru Agneta Lovén 1 515, överstelöjtnanten Berger var skyldig 1 225 och svärsonen, före detta kryddkramhandlaren, Pehr Ahlström 1 336 riksdaler banco. Samtliga låntagare

⁹⁴ Gustaf Asplund, *Släkten Giers från Göteborg jämte en del andra Gierssläkter*, Genealogiska föreningens släktböcker 5, Stockholm 1944, s. 88.

⁹⁵ Bemedlingskommissionens verifikationer 1772 och 1775, SSA.

⁹⁶ Skeppsholms församlings räkenskaper år 1778, SSA.

⁹⁷ Asplund, s. 88. Husförhörslängd Garn, AI:2, SSA.

⁹⁸ Skeppsholms församling, nattvardslängder åren 1801–1808, SSA.

utom en bodde i Stockholm. Moderns internationella kontaktnät saknas alltså helt. De osäkra fordringarna var även de betydande. Det fanns endast två låntagare och den största var hennes före detta svärson, Claes Samuel Lybecker. Han var skyldig sin före detta svärmor 3 732 riksdaler banco. Ingen räknade tydligen med att han någonsin skulle betala tillbaka sin skuld, annars skulle skulden inte ha varit upptagen som osäker.

Lybecker var också ett av skälen till att Anna Maria Giers hade skrivit testamente. Anna Maria och Claes Samuel Lybecker skilde sig år 1806. Anna Maria Giers upprättade sitt testamente år 1804, men fann tydligen inget skäl att ändra det efter deras skilsmässa. Enligt testamentet skulle döttrarna dela lika på de ”husgerådspersedlar” och det lösöre som fanns i boet vid hennes död. Eftersom dottern Brita Sophias son hade ärvt en släkting, döttrarnas faster, ansåg Anna Maria att dottern Brita Sophia endast skulle erhålla 2 000 riksdaler specie av boets återstående delar. Dottern Anna Maria Lybecker skulle däremot ära hela 6 000 riksdaler specie. Om det därefter fanns ytterligare tillgångar i boet skulle de delas lika mellan döttrarna. Men det fanns stränga kriterier för hur dottern Anna Marias arv skulle förvaltas. I punkt fem i testamentet beskrivs hur Anna Maria tänkte att pengarna skulle förvaltas så att dottern och hennes barn skulle få tillgång till dem. Enligt Anna Maria var Claes Lybecker känd för sin slösaktighet och för sina ”oordentligheter” och därför skulle han inte få använda eller förvalta arvet efter henne. Risken var alltför stor att han skulle förskingra medlen. För att försäkra sig om att han inte fick minsta befattning med dotterns pengar eller den egendom hon skulle ära förordnade Anna Maria att hennes bror Hans Brandel och en okänd person vid namn Johan Niclas Berger skulle utses att förvalta arvet så att kapitalet förblev orubbat och att dottern Anna Maria endast skulle få den årliga räntan på kapitalet. Om dottern avled skulle hennes döttrar få dela på räntan tills de blev myndiga eller gifte sig.⁹⁹

Anna Maria Giers tilltro till Claes Lybecker tycks alltså ha varit obefintlig. Att använda sig av utomstående förmyndare till dottern och hennes barn måste ha varit en ovanlig handling. Dessutom skulle arvet inte tillfalla dottern utan hon skulle endast få den årliga räntan av kapitalet. Detta överensstämmer med hur ett arv skulle tillfalla omyndiga personer.¹⁰⁰ Problemet är att Anna Maria Lybecker var gift när testamentet skrevs och frånskild när modern dog. Åtminstone före skilsmässan var det Claes Ly-

⁹⁹ BoU 1808-2-1789, SSA.

¹⁰⁰ Ann Ighé, *I faderns ställe. Genus, ekonomisk förändring och den svenska förmyndarinstitutionen ca 1700–1860*, Göteborg 2007, s 68.

becker som var hennes målsman, som skulle ha fått förfoga över arvet. Hur det var efter skilsmässan är mer osäkert. 1734 års lag är inte tydlig när det gäller frånskilda kvinnors myndighet. De nämns helt enkelt inte i lagtexten. Det kan ha varit skälet till att testamentet inte ändrades efter skilsmässan.

Den andra dotterns, Brita Sophias, man, Pehr Ahlström, fann testamentet upprörande och meddelade genast att han skulle överklaga det. Så skedde också och i diariet kan man läsa att Justitiekollegium behandlade hans ärende slutgiltigt så sent som 1809. Domslutet är inte angivet och rättegångshandlingarna är inte bevarade. Det tyder på att hans överklagan inte vann gehör.¹⁰¹

Den tredje Anna Maria

Dotterdottern Anna Maria Giers föddes den 25 februari 1764 i Nikolai församling i Stockholm. Där döptes hon också. Vittnen var hennes farfar kyrkoherden Eric Giers, hennes mormor Anna Maria Brandel, borgmästaren i Sigtuna Jean Sundblad och mamsell Anna Christina Möller. Den här Anna Maria kom senare i livet att kallas för Anette. I moderns testamente står det Anna Marie.

När Anna Maria var 22 år gammal, år 1786, gifte hon sig med den ett år yngre och tidigare nämnda friherren Claes Samuel Lybecker. Lybecker var då livdrabant. Han avskedades år 1794. Vad han sysslade med fram till 1809 då han fick tjänst som generalvagnmästare vid kustarmén i Västerbotten är höljt i dunkel. Möjligtvis kan han ha varit i fängsligt förvar, men det är bara en spekulation. Anna Maria och Claes Samuel fick två döttrar: Anna Maria som föddes år 1787 och Sofia Lovisa som föddes år 1794. År 1800 bodde familjen i samma fastighet som Anna Marias mor i Jakobs mantalsskrivningsdistrikt. Lybecker står då antecknad som avskedad löjtnant. De hade ingen piga anställd, men innehavet av ett guldur finns angivet i mantalslängden. Däremot finns ingen inkomstskatt antecknad på någon familjemedlem. Precis som Anna Marias mor på äldre dagar så tillhörde de Skeppsholms församling. De tog nattvarden regelbundet år efter år på skärtorsdagen.¹⁰²

Som testamentet från 1804 antyder så knakade äktenskapet redan då i fogarna och Anna Marias mor ville försäkra sig om att Lybecker inte skulle få tillgång till de pengar som dottern skulle arva efter henne. År 1806 erhöll Anna Maria skiljobrev från Claes Samuel. Enligt domkapitlet hade han

¹⁰¹ Förmyndarkammarens arkiv, diarium 1806, SSA.

¹⁰² Skeppsholms församling, nattvardslängder åren 1801–1808, Mantalslängd Jacob 1800, s. 14, SSA. G. Elgenstierna, *Svenska adelns ättartavlor del V*, s. 95.

begått horsbrott med pigan Greta Stina Broström och dömdes därför som vållande till skilsmässan. Vid horsbrott kunde en skilsmässa genomdrivas snabbt, men om något annat skäl angavs kunde processen ta flera år. Horsbrott och egenvilligt övergivande var dessutom de enda skäl som lagen godkände som grund för skilsmässa.

Överklassens skilsmässor följer i allmänhet ett så bestämt mönster att man måste betrakta dem som arrangerade. Mannen infann sig inför rätta instämnd av hustrun. Han har träffat en främmande piga som har följt med honom till ett rum där två manliga bekanta eller släktingar råkade komma in och överraska de bägge under samlaget. Eftersom vittnena högaktade hustrun så berättar de sanningen för henne och hon vänder sig till domstolen eftersom hon i sin tur inte kan förlåta sin mans snedsteg. Brukligt var att bodelningen gjordes upp av kontrahenterna själva utan att domstolen behövde fälla något utslag kring den.

Jag har inte lyckats återfinna domstolsbehandlingen av Anna Marias och Claes Samuels skilsmässa, men domkapitlets protokoll tyder på att även deras skilsmässa var arrangerad. Anna Marias mor och hennes bröder verkar ha varit de som uppmanat till skilsmässa som enda lösningen på problemerna med Lybecker. Pigan som han dömdes för horsbrott med återkommer inte i något senare sammanhang. Enligt domslutet fick Claes Samuel Lybecker inte gifta om sig förrän Anna Maria hade gift om sig eller avlidit. Med Anna Marias tillåtelse kunde han dock få gifta om sig efter Kungl. Maj:ts tillstånd.¹⁰³ Redan 1807 gifte han om sig med Maria Charlotta von Scheven, även hon fränskild, och efter hennes död ingick han år 1818 sitt tredje och sista äktenskap denna gång med en kvinna vid namn Brita Maria Häggström.¹⁰⁴

Att gifta bort en dotter när det fanns pengar med i bilden var ett vågspel. I det här fallet var det inga stora pengar inblandade, men de var tillräckligt stora för att dra till sig yngre adelsmän som levde över sina tillgångar. Bengt Magnus Björkmans svärson Ernst Fredrik von Willebrand försnillade sin hustrus, Ulrika Maria Björkmans hela förmögenhet. I det fallet rymde han från Sverige och återkom aldrig. Hans svärfar hann aldrig rädda några av sin dotters pengar.¹⁰⁵

Enligt mantalslängden för 1810 bodde Anna Maria i kvarteret Stormhatten i Jakobs församling. Bägge döttrarna bodde kvar hemma hos henne

¹⁰³ Stockholms stads konsistorieprotokoll 17 juni 1806, SSA.

¹⁰⁴ Elgenstierna, del 5, s. 95.

¹⁰⁵ Klas Nyberg (red.), *Kopparkungen. Handelshuset Björkman i Stockholm 1782–1824*. Stockholm 2006, s. 155ff.

och det fanns dessutom en piga i hushållet. Från arvet efter sin mor erhöll Anna Maria 160 riksdaler i årlig inkomst.¹⁰⁶

Anna Maria avled år 1817. Hon blev 53 år gammal. Boets behållning när skulder och avgifter var betalda var 2 300 riksdaler banco. Vad som skulle hända i framtiden med avkastningen av arvet efter hennes mor framgår inte.¹⁰⁷

Både Claes Samuel Lybecker och dottern Sophia Lovisa har blivit omskrivna som originella personer efter sin död. I boken *Lantjunkare* av Gordon Stiernstedt beskrivs hur Sophia Lovisa flyttade ut till Risberga i Uppland någon gång i början av 1800-talet. Eftersom hon var skriven i Stockholm så sent som 1810 måste detta ha skett någon gång därefter. Från början var det inte meningen att hennes vistelse skulle bli permanent, men hon stannade helt enkelt kvar. Att hon kom att hamna där berodde delvis på släktband till familjen som var innehavare av Risberga. Det kan mycket väl stämma att hon hade släktband till Risberga, men inte det som uppges av Stiernstedt. Nämligen att hennes farmor var född von Yxkull och att det var genom henne som släktförbindelserna fanns. Hennes farmor var i verkligheten född Åkerhjelm. Om hon hade några släktförbindelser med Risberga vet jag inte. År 1852 flyttade Sophia Lovisa till en av henne själv nyuppförd liten gård i Täby. Här började hon att sälja brännvin för att dryga ut sin kassa. Det var säkert inte lätt för en ensamstående kvinna att klara sitt uppehälle vid den här tiden. Tyvärr blev hon, enligt Stiernstedt, bestulen på alla pengar som hon sparat från sin extrainkomst. Själv drog hon sig inte för att snatta från familjen på Risinge. Hennes egenartade sätt märktes även i hennes sätt att klä sig på gamla dagar. Av rädsla för förkylning klädde hon på sig lager på lager av kläder. När det var riktigt kallt kunde hon bära upp till sju huvudbonader samtidigt.

I samma bok finns även Claes Samuel Lybecker beskriven. Skälet är ett porträtt av honom som Sophia Lovisa hade i sin ägo och som senare hamnade hos författaren. Hans ekonomiska problem i yngre år finns inte med i boken, beskrivningen handlar mest om hans liv efter hans tredje giftermål då han flyttat till Ersnäs och blivit bonde i Nederluleå. Hans tredje hustru var bonddotter från dessa trakter. Lybecker bibehöll genom hela äktenskapet ett visst avstånd till henne även om han i sina efterlämnade anteckningar vittnar om sin kärlek. Så intog han till exempel sina måltider ensam i salen uppassad av sin hustru eller hennes dotter från ett tidigare äktenskap.

—

¹⁰⁶ Mantalslängd Jacob 1810, s. 395, SSA.

¹⁰⁷ Svea Hovrätt huvudarkivet, 1817 nr 27, RA.

Under den här perioden av sitt liv genomgick han en religiös kris och blev en livlig anhängare av herrnhutismen.¹⁰⁸

Även August Nordströms bok *Ersnäsbaronen behandlar* Claes Samuel Lybecker. Nordström tonar ner Lybeckers religiositet. Däremot beskriver han Lybeckers stora ekonomiska problem genom hela livet. På ålderns höst blev han oerhört noggrann med sin ekonomi och var orolig för hur hans hustru skulle klara sig efter hans död. Särskilt som de medel hon haft med sig i boet hade gått åt till hans skulder. Baronens liv som småbonde i Norrland väckte omgivningens nyfikenhet om vad som hade fått honom att slå sig ner där och leva detta ganska isolerade liv. Det spekulerades om att han hade varit inblandad i mordet på Gustav III. Det tror inte Nordström på, men vad Lybecker sysslade med under perioden 1794 till 1809 kan han inte svara på. Lybecker själv gav inte heller några upplysningar på den punkten.¹⁰⁹

Äktenskap, status och ekonomi

Den första Anna Marias far och hennes man hade haft affärsförbindelser och äktenskapet band de två handelshusen närmare varandra även på det privata planet.¹¹⁰ Elias var betydligt äldre än Anna Maria. Att åldersskillnaden var hela 18 år när bägge parterna var gifta för första gången var inte vanligt bland kvinnorna som ingår i den här undersökningen. Att äktenskapet var arrangerat förefaller troligt. Det innebar dessutom att Anna Maria trots sin låga ålder fick lov att flytta från föräldrarna i Göteborg till Stockholm. Om paret ändå blev lyckliga vet vi inget om, men bouppteckningarna tyder på två mycket olika personligheter. Förväntningarna på ett äktenskap var inte jämförbara med dagens, så det behöver inte ha inneburit att makarna vantrivdes med varandra.

För att illustrera hur det kunde vara för en flicka från överklassen vid den här tiden kan Anna Maria Brandels öde jämföras med Christina Charlotta Hiärnes. Den senare skrev dagböcker och dessa har analyserats av Christina Sjöblad. Christina Charlotta Hiärne, född Rudbeck, beskriver i dagböckerna sin vända när modern ville gifta bort henne mot hennes vilja. Christina var äldre än Anna Maria när hon giftes bort, 22 år. Hennes mor, som var änka, var mycket angelägen om att få sin äldsta dotter försörjd.

¹⁰⁸ W. Gordon Stiernstedt, *Lantjunkare. Släkt- och miljöskildringar omkring en uppländsk bygd*, Stockholm 1939, s. 219ff.

¹⁰⁹ August Nordström, *Ersnäsbaronen: [utdrag ur Claes Samuel Lybeckers efterlämnade anteckningar]*, Luleå 1929.

¹¹⁰ Dalhede, 1993, s. 53ff.

Christina Rudbeck hade två ivriga friare samtidigt. Den ene som hon kände tämligen väl kunde hon inte tänka sig att gifta sig med. Den andre hade hon bara känt i fyra dagar, men hon insåg att hon inte kunde gå emot sin mors vilja ännu en gång och såg sig därför tvungen att gå med på det tilltänkta äktenskapet.¹¹¹

En ung kvinna hade sannolikt inte stora möjligheter att stå emot sina föräldrars vilja när det gällde val av äktenskapspartner i 1700-talets Sverige. Detta gällde givetvis även för Anna Maria Brandel som bara var 16 år gammal då hon giftes bort. En så pass ung flicka bör ha varit lättare för föräldrarna att styra över än vad det var för den 22-åriga Christina Rudbecks mor.

Christina Rudbecks mor var änka precis som Anna Maria Brandel var när hennes dotter Anna Maria gifte sig. Dottern Anna Maria var 19 år gammal när hon gifte sig, något äldre än modern varit alltså. Åldersskillnaden var 14 år mellan makarna. Hennes make Eric Giers var prästson och dessutom grosshandlare. Med tanke på moderns förhållande till Skeppsholms församling, där Eric Giers var kyrkoherde, torde valet av äktenskapspartner ha fallit i god jord hos henne. Parterna bör ha känt varandra genom kyrkosöken. Om valet av äktenskapspartner var deras eget eller om det var föräldrastyrkt förblir okänt. Utifrån sett förefaller det som ett val som borde ha tilltalat alla parter. Om även det unga paret drogs till den pietistiska läran är okänt, men med den starka påverkan som de lär ha varit utsatta för från sina barndomshem förefaller det troligt.

Dotterdottern Anna Maria var 22 år gammal när hon gifte sig med den ett år yngre friherren Claes Samuel Lybecker. Bägge hennes föräldrar levde och brukade gården Hakunge vid giftermålstillfället. Deras äktenskap, där mannen var yngre än kvinnan, följer inte alls det vanliga mönstret för deras samhällsklass. Deras första barn föddes elva månader efter bröllopet, så det var ingen graviditet som påskyndade giftermålet.

Av de 138 äktenskap som ingicks av högadliga män i Sverige under 1780-talet var det endast i 18 fall som bruden kom från ett ofrälse hem. Av dessa var tolv döttrar till ofrälse ståndspersoner, dit bör Anna Marias far Eric Giers ha räknats.¹¹² Men hur kan familjen Lybeckers inställning till detta äktenskap med en ofrälse kvinna ha varit? Kanske var de avvisande. Eller hade Claes Samuel redan visat prov på den oordentliga levnad som hans före detta svärmor senare påpekade i sitt testamente? Claes Samuels föräldrar bör ha varit medvetna om det framtida arv efter Anna Marias mormor

¹¹¹ Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997, s. 155ff.

¹¹² Sten Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865*, Lund 1973, s. 183.

som det uppenbarligen skvallrades om. Det var från undersökningens förmögna familjer som samtliga döttrar som gifte sig med män ur högadeln kom. Ett förväntat arv hade säkert betydelse även när det gällde ytterligare en generation framåt i tiden. Åtminstone för att få föräldrarna att acceptera ett äktenskap.

Om det var förälskelse som var skälet till deras giftermål, infriades den äldre generationens värsta farhågor beträffande att gifta sig på dessa grunder. Men ett ingifte i högadeln bör också ha uppfattats som ett socialt avancemang då barnbarnen automatiskt skulle bli högadliga. Med facit i hand kan man konstatera att Claes Samuel Lybecker inte var kapabel att försörja hustru och barn. Oemotståndliga frestelser mötte honom dagligen i den livsföring som tidens unga officerare hade. Ändå varade äktenskapet i hela 20 år. Att ta ut skilsmässa i den här samhällsklassen vid den här tiden var en absolut sista utväg ur en omöjlig situation. De flesta som inte klarade samlivet levde åtskilda men var fortfarande formellt gifta. Men här var det de ekonomiska skälen som blev avgörande och då fanns det ingen annan utväg än skilsmässa. Det verkar som om Lybecker hamnade i onåd hos Anna Marias hela familj. De insåg att de inte kunde skydda hennes tillgångar från Lybecker och det bör ha varit skälet till att skilsmässan genomdrevs. Att han inte klarade sina ekonomiska åtaganden sågs säkert som ett större problem än om han eventuellt hade varit otrogen.

Det finns stora likheter mellan Anna Marias och Claes Samuel Lybeckers äktenskap och äktenskapet mellan Ulrica Maria Björkman och Ernst Fredrik von Willebrand som ekonomhistorikern Klas Nyberg har skrivit om. De senare skildes aldrig. Istället försvann Willebrand från Stockholm. Detta skedde efter ekonomiska bedrägerier. Willebrand återvände aldrig till Stockholm, istället återvände han till Finland som han härstammade från. En svärson som inte såg om sitt bo rent ekonomiskt blev en belastning bland affärsmän oavsett storleken på familjens handelsrörelse.¹¹³

Ytterligare ett av Anna Maria Brandels barnbarn gifte sig adligt. Det var dotterdottern Anna Sofia Wijnblad som gifte sig med Mikael Hisinger. Han var son till Johan Hisinger och Magdalena Catharina Wittfoth. Modern var i sin tur dotter till Hans Henrik Wittfoth och Barbara Pipping. Magdalena Catharinas kusin Anna Magdalena Bremer, dotter till Jakob Bremer och hans första hustru Margareta Pipping, gifte sig med Johan Hisingers kusin Carl Hisinger. Familjerna Wittfoth, Pipping och Bremer var starkt bundna

¹¹³ Klas Nyberg, *Kopparkungen*. "Handelshuset Björkman i Stockholm 1782–1824", s. 155ff, red. Klas Nyberg, Stockholm 2006.

till varandra genom giftermål som jag kommer att undersöka i nästa kapitel. Genom släkten Hisinger knöts även en ättling till Anna Maria Brandel till detta täta nätverk. Släkten Hisinger ägde flera bruk i både Sverige och Finland, de nätverk som var så viktiga för handelshusen hade samma stora betydelse för bruksdriften.

Anna Maria Brandel måste troligen betraktas som den mest framgångsrika av änkorna från Stockholm som ingår i den här undersökningen. Under sin tid som handlare (fram till 1772) och sockerbruksägare lyckades hon utöka rörelsen markant. Men då bör man hålla i minnet att det inte bara var grosshandeln som blomstrade utan främst hennes sockerbruk. Anna Maria var även en omfattande kreditgivare. Det vittnar både hennes och andras bouppteckningar om. I exempelvis grosshandlaren Peter Poms bouppteckning står hon angiven som hans största kreditgivare.¹¹⁴

I Anna Maria Brandels egen bouppteckning är de säkra fordringarna upptagna till 18 930 riksdaler banco. Endast ett fåtal låntagare har lånat över 1 000 riksdaler banco. Den geografiska spridningen såväl inom som utom landet är iögonfallande. Bland annat finns det låntagare från Hamburg. Lån till adliga personer förekommer rikligt, även om de inte hade lånat några större summor. Däremot saknas Stockholms högre borgerskap nästan helt bland låntagarna.¹¹⁵ Det kan vara ett tecken på vilka kretsar som Anna Maria allt mer rörde sig i. Genom sin affärsverksamhet hade hon fortsatta internationella kontakter, men som privatperson hade hon allt fler kontakter inom ämbetsmänna- och adelskretsar och färre inom de borgerliga kretsarna.

Trots den första Anna Marias framgångar gifte inget av hennes barn in sig i de mer framgångsrika grosshandlarfamiljerna i Stockholm. Av de sex barn som nådde giftasvuxen ålder var två döttrar: Anna Maria som gifte sig med grosshandlaren Eric Giers och Catharina Elisabeth som gifte sig med översten Olof Wijnblad. Det var ståndsmässiga giftermål, men inte affärs-mässiga allianser. Samma förhållande rådde för de fyra sönerna. Deras egna yrkeskarriärer blev ändå relativt framgångsrika. Sonen Elias stannade kvar inom företagarsfären som brukspatron. De övriga sönerna blev akademiker och officerare.¹¹⁶ Dottern Anna Marias giftermål med Eric Giers kan ses som ett försök att låta grosshandeln få ett utrymme inom familjen även i framtiden. Som framgått tidigare blev Giers inte särskilt lyckad som grosshandlare. Han lämnade rörelsen för att arrendera ett jordbruk.

¹¹⁴ BoU 1787-1-274, SSA.

¹¹⁵ BoU 1799-1-406, SSA.

¹¹⁶ *Svensk släktkalender och svenska ättartal Del 9*, s. 83ff.

År 1776 presenterade kommerserådet J. J. Westberg en utredning om det ekonomiska tillståndet inom borgerskapet som han hade gjort på Kungl. Maj:ts uppdrag. Som en viktig del i utredningen ingick en granskning av handelshusen. Utredningen har inget namn och finns inte tryckt. Den ingår i Kommerskollegiums handels- och manufakturdivisions protokoll den 9 maj 1776. Arbetet omfattar cirka 600 handskrivna sidor. När det gällde handelshusen var den stora frågan som Westberg behandlade deras upplåning av utländskt kapital. Eftersom handlarna lånade stora mängder kapital av utländska handelshus blev de helt beroende av dessa. De vinster som köpmännen gjorde, investerade de i stora hus och i andra former av rörelser, istället för i sina handelshus. Här är Westberg mycket kritisk mot handelsmännen. Detta medförde att de svenska handelshusen aldrig skulle kunna bli konkurrenskraftiga på den internationella marknaden. När innehavarna hade lyckats tjäna ihop ett tillräckligt stort kapital upphörde de med handeln och ägnade sig åt de bruk och andra rörelser som vinsterna hade plöjts ner i. Dessutom menade Westberg, att det var ovanligt att handelshusen gick i arv under ens tre generationer. Köpmännens söner utbildade sig ofta till ämbetsmän eller officerare medan dottrarna gifte sig med män som inte var handelsmän.¹¹⁷ För att få söner och svärsöner att syssla med handel ansåg Westberg att köpmännen skulle testamentera så mycket som möjligt till dem som gav sig in på den banan. På så sätt skulle dels dessa uppmuntras att syssla med handel och dels skulle så stor del som möjligt av familjens kapital stanna kvar inom rörelsen.¹¹⁸

Det framkommer inte vad Westberg hade för underlag för sin omfattande rapport. Den kan ha byggts på hans erfarenheter som kommerseråd och i så fall vara ett utslag av hur han själv såg på problemet.

Syskonen Brandels yrkesval och giftermålsmonster ser ut som en förlaga för Westbergs utredning. Sett ur ett nationalekonomiskt perspektiv får man med hänvisning till Westberg betrakta detta som ett misslyckande. Men ur ett familjeperspektiv så lyckades de flesta av barnen och barnbarnen avancera.

En närmare undersökning av Anna Maria Brandels barns giftermål visar ett tydligt mönster. Familjen Giers känner vi redan till. Det var en gammal prästsläkt. Anna Marias och Elias dotter Catharina Elisabeth gifte sig med översten Olof Johan Wijnblad och paret fick fyra barn. Deras son Carl Elias

¹¹⁷ Samuelsson, Kurt, *De stora köpmanshusen i Stockholm 1730–1815, En studie i den svenska handelskapitalismens historia*, Stockholm 1951, s. 12ff, Kommerskollegium huvudarkivet handels- och manufakturdivisionens protokoll 9 maj 1776, s. 1401, 1461.

¹¹⁸ Kommerskollegium huvudarkivet handels- och manufakturdivisionens protokoll 9 maj 1776, s. 1465.

blev överste precis som sin far. Dottern Anna Sophia gifte sig med ryttmästaren Michael Hisinger. Sonen Olof Johan blev kunglig sekreterare och yngsta dottern Johanna Elisabeth gifte sig med assessorn Adolph Wilhelm Egerström.

Anna Marias äldste son och tredje överlevande barn var döpt till Elias precis som sin far. Han titulerades brukspatron när han dog 1804, 54 år gammal. Han var gift med Anna Maria Lenck som var dotter till löjtnant Per Lenck. När Elias dog bodde han på Sättra gård på Adelsö. Han ägde även en mindre gård på Ladugårdslandet med kvarn och tobaksland. Deras döttrar gifte sig med två bröder Wallöf som bägge var godsägare. Intressant är att en lagom del av hans mors böcker finns i Elias bouppteckning. Det tyder på att syskonen inte sålde hennes boksamling utan delade upp den. Flera av de verk som finns hos Elias är Anna Marias herrnhutiska böcker.¹¹⁹

Sonen Hans blev kommerseråd. Han gifte sig adligt med Margareta Elisabeth Leijonsten vars far var överstelöjtnant. Deras samtliga söner blev ämbetsmän eller militärer och döttrarna gifte de sig med män inom samma yrken. Hans yngre bror Gustaf var gift med Lovisa Sophia Ekendahl, hennes fars yrke har jag inte lyckats få fram. Deras barn skaffade sig yrken eller gifte sig med män inom samma områden som sina kusiner. Yngste brodern Fredric gifte sig med Sophia Magdalena Egerström, dotter till bankokommissarien Arvid Egerström och Emeritentia Modée. De hade fem barn och alla uppnådde vuxen ålder. Det märkliga är att inget av barnen, fyra söner och en dotter, gifte sig. Samtliga söner blev ämbetsmän eller militärer.¹²⁰

På två generationer övergick alltså familjen från att ha varit en handelsmannasläkt till att bli en ämbetsmän- och militärsläkt. Det var den gren som härstammade från dottern Anna Maria gift Giers som långt idkade handel.

Dottern Anna Maria och dotterdottern Anna Maria står aldrig upptagna med någon inkomst från egen näring. Om någon av dem hade egen inkomst var den inte av den arten att den togs upp vid mantalsskrivningen. Båda uppbar dock ränta på de pengar som de hade lånat ut. I Anna Maria Giers bouppteckning var de utestående fordringarna 7 167 riksdaler banco och i Anna Maria Lybeckers bouppteckning var de 2 525 riksdaler banco. Så långt uppvisar de alltså en liten likhet med den första Anna Maria.

¹¹⁹ I Dalhede, 1991, är Elias Brandels bouppteckning en del av undersökningen. Dalhede kommer fram till att han införskaffat de flesta av sina böcker själv eftersom de inte fanns med i hans fars bouppteckning. Det hade han alltså inte gjort, merparten kom från hans mor.

¹²⁰ *Svensk släktkalender och svenska ättartal*, Del 4 s. 83ff och Del 9, s. 83ff, BoU 1804-II-600, SSA.

Dottern Anna Maria Giers hade inte någon affärsrörelse att ta över efter sin döda man. Han hade sagt upp sitt burskap långt före sin död. Var det kanske till och med så illa att Eric Giers var i det närmaste konkursmässig när familjen flyttade från staden? Det verkar troligt. Varför hade han annars sagt upp sin grosshandel för att arrendera ett jordbruk? Anna Maria lämnade jordbruket och flyttade tillbaka till Stockholm när hon blev änka. Hennes dotter Anna Maria hade i sin tur levt under ekonomiskt osäkra förhållanden under sitt äktenskap och denna tillvaro fortsatte även efter skilsmässan. Efter moderns död erhöll hon åtminstone en fast summa i avkastning på arvet.

Arvet efter den första Anna Maria blev 19 500 riksdaler banco per arvinge. Under de nio år som förflöt mellan den första Anna Marias död och den andra Anna Marias död hade summan minskat kraftigt. Den andra Anna Maria efterlämnade ungefär 7 900 riksdaler banco sammanlagt till sina barn. Vi vet att Claes Samuel Lybecker var skyldig sin svärmor en större summa pengar när hon dog. Hade ännu mer pengar försvunnit på grund av honom? Med tanke på Anna Marias testamente är det troligt att så var fallet. Den tredje Anna Maria efterlämnade endast 2 300 riksdaler banco. Hon hade inte fått ut någon sammanhängande summa i arv efter sin mor. Istället fick hon en ränta på 160 riksdaler banco per år på arvet. Medlen som låg till grund för denna avkastning finns inte upptagna i hennes bouppteckning. Det borde innebära att barnen övertog denna avkastning och alltså fick ett något större arv än vad som framkommer i bouppteckningen.

I de led av familjen som undersökts här märks en nedåtgående ekonomisk tendens, men en uppåtstående samhällsstatus. I första generationen var mannen grosshandlare och brukspatron, i andra generationen prästson och grosshandlare och i tredje generationen adelsman. Den ekonomiska nedgången blir dock så markant att den överskuggar det eventuella sociala avancemanget. Anna Maria Brandels övriga barn och barnbarn klarade sig betydligt bättre både socialt och ekonomiskt, men några fler yrkesverksamma kvinnor i de två närmaste generationerna förekom inte.

Den aktiva grosshandlaränkan var ovanlig, men samtidigt var hon socialt sett något mycket speciellt. Anna Maria Brandels döttrar och dotterdöttrar kunde varken av egen kraft eller genom sina män få arbete inom staten. Det fanns inga formella hinder för en änka att sluta ekonomiska kontrakt, men det ansågs inte passande för en änka att närvara i de offentliga rum där detta skedde. Anna Maria borde ha haft någon man i sin närmaste omgivning som fyllde den rollen. Hon drev ju sina företag så framgångsrikt att hon säkrade sina barns framtid på ett sätt som innebar att de fick minst lika

goda framtidsutsikter som de hade haft om deras far hade varit i livet. Det företag som Elias Brandel lämnade till sina efterlevande var expanderande. När han avled tillhörde hans företag mellanskiktet i Stockholm. När Anna Maria avled efterlämnade hon ett framgångsrikt sockerbruk och hon var den tionde största fastighetsägaren i staden.

Minibiografier

Jag kommer här att kortfattat sammanfatta levnadsödena för de änkor som ingår i undersökningen. Detta med undantag av Anna Maria Brandel som har ett eget kapitel i boken. Presentationerna redovisas till största delen i kronologisk ordning efter kvinnornas födelseår. Det är bara när kvinnorna är nära släkt med varandra som jag bryter kronologin.

Gertrud Andersdotter Moliis

Borgardottern Gertrud Andersdotter i Åbo var gift två gånger, först med borgaren Långa och sedan med handlaren Johan Moliis. I Åbo titulerades alla änkor med sin före detta mans efternamn. I dödboken står angivet att hon dog 1771 på grund av ålderdom 83 år gammal.¹²¹ Den höga åldern är dock omöjlig med tanke på att hon födde alla sina barn mellan åren 1731 och 1745. Då skulle hon ha varit mellan 43 och 57 år när de föddes och hon skulle dessutom ha varit 19 år äldre än sin andra man. Det senare är i och för sig ingen omöjlighet, men ovanligt bland handelsmännen vid den här tiden. Däremot skulle det vara uppseendeväckande om hon var fertil så sent som vid 57 års ålder. Istället för att spekulera kring när hon verkligen var född så kommer jag stryka alla uppgifter kring ålder och ålderskillnad för hennes del. Övriga uppgifter som jag har lyckats få fram kring henne kommer att jag använda mig av. I sitt andra äktenskap fick hon sex barn. Dessutom hade hon minst ett barn från det första äktenskapet. Det var dottern Anna som senare gifte sig med handelsmannen Jacob Allén. I och med giftermålet övergick Anna från den finska till den svenska domkyrkoförsamlingen.¹²²

¹²¹ Dödbok Finska Domkyrkoförsamlingen, Åbo landsarkiv.

¹²² Jag kommer att redogöra för de svensk/finska relationerna i Åbo vid den här tiden i kapitel 6.

Gertrud Moliis drev ett av de större handelshusen i Åbo. Som mest hade hon sex bodar och en kvarn. Hon hade under den tiden åtta anställda. När hon blev äldre trappade hon ner på rörelsens omfång.¹²³ Men om rörelsen går att klassa som grosshandel är osäkert. Något som ändå talar för det är hennes verksamhet inom rederibranschen. Hon ägde bland annat delar av skeppet *Stor-Amiralen*.¹²⁴

Hon var alltså en person vars verksamhet det är svårt att klassificera. Oavsett hur rörelsen var klassad så var den framgångsrik under många år.

Maria Liwijn Pinchart och Anna Maria Burghardi Wretman

Maria Pinchart född Liwijn och Anna Maria Wretman född Burghardi i Stockholm var mor och dotter. Maria Pinchart var dotter till Botwid Liwijn som var rådman i Stockholm och Engel Gackenholtz. Hon var född 1698. Hon var gift två gånger. Det första äktenskapet ingick hon år 1722, 24 år gammal, med grosshandlaren Daniel Burghardi vars ålder är okänd. Tillsammans fick de dottern Anna Maria som föddes år 1724 samt sönerna Johan Fredrik och Daniel. Marias man Daniel avled 1727. Två år senare gifte hon om sig med den ett år yngre grosshandlaren Leonhard Pinchart. De fick ett gemensamt barn. Hans namn var Adam och han avled som ogift 91 år gammal. Såväl Adam som hans bägge halvbröder blev grosshandlare som vuxna.

Vid Leonhard Pincharchts död år 1775 bodde familjen vid Stora Nygatan i Gamla Stan. Sammanlagt fanns åtta hus till ett värde av 92 000 daler kopparmynt förtecknade i bouppteckningen. Det sammanlagda värdet på boet var 693 914 daler. Av detta erhöll änkan hälften plus den så kallade änkans fördel 34 478 daler. En stor summa pengar för en änka på 77 år. Trots detta fortsatte hon med rörelsen fram till sin död år 1784. Hennes kvarlätenskap värderades till 197 334 daler kopparmynt (10 963 riksdaler banco). Arvet delades mellan de tre överlevande barnen Anna Maria, Johan Fredrik och Adam.¹²⁵

Leonhard Pinchart hade förutom grosshandeln drivit en textilmanufaktur. Han var en av huvudleverantörerna av kamull till spinnhuset. En uppgift som han inte alltid kunde uppfylla. År 1737 anmälde den dåvarande

¹²³ Atle Wilskman, *Släktbok I*, Helsingfors 1912–16, s. 742ff, Dödbok Finska domkyrkoförsamlingen 1771, Åbo landsarkiv, Taxeringslängd 1753, 1755, 1758, 1760, 1762, 1765, 1770, 1771, Åbo stadsarkiv.

¹²⁴ Carl-Erik Olin, *Åbo sjöfarts historia I*, Åbo 1927, s. 238f.

¹²⁵ BOU 1775–III–694, BOU 1784–I–187, SSA, *Svensk släktkalender och svenska ättartal del 11*, Stockholm 1896, s. 332.

föreståndaren för spinnhuset, Hinrich Hahr, att det rādde akut brist på spånad. Det här medförde att spinnhuset inte kunde leverera det garn till manufakturerna som det var ålagt dem att göra.¹²⁶

Dottern Anna Maria från Maria Pincharlds första äktenskap gifte sig vid 20 års ålder med grosshandlaren Johan Wretman. Han var då 41 år gammal. Det här var Johan Wretmans andra äktenskap. Han hade tidigare varit gift med Anna Christina Weylandt och de hade en son tillsammans. Anna Maria och Johan fick tre gemensamma barn, två söner och en dotter. Johans son från första äktenskapet blev kommerseråd, medan de bågge sönerna från det andra äktenskapet blev grosshandlare och den ena dessutom brukspatron. Johan Wretman dog 1763 vid 60 års ålder. Anna Maria övertog rörelsen först ensam och senare tillsammans med sina söner. Det sista året som hon fanns med som delägare i handelsrörelsen var 1789. Hon avled inte förrän 1806, då var hon 82 år gammal. Samma år avled även sonen Fredric och dessutom hade dottern Maria Catharina dött före sin mor.

När Johan Wretman avled 1763 ägde familjen huset nummer 62 i kvarteret Typhon i Gamla Stan. Då var det värderat till 24 000 daler kopparmynt. När Anna Maria avled ägde hon tre fjärdedelar av samma fastighet. Hela värdet av fastigheten var då 5 500 riksdaler banco. Det totala värdet på boet vid Johan Wretmans bortgång var 227 386 daler kopparmynt och vid Anna Marias bortgång var det 1 520 073 daler kopparmynt (56 299 riksdaler banco). Med tanke på bodelningen efter Johan där Anna Maria bara fick behålla något mer än hälften hade hennes förmögenhet ökat ansenligt i värde, även om man tar hänsyn till inflationen under perioden. I 2015 års penningvärde var hennes efterlämnade förmögenhet närmare 13 miljoner kronor.¹²⁷

Anna Maria Wretman blev alltså änka innan hennes styvfar dog. Det innebar att när Maria Pinchartd tog hand om handelsrörelsen ensam så var hon omgiven av grosshandlare i hela sin familj. Alla barnen fanns inom branschen. Maria var dessutom en gammal kvinna när hon blev änka. Hur samarbetet fungerade eller om det överhuvud fanns något samarbete mellan henne och barnen går inte att få fram i källmaterialet. Genom sin ålder hade dottern Anna Maria ett försprång för att kunna driva en framgångsrik rörelse framför modern. Hon var knappt 40 år gammal när hon övertog rörelsen. Det stora nätverk bestående av bröder och söner som hon hade inom handeln

¹²⁶ Gösta Hahr, s. 142, 149.

¹²⁷ BOU 1763-II-507, BOU 1806-IV-15, SSA, *Svensk släktkalender och svenska ättartal del 2*, s. 325, Stockholm 1886. Edvinsson, Rodney, och Söderberg, Johan, 2011, *A Consumer Price Index for Sweden 1290–2008, Review of Income and Wealth*, vol. 57 (2), sid. 270–292.

måste ha underlättat vardagen för henne. Som kvinna var detta nätverk mycket viktigt eftersom delar av det offentliga rummet inom handeln var stängda för henne själv, men ett ombud kunde agera å hennes vägnar.

Katharina Fleege Rungeen, Margaretha Wadström Fleege och Maria Collin Fleege

Tre svägerskor drev handelsrörelser i Åbo samtidigt. Det var Katharina Rungeen samt Margaretha och Maria Fleege. Katharina var äldre syster till Joakim och Henrik Fleege. Hon var 22 år gammal när hon gifte sig med handlaren Mats Rungeen. Paret fick fyra barn tillsammans och två av dem överlevde barndomen. Mats Rungeen avled 1741, tyvärr vet jag inte hur gammal han blev eftersom jag inte har lyckats få fram när han var född. Katharina dog 1760 vid 54 års ålder.

Svägerskan Margaretha var dotter till handlaren Erik Wadström och hans hustru Elisabeth Schultz i Stockholm. Hon gifte sig 1738, när hon var 23 år, med den sex år äldre Henrik Fleege. Margaretha blev änka redan vid 33 års ålder. Själv blev hon bara 57 år gammal. Hon födde sex barn, det yngsta samma år som Henrik dog. Två döttrar levde tills de blev vuxna, men de förblev ogifta hela livet.

Den yngste av de tre syskonen Fleege, Joachim, gifte sig 1747 med Maria Collin. Han var 28 år gammal, men hennes ålder har jag inte lyckats få fram. De fick fyra barn, men alla dog som små. Maria avled endast tre år efter sin make Joachim. Det medför att hon inte ingår i undersökningen eftersom hon inte hann driva sin rörelse i fem år. Men jag vill ändå nämna henne eftersom de tre svägerskorna måste ha kunnat ha haft nytta av varandra rent ekonomiskt.

Några år på 1750-talet fanns alla tre med i taxeringslängden för sextondelar. Enligt 1755 års mantalslängd var det bara Katharina Rungeen som har något hemmavarande barn det året. Det var dottern Margaretha. Små barn tycks inte ha tagits med i mantalslängden. Ingen av svägerskornas rörelser tillhörde de större i Åbo, men de hade alla gesäller, lärgossar, drängar och pigor.¹²⁸ Katharina Rungeen var en av de ursprungliga redarna för skeppet *Nylands Wapen*.¹²⁹ Hon ägde även skeppet *S:t Henriks* hopp som

¹²⁸ Tor Carpelan, *Åbo i genealogiskt hänseende på 1600-talet*, Helsingfors 1890, s. 10f, Taxeringslängd 1753, 1755, 1758, 1760, Taxeringslängd för sextondelar 1755, 1757, Åbo stadsarkiv, Mantalslängd 1755, Dödbok Svenska Domkyrkoförsamlingen, Åbo landsarkiv.

¹²⁹ Olin, s. 238f.

1743 gick till Spanien och Portugal för att hämta salt. Skeppet tycks dock ha förlist på den resan.¹³⁰

Elisabeth Tottie Wittfoth och Anna Maria Tottie Toutin

Elisabeth Wittfoth i Åbo drev sin rörelse fram till sin död. Och det innebär att hon var grosshandlare i 34 år.¹³¹ Hon är den av undersökningens kvinnor som var aktiv som grosshandlare under längst period. Elisabeth var född Tottie och hon var det näst yngsta barnet till tobaksfabrikören och handlaren i Stockholm Thomas Tottie i hans äktenskap med Christina Schönman. Yngst i syskonskaran var Anna Maria, som gifte sig 1742 med grosshandlaren och fabrikören Isac Toutin. Även hon ingår i undersökningen. Elisabeth föddes 1713 och gifte sig 1737 med Gustav Adolf Wittfoth. Han var nio år äldre än henne och det var hans andra äktenskap. Hans hustru i det första äktenskapet hette Margaretha Katarina Hallman och makarna hade tre barn. De två sönerna uppnådde vuxen ålder, Gustav Adolf flyttade till Amerika och Vilhelm flyttade till Sverige.¹³² Vad som hände dem sedan saknas det information om. Gustav Adolf gifte om sig redan året efter första hustruns död. Som ung hade han drivit handel i Stockholm och Elisabeths bröder Charles och William hade goda affärskontakter med Åbo. Efter 21 års äktenskap, år 1758, avled Gustav Adolf, Elisabeth var då 45 år gammal. Själv levde Elisabeth tills hon blev 79 år. Elisabeth och Gustav Adolf hade minst sex gemensamma barn.¹³³ Tre av sönerna, Arvid, Adam och Thomas uppnådde vuxen ålder. När deras far dog var Arvid 20 år, Adam 18 och Thomas 16 år gammal. Senare gifte sig Adam med Katarina (vars efternamn saknas i källmaterialet) och Thomas var gift med Albertina Weisman.¹³⁴ Arvid hade flyttat till Bordeaux där han var handelsagent och rysk generalkonsul. Han hade även sin familj som bestod av både hustru och barn i Frankrike.¹³⁵

Gustav Adolf hade haft ekonomiska intressen inom många olika områden. Ett var Stadskällaren. Den hade en särställning bland näringsställena i Åbo. Den var inhyst i rådhuset och utarrenderades av magistraten. År 1751 övertog Gustav Adolf arrendet av Stadskällaren mot en avgift på 300

¹³⁰ Oscar Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809*, Åbo 1972, s. 459.

¹³¹ Taxeringslängder för sextondelar, 1754–1811, Åbo stadsarkiv, Mantalslängder Åbo 1755, 1775, Åbo landsarkiv.

¹³² *Biografisk lexikon för Finland del I*, s. 734f, Helsingfors 2008.

¹³³ Det kan ha funnits fler än en dotter, döttrarna saknas i vissa genealogiska verk. Den dotter som jag återfunnit finns i 1755 års mantalslängd.

¹³⁴ Carpelan, 1890, s. 138f, Mantalslängder Åbo 1755, s 741, Åbo landsarkiv.

¹³⁵ *Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius (åren 1791–1796)*, s. 145.

daler kopparmynt. Från 1752 höjdes arrendet till 350 daler kopparmynt. Som källarmästare anställde han Johan Brusell. Redan 1756 överlät han arrendet till källarmästare Johan Seipell mot att han själv skulle få fortsätta att leverera vin till källaren. Två år senare, efter Gustav Adolfs död, yrkade Elisabeth Wittfoth på att få överta källaren. Magistraten gav henne rätt, eftersom de ansåg att kontraktet mellan staden och Gustav Adolf fortfarande ägde giltighet. Som källarmästare anställde hon vinskänken Carl Foenander. Under hans tid som källarmästare ökade stadskällarens popularitet märkbart. Det var framförallt stadens studenter och militärer som sökte sig dit. Elisabeth Wittfoth tycks ha haft kvar arrendet av Stadskällaren fram till 1787.¹³⁶ Tillsammans med Elisabeth Baer arrenderade hon dessutom de så kallade källarfrihetsprivilegierna mellan åren 1772 och 1777. Privilegierna innebar även rätt att tullfritt få importera en viss mängd vin till staden.¹³⁷

År 1763 fick Åbo tillstånd av Kommerskollegium att starta en andra tobaksfabrik. Det fanns redan en tobaksfabrik i staden och allmänheten kallade de bägge fabrikerne för den gamla respektive den nya tobaksfabriken. Elisabeth Wittfoth köpte in sig med 1/32 i den nya fabriken. Direktören och ägaren till den största lotten i fabriken, Johan Forsman, förklarade egenmäktigt bolaget upplöst 1783. En stor process inleddes där de övriga delägarna bestred hans beteende. Hur processen slutade är inte helt klart, men Forsman gick förmodligen vinnande ur det hela.¹³⁸ År 1772 var Elisabeth Wittfoth även en av delägarna i Åbos sockerbruk som drevs av Jacob Bremer.¹³⁹

Vid sin död ägde Gustav Adolf andelar i flera av de större skeppen i Åbo. Elisabeth utökade den verksamheten markant. Under 1760- och 70-talen deltog hon i nyförvärven av flera skepp som skulle gå på Spanien.¹⁴⁰ Rederi-verksamheten utgjorde en stor del av hennes affärsrörelse.

Anna Maria Toutin var Elisabeth Wittfoths yngre syster. Hon var född 1715. Efter sin fars död 1724 drev hennes mor den tobaksfabrik som han ägt fram till 1730 då systrarnas bröder Charles och William övertog den. De lade ner tobaksfabriken och utvecklade en mycket framgångsrik grosshandel. Flera av Anna Marias och Elisabeths systrar var ingifta i framgångsrika handelshus i Stockholm. Anna Maria själv var 27 år när hon gifte sig med den tre år äldre Isac Toutin. Hennes bror William var då redan gift

—

¹³⁶ Nikula, s. 648f.

¹³⁷ Nikula, s. 181.

¹³⁸ Nikula, s. 608ff.

¹³⁹ Nikula, s. 599.

¹⁴⁰ Nikula, s. 608ff.

med Isacs syster Magdalena. Isac var inte bara grosshandlare utan drev även en silkestrumpfabrik. Makarna fick en dotter som avled endast ett år gammal. När Isac dog 1768 var Anna Maria 53 år och barnlös. Hon gifte aldrig om sig utan förblev änka fram till sin död 1799. Då var hon alltså 84 år gammal. Hon finns upptagen som grosshandlare och fabrikör ända fram till sin död. Anna Maria och Isac hade upprättat ett ömsesidigt testamente som innebar att Anna Maria förutom sin giftorätt fick arva större delen av kvarlåtenskapen efter Isac. Boets behållning efter avdrag för skulder var 64 570 daler. Av detta fick Anna Maria behålla 62 233 daler. Enligt 1790 års mantalslängd bestod hushållet av henne själv och elva anställda. När Anna Maria själv avled ägde hon fortfarande den fastighet i Gamla Stan, kvarteret Juno 91 o 92, som hade funnits i familjens ägo sedan Isacs tid. Det sammanlagda värdet av boet var nästan 13 000 riksdaler banco. Eftersom Anna Maria blev hela 84 år gammal och dessutom var yngst i syskonskaran är det inte förvånande att hon blev den av syskonen som avled sist. Hennes arvingar skulle ha blivit barnen till sju av hennes syskon. Bland dem fanns system Elisabets barn. Men Anna Maria skrev ett omfattande testamente där större delen av hennes kvarlåtenskap gick till en av hennes anställda, mademoiselle Margaretha Lyon. Hon testamenterade även mindre summor till en av sina pigor och till de fattiga i Tyska församlingen. Det blev inte så mycket kvar till hennes biologiska arvingar. Om testamentet bestreds framgår inte av bouppteckningen.¹⁴¹

Sara Lampa Habicht

Sara Lampa i Stockholm gifte sig två gånger. Första äktenskapet ingick hon med kryddkrämaren Anders Fahlborg och det andra med grosshandlaren Johan David Habicht. Sara var född cirka 1700 och avled 1774. Hon var dotter till bryggareäldermannen Johan Claesson Lampa och Elisabeth Westerman. Detta var faderns andra äktenskap och hon var barn nummer 14 i en barnaskara som bestod av sammanlagt 17. Själv fick Sara nio barn i sitt första äktenskap, medan det andra var barnlöst. Hon var 19 år gammal när hon gifte sig första gången, hur gammal Anders Fahlborg var framgår inte av källorna. När Sara var 30 år avled Anders. Fyra av barnen hade dött före honom, så nu fanns endast fem barn kvar i livet. Familjen ägde bland annat fastigheten nummer 148 vid Österlånggatan och ett sockerbruk vid

¹⁴¹ BOU 1769–I–204, BOU 1800–III–38, Mantalslängd Staden Inre och Östra 1790 s. 402, SSA, *Svensk släktkalender och svenska ättartal del 7* s. 421, Stockholm 1891, Carl Forsstrand, *Skeppsbroadeln*, Stockholm 1916, s. 93.

Nygatan. Behållningen av boet var 148 520 daler kopparmynt när alla skulder var avdragna. Av detta tillföll hälften, 74 259, änkan och den andra hälften delades mellan barnen. Sitt andra äktenskap ingick Sara två år senare med Johan David Habicht som var 35 år gammal. Johan David hade inga bröstarvingar när han avled endast 49 år gammal 1760. Han hade däremot sex syskon. Sara och Johan David hade ett ömsesidigt testamente. Tack vare detta tillföll större delen av boet Sara. Boets sammanlagda tillgångar efter avdrag för skulder värderades till 678 010 daler kopparmynt. Saras barn ansågs kunna göra anspråk på 105 561 daler. De fem övriga arvingarna erhöll 12 119 daler kopparmynt var och resten tillföll änkan.

Vid Johan Davids död ägde familjen tre fastigheter, två i Gamla Stan samt en malmgård. Dessa hus fanns kvar även vid Saras frånfälle 1774, men då ägde hennes barn andelar av dem. Exempelvis ägde hon då bara halva huset på Österlånggatan. I Johan Davids bouppteckning framkommer att han hade varit importör av vin och sprit och att han dessutom drev en textilmanufaktur. Efter hans död drev Sara firman vidare i kompanjonskap med sin son Johan Anders från första äktenskapet. År 1770 bodde såväl han, då 32 år gammal, som den 29-åriga dottern Hedvig fortfarande hemma hos deras mor. I hushållet fanns även en släkting i samma ålder som Sara själv och dessutom nio anställda. Sara blev 60 år gammal och behållningen efter henne var 277 411 daler. Hon ägde ganska stora skeppsparter, de värderades till 89 000 daler kopparmynt. Däremot finns inget som tyder på att hon hade kvar textilmanufakturen.¹⁴²

Margaretha Biörckman Plomgren

När Margaretha Biörckman var 21 år, år 1740, hon gifte sig med den 19 år äldre Anders Plomgren. Margaretha var född 1719 och avled 1780. Det var hans andra äktenskap och han hade med sig sin sex år gamla dotter Anna Margaretha från det förra giftermålet in i boet. Anders Plomgrens far var bondson från Småland. Som vuxen flyttade han till Stockholm där han blev linkrämare. Deras mor var av vallonsläkt och hette Margaretha Le Clair. När hennes man dog fortsatte hon att driva handeln och det gjorde hon fram till sin död. Handelsrörelsen hade varit framgångsrik. Det medförde att både Anders och hans bror Thomas hade kunnat studera i Uppsala, men

—
¹⁴² BOU 1745–I–1122, BOU 1762–IV–178, BOU 1774–II–390, Mantalslängd Staden Inre och Östra s 376, SSA, *Svensk släktkalender och svenska ättartal* del 10, s. 332, Stockholm 1894.

det avbröts vid faderns död. Då påbörjade de istället sina utbildningar inom handeln.

Anders Plomgrens första hustru Anna Catharina var dotter till den framgångsrika grosshandlaren Johan Clason. Hon var även syster till Claes Clason som senare gifte sig med Anders Plomgrens systerdotter. Bland bröderna Clason fanns flera av tidens främsta handelsmän.

Tillsammans med sin yngre bror drev Anders Plomgren handelshuset Anders & Thomas Plomgren. Thomas Plomgren var också en av landets mest framträdande politiker. Han var en ihärdig förespråkare av hattarnas politik. Från 1736 och fram till frihetstidens slut fick grosshandlarna allt större makt inom magistraten. Deras främsta talesman blev just Thomas Plomgren som 1747 blivit handelsborgmästare i Stockholm.¹⁴³ Även Anders deltog i det politiska arbetet, även om det var på en lägre nivå än brodern Thomas. Förutom engagemanget i handelsfirman och i det politiska arbetet fanns Anders Plomgren även i ledningen för en mängd andra institutioner. Exempelvis var han vid tiden för giftermålet med Anna Maria direktör i Levantinska kompaniet och Sjöassuranskompaniet.¹⁴⁴ Senare blev han direktör i Ostindiska kompaniet och ledamot av direktionen av Saltkontoret. Han utnämndes till kommerseråd 1753. Meritlistan kan göras mycket längre. Det var alltså en man, som sedan han gifte sig första gången, hade skaffat sig stora ekonomiska resurser och mycket makt och inflytande.

Margarethas egen bakgrund vet vi mindre om. Hon var dotter till handelsmannen Hans Biörckman och Anna Margaretha Geding. Hennes yngre syster Henrica gifte sig år 1744 med Abraham Clason. Han var yngst i samma syskonskara som Claes och Anna Catharina Clason. Även han var grosshandlare. Efter faderns död hade Margarethas mor gift om sig med en av Stockholms borgmästare, Gustav Kierman. Även Kierman sympatiserade med hattarna och han och bröderna Plomgren samarbetade i en rad politiska frågor.

Efter tio års äktenskap, 1750, föddes sonen Carl Anders. Han och hans halvsyster Anna Margaretha adlades Plommenfelt år 1770. Hon hade gift sig 1758 med dåvarande friherren och översten Fredrik Horn. Senare blev Fredrik Horn både greve och general. Giftermålet hade föregåtts av en viss

¹⁴³ Bertil Boëthius, *Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719–1815*, Stockholm 1943, s. 268.

¹⁴⁴ Levantinska kompaniet skulle bygga upp handeln med länderna runt östra Medelhavet. Dessa länder gick under samlingsbegreppet Levanten. Sjöassuranskompaniet försäkrade laster som fraktades till sjöss.

uppståndelse eftersom den blivande brudgummen hade enleverat sin tillkommande.

År 1761 inköpte Anders Plomgren Huvudsta gård i Solna. Familjen bosatte sig där, men hade fortfarande kvar sin fastighet vid Kornhamnstorg. År 1760 sa Anders Plomgren upp sitt burskap. Han avled 1766. Trots att burskapet var uppsagt återupptog änkan två år efter hans död handelsrörelsen, nu i kompani med Fredric Lundin. Han var gift med en brorsdotter till Anders Plomgrens första hustru och han hade dessutom varit bokhållare hos handelshuset Anders & Thomas Plomgren. Lundin hade gjort ett försök med egen handelsfirma, men den hade inte varit särskilt framgångsrik. Enligt Margaretha Plomgrens utsaga inför rätten flera år senare hade han övertalat henne att inleda ett kompanjonskap, något som hon egentligen inte hade tänkt sig. Hon hade tänkt leva ett lugnt och tillbakadraget liv efter makens död. Firman gick mycket bra under de första åren. År 1768 betalade den 80 daler kopparmynt i bevillning, den hade stigit till 600 daler år 1776.

Handelshuset exporterade främst järn och mässing. Man köpte in stora mängder från olika bruk i landet. För att få kapital till detta upplånade firman stora summor pengar. Detta var inget ovanligt bland de stora exportfirmorna, men likafullt var det riskabelt. Bland annat ökande riskerna med tanke på de oförutsägbara krigen som återkom med ojämna mellanrum.

En stor del av järnet inköptes från Surahammars bruk och mässingen från Skultuna bruk. Bägge bruken ägdes av Carl Adlerwald. År 1770 skrev Adlerwald på ett kontrakt som innebar att det Plomgrenska handelshuset blev ensam förläggare till brukens hela produktion. År 1772 avled Adlerwalds hustru och det innebar ekonomiska problem för bruken. Bruken var fideikommiss och man var tvungna att få tillstånd av Kungl. Maj:t för att få inteckna en stor skuld som det dragit på sig. År 1773 slöts ett nytt kontrakt mellan det Plomgrenska handelshuset och Adlerwald som innebar att handelshuset skulle arrendera de bägge bruken under tio år.

Fredric Lundin var den som hade hand om brukens drift. Han investerade i nya ugnar och produktionen ökade. Men vinsten och mer därtill spekulerade han bort. För att rädda sig erbjöd han den franska firman Colombel Frères att överta arrendet som säkerhet för fordringar som de hade hos det Plomgrenska handelshuset. Några papper fanns inte skrivna på överförandet av arrendet. Det hjälpte inte, det hela slutade för Margaretha Plomgrens och Fredric Lundins del med en konkurs av det större formatet. År 1779 begärde de bägge kompanjonerna sin firma i konkurs. Förhandlingarna kring konkursen pågick under mer än ett års tid. Men när Margaretha Plomgren såg att hon och Lundin skulle få ersätta gäldenärerna

försökte hon rädda så mycket som möjligt av vad hon ägde. Huvudsta gård hade gjorts till fideikommiss för sonen, men med besittningsrätt för Margaretha Plomgren. Nu såg hon till att snabbt överföra Huvudsta på sonen. Så sent som två veckor innan firman begärdes i konkurs överförde hon även arrendet på Skultuna och Surahammar på sonen. Han sålde snabbt arrendet vidare. Likaså överförde hon en mängd lösöre till Huvudsta för att låta detta ingå i fideikommisset.

Handelshuset hade en skuld på 317 808 riksdaler till de 54 borgenärerna. När de fick reda på att Margaretha Plomgren hade överfört så stora mängder från konkursmassan stämde de Carl Plommenfelt. Under konkursmålet förklarades Lundin ensam skyldig till att ha fått rörelsen på obestånd. Han beskylldes för lättja och slöseri. Margaretha Plomgren förklarade att hon hade haft oinskränkt förtroende för Fredric Lundin, och att det var han som ensam hade skött firman. Det var något som borgenärerna inte var helt övertygade om. De menade att de inte: ”ämnat föreställa sig, att Fru Plomgren, som ifrån yngsta åren varit i ett stort handelshus, skulle sakna kunskap”.¹⁴⁵ De kunde alltså inte tro att hon saknade kunskap om hur ett handelshus skulle skötas. De ansåg att hon medvetet hade bedragit dem. Självt hade hon redan tidigare vänt sig till borgenärerna med en vädjan: ”till husets obestånd, som hon därför anhållit om borgenärernas medlidande vid betänkande af hennes ålder sjuklighet och svaghet”¹⁴⁶. Och vidare fortsatte hon: ”då hennes kön och därmed inskränkta kunskaper skulle visa hennes oförmögenhet, att i handeln deltaga, samt uti mer eller mindre avsikt vålla till de händelser därifrån bolagets obestånd leda sitt ursprung”¹⁴⁷. Hon försökte alltså skylla på sitt kön, hon som kvinna kunde inte ha kunskap så det räckte för att driva en så stor firma och på sin sjuklighet och sin ålder. Trots att rätten fann Lundin ensam vållande till firmans obestånd så dömdes Margaretha Plomgren till att förlora alla sina ägodelar till borgenärerna. Detta skulle även gälla för Lundin. Han dömdes dessutom till att förlora sina borgerliga rättigheter, 14 dagar i fängelse på vatten och bröd samt till att sitta i halsjärn på Norrmalmstorg i två timmar. Lundin hade dock flytt ur landet innan domen föll. Något som Carl Plommenfelt anklagades för att ha hjälpt till med.

När Margaretha Plomgren anklagades för att ha känt till att Skultuna och Surahammar redan var pantförskrivna när hon själv överlät dem på sonen, nekade hon till att ha haft kännedom om detta. Här gick rätten på hennes

¹⁴⁵ Stockholms Magistrats och rådhusrätt 1636–1843 AIIIa:183, s. 410h.

¹⁴⁶ Stockholms Magistrats och rådhusrätt 1636–1843 AIIIa:183, s. 408v.

¹⁴⁷ Stockholms Magistrats och rådhusrätt 1636–1843 AIIIa:183, s. 410h.

linje. Kungl. Maj:t avgjorde ärendet som rörde borgenärernas stämning av Carl Plommenfelt. Han fick behålla två tredjedelar av Huvudsta, lösöret samt pengarna för arrendet. Han förlorade samtidigt sin tjänst som ceremonimästare hos hertig Karl. Margaretha Plomgren avled den 15 maj 1780, 69 år gammal, i Solna, bara ett par månader efter det att rådhusrättens dom hade fallit. Enligt dödboken var dödsorsaken okänd.

Fredric Lundin var alltså den som fick ta på sig hela skulden för de misslyckade affärerna. Dessutom förefaller det som om han var illa omtyckt av sin samtid. Att han verkligen var ensam skyldig till det hela verkar ganska osannolikt. Rätten trodde varken på Margaretha Plomgrens eller på Carl Plommenfelts oskuld i målet, men ansåg sig inte kunna bevisa deras kändedom om firmans tillstånd innan konkursanmälan inlämnades. Borgenärerna uttalade sin förvissning om att Margaretha Plomgren visste hur ett handelshus skulle skötas. Att hon skulle ha riskerat sina pengar och gått i kompanjonskap med Lundin utan att ha någon insyn i affärerna såg de inte som särskilt troligt.

Däremot kan hon faktiskt ha varit sjuklig under hela perioden. Eftersom dödsorsaken står angiven som okänd är det svårt att veta vad hon dog av. Det kan det ha varit ett sätt att dölja ett självmord, men det kan faktiskt även ha varit så att man inte kunde avgöra vad hon dog av.¹⁴⁸

Anna Elisabeth Carlbohm Baer

Anna Elisabeth Baer föddes 1722 i Gamla Karleby i Finland och var dotter till rådmannen och handlaren Kristoffer Carlbohm och hans hustru Anna Warg. Kristoffer Carlbohm var sin tids mest framstående handlare i Gamla Karleby och hade nära samarbete med handelshuset Tottie & Arfwedson i Stockholm.¹⁴⁹ Anna Elisabeth gifte sig 1743 med grosshandlaren Anders

¹⁴⁸ Bogerskapets bemedlingskommission, verifikationer, SSA, Magistratens och rådhusrättens arkiv, A 3a:183 (1780), SSA, Solna dödbok 1780, 15 maj, SSA, Carl Forsstrand, "Ett köpmanshus under frihetstiden", i *Samfundet S:t Eriks årsbok 1911*, Kurt Samuelsson, *De stora köpmanshusen i Stockholm 1730–1815*, Stockholm 1951, *Svenskt biografiskt lexikon*, band 19 s. 396ff, band 29 s. 376ff, *Svensk släktkalender och svenska ättartal del 6*, s. 111ff, Stockholm 1890, Sven Ljung, *Skultuna bruks historia 1607–1860*, Stockholm 1957, s. 174ff. Mer om bröderna Plomgrens uppgång och fall kan läsas in Klas Nyberg, "Egenintressen och samhällsnytta. Thomas Plomgren, Anders Plomgren och Gustaf Kierman och 1700-talets skeppsbroadel" red. Tom Petersson *Pengamakarna. 350 år av entreprenörskap och innovation inom det svenska finansiella systemet*. Stockholm 2012.

¹⁴⁹ Jari Ojala, "Approaching Europe: The merchant networks between Finland and Europe during the eighteenth and nineteenth centuries", i *European Review of Economic history 1997:1*, s. 334.

Baer från Åbo. Anders Baer hade en äventyrlig historia bakom sig. Hans föräldrar hade levt tillsammans med barnen först i Helsingfors och sedan i Nyköping. När ryssarna sedan brände Nyköping flyttade fadern ensam till Umeå. Därifrån begav han sig åter till Helsingfors 1729. Fram till sitt giftermål levde Anders Baer själv ett kringresande liv i en stor del av Europa, men hade ändå hunnit med att bli grosshandlare i Åbo dessförinnan. Paret fick hela 13 barn tillsammans. Anders Baer dog 1770 och efterlämnade då en betydande handelsrörelse. Dessutom ägde familjen flera egendomar både i och utanför Åbo vid hans frånfalle. I staden fanns gårdarna nr 18 och 19 vid Klostergatan och nr 76 vid Drottninggatan. De ägdes fortfarande av Anna Elisabeth när hon dog. Samma förhållande gällde för egendomarna utanför staden. Hon ägde även delar av en av tobaksfabrikerna och ett tegelbruk.

Enligt taxeringslängderna betalade Anders Baer 344 daler och 14 öre silvermynt i skatt år 1765. År 1770 hade skatten sänkts till 175 daler och 6 öre för änkan, men den hade återigen höjts till 325 daler och 13 öre år 1775. Rörelsen var fortsatt lika högt beskattad under återstoden av Anna Elisabeth Baers liv.

Samma år som Anders Baer avled, 1770, blev Anna Elisabeth inblandad i en trasslig ekonomisk konflikt. Som ombud för exportfirman Wergoes & Companie inlämnade handelsmannen Emanuel Tillman i Åbo en stämning till landshövdingen mot Baers sterbhus. Elisabeth Baer utpekades som ansvarig för dödsboet och därmed för den obetalda fordran till Wergoes & Companie. Strax före sin död hade Anders Baer importerat ett lass med tobaksblad till den gamla tobaksfabriken i Åbo som han var en av ägarna av. Varorna var värda 39 243 holländska gulden. Dessutom krävde borgenären att få ränta på utestående medel. Elisabeth Baer erkände att varorna var obetalda, men ansåg inte att hon ensam skulle svara för skulden, utan att även tobaksfabrikens övriga delägare skulle vara med och betala. Handelsmannen Jost Joachim Pipping hade med hjälp av övriga intressenter tagit över fabriken med lokaler och alla inventarier, så hon menade att det måste vara deras skyldighet att betala motsvarande sina andelar av fabriken. Även Jost Joachim Pipping var närvarande inför rätta och han bestred att övriga intressenter skulle vara med och betala lasten eftersom det var Anders Baer som hade använt vinsten från den. Elisabeth Baer vägrade att lämna ut de kassaböcker som Pipping krävde att få insyn i. I december 1771 gick Tillman vidare med sin stämning till Åbo hovrätt. Där krävde han att samtliga intressenter skulle vara med och betala den fordran som hans uppdragsgivare hade. När målet behandlades i hovrätten hade Elisabeth Baer fortfarande inte lämnat ifrån sig kassaböckerna. Hovrätten ansåg sig inte kunna

fatta något beslut i ärendet och hänvisade det till vanlig domstol. År 1774 avgjordes ärendet till slut av Kungl. Maj:t. Elisabeth Baer gick segrande ur det hela. Kungl. Maj:ts utslag blev att alla intressenter skulle dela på betalningen i proportion till hur stor andel de hade ägt i bolaget.¹⁵⁰

Samtidigt som rättegången pågick skulle Åbo utse en eller två riksdagsmän till 1771 års riksdag. Borgarna sammankallades av magistraten för att hålla val. Först upplästes en skrivelse från änkefru Baer och bokbindaren Södermans änka där de ansåg sig ha rätt att rösta i valet eftersom de betalade samma skatt som de manliga borgarna. Magistraten beslöt att änkor inte hade rösträtt. Valet genomfördes sedan genom ett röstningsförfarande där den inbetalda skatten var underlag för hur många röster var och en hade. De röstberättigade medlemmarna i den svenska handelssocieteten var 37 (av dem hade sju en annan titel än handelsman), men sammanlagt hade de 179,5 röster. Jost Joachim Pipping valdes till stadens representant. De förmögna borgarna i den svenska societeten lyckades få fram sin kandidat tack vare alla sina röster. Efter valet överklagade hantverkarna och Elisabeth Baer valet. Hantverkarna menade att valet hade genomförts på ett olagligt sätt. Det enda rätta sättet hade varit att utse åtta elektorer från varje grupp, åtta från den svenska societeten, åtta från den finska och åtta från hantverkarna. Om så hade skett skulle färgaren Wechter och inte Pipping ha blivit vald. Elisabeth Baer var mycket upprörd. Hon menade sig förstå att det väckte uppmärksamhet att hon som ”fruntimmer” gjorde anspråk på att få delta i riksdagsvalet. Men eftersom hon betalade så höga skatter till både staden och kronan och därigenom fick vara med och betala för riksdagsmännen så borde hon också ha rätt att påverka vem som utsågs. Om hon fräntogs den rättigheten var hon rädd för att nästa steg skulle vara att man skulle försöka inskränka hennes och andra änkors rättigheter även när det gällde deras näringar.

Borgerskapets äldste besvarade de bägge skrivelserna i en lång inläga. Enligt deras åsikt hade valet gått rätt till och Elisabeth Baer fick en lång åthutning av dem. De ansåg att i och med att det inte var hon själv som erhållit burskap, hon drev handelshuset bara som änka efter en riktig borgare, så kunde varken hon eller någon annan änka räknas till dem som hade rösträtt. Enligt de äldste så var ingen annan änka heller så kitslig att hon begärde det. Vidare ansåg de att det märktes att inlagan inte var skriven av en lagklok person, i så fall kunde den personen inte läsa svenska eftersom

¹⁵⁰ Kongl. Maj:ts Befallningshafwandes uti Åbo och Björneborgs samt Ålands höfdingedöme Utslag, ... Gifwit i Åbo å lands-Cancelliet den 11 juni 1770.

den kungliga förordningen uttryckligen utesluter borgaränkor från rätten att rösta. ”För den orsaken och då det synes troligt, at Fru Baer låtit förleda sig till detta af hennes snilles styrka oväntade och hennes kön föga hedrande steg, wilja wi och hafwa fördrag, at vidare swara på hennes särskilda skrift i detta ämne: ...”¹⁵¹

Själva valet underkändes och fick göras om och Wechter utsågs till riksdagsman. Änkorna med Elisabeth Baer i spetsen lyckades däremot inte få igenom sina krav. Med tanke på den pågående rättegången där Elisabeth Baer och Jost Joachim Pipping stod emot varandra är det inte så konstigt att hon tog hantverkarnas parti emot just Pipping. Det fanns ytterligare ett skäl till att Elisabeth Baer tillhörde Pippings motståndare, han precis som de övriga inom den svenska handelssocieteten sympatiserade med hattarna. Anders Baer hade däremot varit anhängare av mössorna, sympatier som Elisabeth tycks ha delat med sin före detta man.¹⁵²

Anders Baer hade inte bara varit grosshandlare, han hade även varit framgångsrik som skeppsredare och delägare i skeppsvarv. Han hade också varit delägare och ledare för stadens tobaksfabrik, delägare i minst en såg och dessutom riksdagsman. Många av näringarna drevs vidare av Elisabeth Baer sedan Anders dött. Framförallt utmärkte hon sig som skeppsredare och inom skeppsvarven. Hon nöjde sig inte bara med att med att fullfölja Anders Baers verk utan deltog även i flera nya rederier.¹⁵³ Från mitten av 1700-talet hade Anders Baer varit innehavare av källarfrihetsprivilegierna i Åbo. De innebar att man mot att betala ett arrende för dem fick importera en viss mängd vin tullfritt. Från 1772 delade Elisabeth Baer och Elisabeth Wittfoth dessa privilegier. De sade gemensamt upp avtalet 1777 på grund av en kontrovers med tullinspektorn.¹⁵⁴ De bägge änkorna hade ett gemensamt nätverk. Elisabeth Baers far Kristoffer Carlbohm hade som jag tidigare nämnt haft nära samarbete med handelshuset Tottie & Arfwedson i Stockholm. Charles och William Tottie som var delägare i firman var Elisabeth Wittfoths bröder. De bägge kvinnorna drog alltså nytta av det nätverk som var etablerat sedan lång tid inom deras familjer. År 1790 överlämnade ett

—
¹⁵¹ *Handlingar, som utwisa huruledes Walet af Åbo Stads Fullmäig till 1771 års Riksdag...*, s. 31, Åbo 1771.

¹⁵² *Handlingar, som utwisa huruledes Walet af Åbo Stads Fullmäig till 1771 års Riksdag...*, s. 31, Åsa Karlsson Sjögren, ”Frihetstid, rösträttstid. Män, kvinnor och rösträtt i frihetstidens svensk-finska städer”, i *Hans & Hennes*, Uppsala 2003.

¹⁵³ Olin, s. 97, 104f.

¹⁵⁴ Nikula, s. 181.

antal handelsmannaänkor loggerten Tumblaren till kungen och flottan. Bland dem fanns både Elisabeth Baer och Elisabeth Wittfoth.¹⁵⁵

Av Elisabeth Baers 13 barn uppnådde sju en ålder på 20 år eller mer. När hon själv avled år 1799 fanns bara tre barn kvar i livet. Bland hennes arvingar fanns förutom de tre barnen även den avlidna dottern Margaretha Elisabeths barn. Hennes fyra vuxna barn företräddes av sin far kommerserådet Peter von Rothstein från Stockholm.

Förutom de fastigheter som nämnts ovan ägde Anna Elisabeth vid sin död andelar i den gamla tobaksfabriken, delar av stadens tegelbruk, en bod, ett magasin och delar av en skeppsbygga. Bland de ägodelar som kan hänföras till hennes affärsverksamhet fanns salt, spannmål, ett vinlager, bräder, bjälkar med mera. En annan stor post i bouppteckningen var säkra fordringar. Den sammanlagda summan var nästan 17 600 riksdaler. De största skulderna hade hennes två söner och därefter kommer flera skeppslaster som mottagarna ännu inte hade hunnit betala medan hon levde. Många privatpersoner hade småskulder till henne, så hade exempelvis fru Agatha Carlesson (dotter till Fredrica Salenius Bremer nedan) en skuld på fyra riksdaler. Men även flottan och ett par församlingar hade skulder till henne. I de senare fallen rör det sig säkert om obetalda varor. Även de osäkra fordringarna utgjorde en ansevärd summa, nämligen något över 10 000 riksdaler. De pengarna var dock inte medräknade i boets värde. Det sammanlagda värdet av boet före avdragen var nästan 55 000 riksdaler.

Innan arvskiftet genomfördes skulle sterbhusets skulder betalas. Det rörde sig om ganska stora summor. De största kraven hade bröderna Karl Reinhold och Anders Baer. Sterbhuset var skyldigt dem 14 890 riksdaler banco var. Totalt uppgick skulderna till 34 107 riksdaler. Det innebar att av arvet återstod endast knappt 21 000 riksdaler. En del av arvet fördelades enligt stadslagen och den andra delen efter landslagen.¹⁵⁶

Maria Juliana Törngren Grabien

När Maria Juliana Törngren och grosshandlaren i Stockholm Joachim Grabien gifte sig är osäkert, men det bör ha varit ett eller ett par år före den äldsta dotterns födelse och hon var född 1753. Om detta stämmer var Maria Juliana 19 eller 20 år gammal och Joachim 29 eller 30 år vid giftermålet. Jag har inte funnit några säkra uppgifter på hennes ålder. Maria Julianas far var

—

¹⁵⁵ Nikula s. 288.

¹⁵⁶ BOU 1801 1–4, Åbo stadsarkiv.

anställd vid tullförvaltningen, men inom familjen Törngren fanns gott om grosshandlare. Maria Juliana och Joachim fick fyra barn som överlevde bägge föräldrarna. Äldst var dottern Maria Juliana som var 51 år när hennes mor avled. Hon var ogift och myndigförklarad. Den äldste sonen Joachim gjorde karriär som handlare och handelsagent i Livorno i Italien. Dottern Catharina Charlotta gifte sig med grosshandlaren Jonas Malm i Göteborg och sonen Daniel blev grosshandlare i Stockholm, men gifte sig aldrig.

Maken Joachim avled 1795 i en ålder av 73 år och Maria Juliana år 1807 i en ålder av 75 år. Vid Joachims död ägde familjen ett hus i Katarina församling värderat till 2 500 riksdaler banco. De hade investerat i aktier i såväl Ostindiska som Västindiska kompaniet och ägde andelar i skepp. På grund av stora skulder överskred dödsboets skulder vida dess tillgångar. Det saknades 16 675 riksdaler banco i tillgångar för dödsboet.

Trots detta dyker Maria Juliana upp som grosshandlare i bemedlingskommissionens verifikationer år 1798, tre år efter makens död. Hon drev grosshandeln vidare fram till sin död 1807. Vid hennes död var såväl skulder som tillgångar betydligt mindre än vid Joachims död. Nu var tillgångarna 626 riksdaler och skulderna 875 riksdaler. Det innebär att dödsboets skuld blev 249 riksdaler. Bland annat var huset i Katarina sålt och familjen bodde i en hyreslägenhet i Gamla Stan. Trots hennes finansiella läge uppges i mantalslängden 1800 att Christina själv och hennes två hemmavarande barn ägde var sitt guldur och dessutom hade familjen ett rum med sidenmöbler.¹⁵⁷

Sara Longen Simolin

Sara Longen (1734–1793) och Jacob Simolin gifte sig 1755 i Finska domkyrkoförsamlingen i Åbo. Hon var dotter till en borgare och även Jacob titulerades borgare vid giftermålet. Hon var 21 år gammal när hon gifte sig och han var 44 år. Jacob hade varit gift en gång tidigare, då med Maria Jönsdotter. I hans första äktenskap föddes minst två barn, om Jacob och Sara fick några gemensamma barn är däremot oklart. Vid Jacobs död 1772 titulerades han handelsman, och Sara tituleras som handelsmannaänka i taxeringsmaterialet. Jacob blev 61 år och dog av stensjuka (troligen njursten).

¹⁵⁷ Mantalslängd Staden Södra och Västra 1800 s. 444, BOU 1795–IV–945, BOU 1807–III–531, SSA, *Svensk släktkalender och svenska ättartal* del 10 s. 496, Stockholm 1894. Importerade föremål som klassades som lyxvaror var beskattade. Guld och siden ingick bland dem.

När han avled var Sara bara 39 år gammal. Hon drev rörelsen vidare fram till sin egen död 1793, då var hon 59 år gammal.¹⁵⁸

Ulrica Christina Willman Starbus

År 1770 fyllde Ulrica Christina Willman 29 år. Samma år gifte hon sig med den 48-årige Johan Melchior Starbus. Hennes föräldrar var färgaren Henric Willman i Stockholm och hans andra hustru Anna Helena Westerman. Fadern hade sammanlagt 17 barn, varav 14 var födda i hans andra äkten-skap. Ulrica Christina föddes som moderns elfte barn. Själv fick hon fem barn, fyra levde när deras far, Johan Melchior, avled år 1781. Då var barnen mellan nio och två år gamla. Själv var Ulrica Christina 40 år gammal och Melchior uppnådde en ålder av 59 år. Familjen ägde ett hus i Klara församling där de bodde. Huset var värderat till 3 333 riksdaler banco. År 1800 hade Ulrica Christina och två av döttrarna flyttat till Gamla Stan. De bodde i ett hus vid Skeppsbron som hon ägde. År 1800 bodde de två döttrarna, två pigor och en husdräng tillsammans med Ulrica Christina. Familjen fick betala skatt för ett rum med sidenmöbler samt för ett guldur. Den tredje dottern bodde tillsammans med sin familj i samma fastighet. Hon var gift med grosshandlaren Alexander Lundholm. År 1806 när Ulrica var 65 år gammal avled hon. Hon hade upphört med grosshandeln redan år 1789. Enligt bouppteckningen var huset värt 13 528 riksdaler banco. Vid Ulricas död var alla tre döttrarna som fortfarande var i livet gifta med grosshandlare. Den yngsta dottern hade gift sig med en bror till sin äldsta systems man. Systrarna ärvde 11 786 riksdaler banco att dela på.¹⁵⁹

Maria Enberg Kellander

Maria Enberg var gift två gånger, först med handelsmannen Anders Manelius och den andra gången med handelsmannen Gabriel Kellander. Hon var tio år äldre än sin andra make. Han dog av slag endast 42 år gammal år 1791. Hon var född 1739 och levde hon tills hon blev 68 år. Gabriel Kellander tillhörde den lilla grupp av handelsmän inom den svenska handels-societeten i Åbo som samtidigt var medlemmar i den finska domkyrkoför-samlingen.

¹⁵⁸ Taxeringslängder för sexondelar, Åbo stadsarkiv, Finska församlingen i Åbo födelse-döds- och vigselböcker, Åbo landsarkiv.

¹⁵⁹ BOU 1782–IV–1081, BOU 1806–IV–442, Mantalslängd Staden Inre och Östra 1800 s. 444, SSA, *Svensk släktkalender och svenska ättartal* del 11, s. 439, Stockholm 1896.

Den rörelse som Maria drev tillhörde under hela hennes tid de mindre handelsrörelserna. Men därutöver ägde hon även delar i skepp. Av taxeringslängderna framkommer att hon slutade med handelsrörelsen 1798, sju år före sin död. Men enligt bouppteckningen hade hon ett lager av brännvin, punsch, vin, malt, talg, smör, kaffe och socker i sin källare och i sina bodar när hon dog. Maria Enbergs varulager i kombination med hennes avsaknad av handelsrörelse är svårt att förklara. Möjligtvis kan hennes svärsoner övertagit handelsrörelsen samtidigt som hon fortsatte att ta hem varor på de skepp som hon fortfarande ägde andelar i.¹⁶⁰

Huset som hon bodde i hade hennes ena dotter fått i gåva av Marias syster och hennes nu döda man. Maria hade fött minst tre barn. En dotter dog som treåring. Två döttrar överlevde henne själv. De var halvsystrar, födda inom vart och ett av Marias äktenskap. Dottern Maria var gift med grosshandlaren Nils John i hans första äktenskap. Dottern Hedvig Elisabeth från hennes andra äktenskap var gift med handelsmannen Johan Gustav Dahl, son till Johan Dahl och hans andra hustru Johanna (som ingår i den här undersökningen). Äktenskapen innebar att döttrarna bytte församling, från den finska till den svenska domkyrkoförsamlingen. De fick arva nästan 4 300 riksdaler banco efter sin mor.

Magdalena Katarina Lexell Pipping

Magdalena Katarina Lexell (1745–1799) var dotter till rådmannen, guldsmeden, juveleraren och pärlfiskeriinspektören Jonas Lexell och hans hustru Magdalena Björkegren i Åbo. Jonas Lexell var prästson från Stockholm. Han blev ålderman i sitt skrå trots att han inte hade avlagt något mästarprov. Han fick flera anmärkningar på sina silverarbeten, men det finns ändå flera arbeten som fortfarande är bevarade.¹⁶¹ Lexell lyckades få flera medborgerliga förtroendeuppdrag, bland annat som medlem av stadens äldste och som riksdagsman.

Magdalena var bara 18 år när hon gifte sig med den 25 år äldre Jost Joakim Pipping. Jost Joakims far var handlare och rådmän i Åbo. Det var Jost Joakims andra äktenskap, hans första hustru var Maria Elisabeth Tesche. Genom sitt andra äktenskap fick han en svärfar som precis som han själv sympatiserade med hattarna. Under äktenskapet födde Magdalena 14

¹⁶⁰ Dödböcker Finska domkyrkoförsamlingen, Åbo landsarkiv. BOU 1807:72, Taxeringslängder för sextondelar 1793–1798, Magistratens arkiv, Åbo stadsarkiv.

¹⁶¹ Tyra Borg, *Guld- och silvermeder i Finland. Deras stämplat och arbeten 1373 – 1873*, Åbo 1935, s. 64f, Nikula s. 343.

barn. Efter 30 års äktenskap, när hon var 48 år gammal, avled Jost Joakim. Själv levde hon i ytterligare elva år. Familjen Pipping hade via äktenskap och affärsverksamhet förbindelser med alla de större handelshusen i Åbo. Det egna handelshuset var däremot betydligt mindre än flera av andra som drevs vidare av änkor i den här undersökningen. Det var som skeppsredare under Gustav III:s tid som Jost Joakim hade sina största framgångar.¹⁶² Han var även direktör för Gamla tobaksfabriken under en period. Samtidigt var han delägare i Nya tobaksfabriken. Hans intressen i bägge fabriker var avvecklade vid hans död.¹⁶³ År 1765 utsågs Jost Joakim till direktör i det ny-startade pappersbruket i Järvenija utanför Åbo. Under hans tid där lyckades dock inte pappersbruket uppnå särskilt hög kvalitet på sina produkter. Det var ett problem som pappersbruket drogs med vid den här tiden. Han ägde även andelar i bruket. År 1791 köptes han ut från bruket och slutade samtidigt som direktör för det.¹⁶⁴ Största delen av Jost Joakims verksamhet som inte rörde själva grosshandeln var alltså redan avvecklad vid hans död. Det fanns dock ett undantag och det var rederirörelsen. Den drevs därefter också vidare med framgång av Magdalena.¹⁶⁵

Magdalena Pipping finns bara upptagen som betalande skatt som borgare under sex år efter mannens död. En dotter var gift med en handelsman, möjligtvis övertog han rörelsen. Däremot kan hon ha fortsatt med rederiverksamheten. När Magdalena dog 1805 var hon 59 år gammal och hon efterlämnade ett bo som värderades till 10 855 riksdaler banco. Hon bodde fortfarande kvar i och ägde samma fastighet som familjen hade haft medan Jost Joakim levde. Några inventarier från handelsrörelsen finns inte med i bouppteckningen.¹⁶⁶

Fredrica Bremer Salonius

Fredrica (1746–1798) och Jacob Bremer gifte sig år 1767 när hon var 21 år gammal. Jacob Bremer hade varit gift en gång tidigare. Hans första hustru var Margaretha Pipping som var syster till Jost Joakim Pipping.

Fredricas far Eric Salonius var hovrättsassessor och härstammade från en gammal prästsläkt. Han dog när hon bara var två år gammal. När Fredrica

—
¹⁶² Olin, s. 90.

¹⁶³ Nikula, s. 608f.

¹⁶⁴ Nikula, s. 623ff.

¹⁶⁵ Olin, s. 104. Författaren blandar dock ihop Jost Joakim Pippings bägge hustrur och anger hans första hustru som den som efterträdde Pipping i hans rörelser.

¹⁶⁶ Tor Carpelan, *Åbo i genealogiskt hänseende på 1600- och början av 1700-talen*, Helsingfors 1890, s. 55f, BOU 1805:14, Åbo stadsarkiv.

var sex år avled även mamman, Hedvig Magdalena Wittfoth. Föräldrarna efterlämnade enbart en mindre egendom till sina sex barn. Fredrica var yngst bland syskonen och hon blev både föräldralös och fattig. Det blev så att Fredricas morbror Hans Henrik Wittfoth och hans hustru Barbara, född Pipping, tog hand om henne. Och det var hos dem hon växte upp.¹⁶⁷ Hans Henric avled 1770 och då övertog Barbara driften av det rederi som ägdes av familjen och drev det fram till 1779 då hon sade upp sitt burskap. Hon dog 1784 vid 70 års ålder. Även Barbara ingick i samma syskonskara som Margaretha och Jost Joakim.¹⁶⁸

Det skilde hela 35 år mellan Jacob Bremer och Fredrica. Det innebar att Jacobs äldsta barn från första äktenskapet var äldre än hans andra hustru Fredrica. Genom sitt första gifte hade Jacob tidigare dessutom varit sväger till Fredricas morbror.¹⁶⁹ Efter 18 års äktenskap, år 1785, avled Jacob och Fredrica drev sedan rörelsen fram till sin egen död vid 52 års ålder.

Vid sin död hade Jacob Bremer tre söner och två döttrar från sitt första äktenskap samt en son och en dotter från det andra äktenskapet med Fredrica. Efter Jacobs död processade hans barn från det första giftet mot Fredrica och hennes barn angående det testamente som deras far upprättat och där de ansåg sig ha blivit missgynnade. Jacobs barn från det första äktenskapet vann processen.

Jacob Bremer hade varit Åbos rikaste man, kanske till och med Finlands rikaste. Han hade varit skeppsredare, grosshandlare, delägare i sockerbruk, tobaksfabrikör, sågverksägare med mera. Trots att en stor del av arvet efter honom gick till hans barn från det första äktenskapet ärvde även Fredrica och hennes barn en ansenlig summa pengar. Hur stor den var vet vi inte, både bouppteckningen efter Fredrica och den efter Jacob förstördes i branden år 1827. Men vi vet att Fredrica efterlämnade en förmögenhet motsvarande 1 400 000 till 1 500 000 daler silvermynt när hon dog. Att hon hade lyckats få en så stor förmögenhet berodde enligt biskopen Jacob Tengströms levnadsteckning över Fredrica på hennes kloka förvaltning av den egendom hon övertagit vid makens död. Hon lyckades inte bara förvalta den egendom som hon ärvt, utan hade även varit så framgångsrik som handlare att hennes kapital hade vuxitt. Det här var något som Tengström

¹⁶⁷ Jacob Tengström, *Tal till minne av framlid. Enke-fru Ulrica Fredrica Bremer, Född Salenius, Åbo 1798*, s. 4f.

¹⁶⁸ Olin, s. 104, Svenska Domkyrkoförsamlingen i Åbo, Dödbok år 1784. Att Barbara Wittfoth inte ingår i denna undersökning beror på att hon inte finns med bland dem som benämns "handelsmannaanika" i taxeringslängderna.

¹⁶⁹ Tor Carpelan, *Åbo donatorer intill år 1900*, Helsingfors 1910, s. 28.

verkar ha haft lite besvär med. I sitt minnestal tog han som brukligt upp hennes fantastiska egenskaper som maka, mor och kvinna. Den ödmjuka kvinna som han lovordade där skulle han även hylla för sin donation till Åbo akademi och då kunde han inte undvika att beröra alla de pengar som hon tjänat under åren. Hon hade enligt Tengström använt en stor del av sin förmögenhet till välgörenhet. Det och att hon hade testamenterat en summa pengar till sina barnbarn och att slutligen pengarna nu skulle komma även hennes barn till godo tillskrev han hennes kvinnliga omsorg. Därmed lyckades han förvandla affärsverksamhet till en kvinnlig dygd.¹⁷⁰

Av sin förmögenhet donerade Fredrica 2 000 riksdaler banco till en fond för ett stipendium vid Åbo akademi, 200 riksdaler till fattiga änkor och faderlösa barn i finska församlingen samt 500 riksdaler till samma ändamål i svenska församlingen. Dessutom donerade hon 666 riksdaler till en gratis sängplats i Jacob Bremers namn för kroniskt sjuka vid lasarettet.¹⁷¹

Efter många års strid hade ett antal av Åbos främsta handelsmän lyckats erhålla privilegiebrev från Kommerskollegium för att starta ett sockerbruk. Jacob Bremer blev bolagets direktör och en av dess intressenter. Under årens lopp inlöste han de flesta andra intressenternas andelar. Fem år efter Jacob Bremers död övertog Fredrica hela sockerbruket.¹⁷²

Utrikeshandeln hade varit ryggraden i Jacob Bremers framgångsrika imperium. Han ägde hela eller andelar av flera skepp. Fredrica fortsatte i hans fotspår. Över åren minskade dock hennes intressen i sjöfarten och vid sin död 1798 ägde hon endast en mindre andel i skeppet *Sophia Christina*.¹⁷³

Sonen Carl Fredrik var den som skulle överta rörelsen efter sin mor. Han hade fått en omfattande utbildning utomlands för detta. Men de planerna omintetgjordes när han fick anfall av "huvudsvaghet". Det första anfallet kom efter en olycklig kärlekshistoria där den åtrådda var en mamsell Clason. Åtminstone om skvallret i Åbo hade rätt.¹⁷⁴ Året efter moderns död gifte sig Carl Fredrik med Birgitta Charlotta Hollström. Som andra barn i Carl Fredriks familj föddes 1801 den blivande författarinnan Fredrika Bremer. Redan 1804 såldes större delen av den omfattande affärsrörelse som Carl Fredrik hade ärvt och familjen flyttade till Sverige.

Dottern Agathe giftes bort redan vid 16 års ålder med den betydligt äldre kammarherren Carlesson. Äktenskapet var inte lyckligt och han var inte sär-

—

¹⁷⁰ Nicula, s. 306, Tengström, s. 5 i första delen och s. 10, 23 i andra delen.

¹⁷¹ Carpelan, 1910, s. 29.

¹⁷² Nikula, s. 600.

¹⁷³ Olin, s. 104ff.

¹⁷⁴ *Mathias Calonii bref till Henrik Gabriel Porthan åren 1793–1800*, Helsingfors 1902, s. 68.

skilt omtyckt bland Åboborna heller. Vid ett tillfälle 1796 spreds ett rykte att landshövdingen i Åbo ville sälja sitt ämbete dyrt och man spekulerade om vem som skulle köpa det. Ryktet sade att Carlesson skulle kunna tänkas vara en tänkbar kandidat, eftersom han skulle kunna få ämbetet av sin svärmor, även om han egentligen inte dög till att sköta det hela. Men då spred sig nästa rykte, nämligen att Fredrica inte alls tänkte sig genomföra detta köp, eftersom även hon insåg att han inte skulle kunna sköta ämbetet med heder. Något som brevskrivaren instämde i av hela sitt hjärta.¹⁷⁵ Skvallret fortsatte även efter Fredricas död. Nu undrade man om Agathe som hade blivit änka skulle lyckas få någon friare när hon hade ärvt så mycket pengar.¹⁷⁶

Jacobs son Josef var redan en väletablerad borgare när fadern dog. År 1770 hade han köpt Åbos enda textilmanufaktur av fabrikör Wechter. Till att börja med gick den mycket bra, men med den allmänna nedgången för textilindustrierna sjönk även vinsten för fabriken i Åbo. År 1794 övertog hans son Jacob Reinhold klädesmanufakturen och Josef själv ägnade sig därefter helt åt skötseln av Tykö och Kirjakkala bruk som kommit i familjens ägo genom hans hustru. År 1811 drabbades Josef Bremer av sinnessjukdom och ställdes under förmyndare.¹⁷⁷

Lovisa Ulrika Hæckert Allén

Jakob Allén var gift hela fyra gånger. Den sista hustrun var Lovisa Ulrika Hæckert. Hon var dotter till kaplanen Johan Hæckert och Kristina Azell. Lovisa var runt 20 år när hon gifte sig med sin 37 år äldre man. Jakob dog i lungsot vid 72 års ålder. Han var far till 14 barn, fyra av dessa fick han tillsammans med Lovisa. Tre av barnen uppnådde vuxen ålder. Lovisa drev rörelsen fram till och med 1798, då var hon 50 år gammal. Därefter förekommer hon inte längre i taxeringslängden för sextondelar. Lovisa avled år 1813 och då var hon 65 år gammal. Då fanns enbart dottern Lovisa Juliana kvar i livet. Lovisa ägde 10/12 av den fastighet, Klosterkvarteret nummer 22, där hon hade bott. De övriga delarna kan ha ägts av dottern. Dessutom ägde hon 1/48 av den gamla tobaksfabriken. Värdet av boet motsvarade runt

¹⁷⁵ *Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius I åren 1791–1796*, Helsingfors 1886, s. 231.

¹⁷⁶ *H. G. Porthan och Nath. Gerh. Schultén brevväxling 1784–1804*, utgiven av Eric Holmberg, Helsingfors 1948, s. 50.

¹⁷⁷ Nikula, s. 306f, 577.

9 000 riksdaler banco. År 1813 var Finland en del av det ryska riket och det innebär att boets värde är uppgivet i rubel.¹⁷⁸

Bröderna Emanuel och Jakob Allén var prästsöner och bägge blev handlare i Åbo. Emanuel var gift två gånger, först med Kristina Möller och därefter med Maria Elisabeth Fithie. Maria Elisabeth var dotter till skeppsbyggmästaren Robert Fithie och Elisabeth Mawerleij. Paret gifte sig 1758 och efter bara sex år, 1764, dog Emanuel i lungdot. Hur gammal Maria Elisabeth var har jag inte fått fram, inte heller när hon själv dog. Paret var barnlöst. Maria Elisabeth står upptagen för taxering i sextondelsslängden året efter Emanuels död, sedan är hon borta under en lång följd av år och återkommer 1797 till 1800.¹⁷⁹ Eftersom uppgifterna rörande Maria Elisabeth är så osäkra har jag valt att inte ta med henne i undersökningen.

Christina Nordström Fris

Carl Magnus Fris och Christina Nordström (1757–1835) i Stockholm gifte sig 1777. Då var hon 20 år gammal och han var 34 år. Christina var dotter till tobaksfabrikören Anders Nordström och Maria Elisabeth Söderman. Samma år gifte sig hennes syster Maria med Carl Magnus bror Petter.

Carl Magnus och Petters far hade dött 1748 och efter två år gifte deras mor Anna om sig med Anders Dimander som var tobaksfabrikör. När Anders Dimander avled 1767 övertog änkan rörelsen. Hon utvidgade den år 1788 genom att överta ett äldre tobaksspinnerprivilegium. Enligt ett gåvobrev från samma år skänkte hon sina tre barn all sin fasta egendom förutom ett stenhus i kvarteret Stuten. I detta gåvobrev ingick även hela tobaksfabriken. Sonen Petter hade lagt till sin styvfars efternamn till sitt namn och kallade sig Frisson Dimander. I Annas andra äktenskap hade dottern Maria Christina fötts. Maria Christina gifte sig senare med Johan Bucht som tidigare hade varit bagarmästare, men nu övergick även han till att bli tobaksfabrikör. Petter Frisson Dimander avled 1789. Efter Petters död införlivades dels Marias tobaksspinneri och dels Christinas och Marias fars, Anders Nordströms, tobaksspinneri i firman. Företaget drevs nu som familjebolag. Efter Anna Dimanders död 1792 drevs företaget vidare som familjeföretag under namnet Anna Dimander & son.

Förutom ett flertal hus i Stockholm ägde Carl Magnus och Christina även Törefors järnbruk och sågverk i Norrbotten och en del av Bjurfors

¹⁷⁸ Wilskman, s. 324ff, Taxeringslängd för sextondelar, Magistratens arkiv, BOU 1813:52, Åbo stadsarkiv.

¹⁷⁹ Wilskman, s. 315f, Taxeringslängd för sextondelar, Magistratens arkiv, Åbo stadsarkiv.

mässingsbruk. Dessutom var de som framgått ovan delägare i Dimanderska tobaksfabriken. De bodde i och ägde huset nummer 30 vid Skeppsbron i kvarteret Cadmus. Deras idag mest omtalade egendom var Waldemarsudde, med den i deras namn anlagda Frisens park, som fortfarande finns bevarad, på Djurgården. När Carl Magnus avled 65 år gammal, år 1808, var boets behållning 70 084 riksdaler banco. Av detta fick änkan Christina behålla drygt hälften, 36 794 riksdaler banco. Paret hade sju barn, fem söner och två döttrar. År 1810 bodde fortfarande den yngste sonen hemma. Han var då inskriven i en privatskola. Christina hade fem personer anställda i sitt hushåll. Hennes beräknade årsinkomst var 2 500 riksdaler och för den fick hon betala 800 riksdaler i bevillning.

Efter Carl Magnus död övertog Christina och sonen Gustaf Adolf hans del av tobaksfabriken. De övriga delägarna var då Johan Bucht och hans son Carl samt Christinas syster Maria Frisson Dimander och hennes söner Anders och Carl. Efter Johan Buchts död 1812 ägde en genomgripande förändring av ägandeförhållandena rum. Hela företaget övertogs då av de tre änkorna. De nya ägarna var systrarna Christina och Maria som hade varit gifta med var sin bror och deras svägerska Maria Christina. Det var troligen ganska unikt att tre kvinnor fanns i ledningen för ett så stort företag. Företaget hade under perioden 1795 till 1810 varit den största tobaksfabriken i Stockholm och stundtals även den största i landet. Därefter stagnerade den något, men den var fortfarande under lång tid en av de största tobaksfabrikerna i huvudstaden. Christinas syster Maria avled 1822 och hennes svägerska Maria Christina 1828. År 1832 lades företaget ner. Då var Christina 72 år gammal. När det gäller den del av rörelsen som rörde grosshandeln så stod hon under alla år som änka som ensam innehavare av den. För den betalade hon bevillning ända fram till sin död. Genom grosshandeln avsattes varorna från sågverket och järnbruket.

Vid Christinas död 1835 när hon var 77 år gammal fanns endast tre barn kvar i livet. För dem fanns 85 133 riksdaler banco att dela på. Dödsboet uppgav säkra fordringar till ett värde av 20 133 riksdaler. En mängd institutioner ingick bland dem som stod i skuld till hennes företag. Det var så skilda inrättningar som Katarina fattighus och Danviks hospital å ena sidan och Tullgarns och Drottningholms slott å den andra. Förutom Törefors järnbruk och sågverk ägde hon ett stenhus vid Skeppsbron, Waldemarsudde och Bergsjölund på Djurgården samt delar av ytterligare två fastigheter.

Dessutom ägde hon delar i fyra fartyg. Bland hennes privata ägodelar märks ovanligt mycket smycken.¹⁸⁰

Johanna John Dahl

Johanna John (1761–1819) i Åbo gifte sig 1794 med den 22 år äldre Johan Dahl. Johanna var dotter till sadelmakaren Niklas John och Margareta Richter. Hon var 33 år gammal när hon gifte sig. Johan hade varit gift en gång tidigare och hade två vuxna barn från det äktenskapet. Johanna och Johan fick sonen Carl Otto gemensamt. Johan dog 1808 då Johanna var 47 år gammal. Hon ärvde över 31 000 riksdaler banco. Boets sammanlagda behållning var på närmare 70 000 riksdaler banco. Arvet i övrigt delades mellan Johans son från första giftet, hans döda dotters två barn och den gemensamma sonen. Det framkommer i bouppteckningen att Johan hade varit delägare i ett flertal fabriker samt importerat salt. Han ägde även andelar i skeppsvarvet samt delar i skepp.¹⁸¹

Tillsammans med sin svärson Simon Granberg inträdde Johan Dahl bland redarna i Åbo något senare än de flesta som ingår i den här undersökningen. De bäge inledde en omfattande rederiverksamhet. Efter Granbergs död gifte Johan Dahls dotter om sig med Nils John som var bror till Johan Dahls andra hustru Johanna.

Johanna själv tillhörde dem som fanns med när Finland övergick till ryskt styre. Under flera år var hon den enda änkan i Åbo som drev grosshandel. Hon avled 1819, 57 år gammal. Sonen Carl Otto var ensam arvinge efter Johanna. Även han bedrev sjöfart. Värdet av boet beräknades till cirka 15 000 silverrubel.¹⁸²

Det är svårt att beräkna verksamhetens omfattning sedan Finland blev ryskt. Jag har lämnat den biten.

¹⁸⁰ BOU 1808–I–918, BOU 1835–II–398, Mantalslängd Staden Södra och Västra 1810 s. 39, SSA, *Svensk släktkalender och svenska ättartal* del 9, s.130f, 180f, Stockholm 1893, *Svenskt biografiskt lexikon* del 11, s. 266f. Erik Angelin, *Hantverkare och fabriker inom svensk tobakshandling 1686–1915*, Stockholm 1950, s. 282ff.

¹⁸¹ BOU 1808:69, Åbo stadsarkiv.

¹⁸² Wilskman I, s. 694f, Olin, s. 111ff. BOU 1819:20, Taxeringslängder för sextondelar 1808–1811, Magistratens arkiv, Åbo stadsarkiv.

Grosshandlaränkor i Stockholm och Åbo

Urval

I det här kapitlet kommer 20 av de grosshandlaränkor i Stockholm och Åbo som drev sina rörelser vidare under minst fem år efter mannens död under perioden 1750 till 1820 att undersökas. Deras biografier finns i de två föregående kapitlen.

Jag har valt att dela in de kvinnor som övertog sina mäns rörelser i tre kategorier. Den första är de kvinnor som bara upptas som aktiva under ett år. Det vanligaste skälet var att de förvaltade rörelsen fram till arvskiftet och inte hade några planer på att egentligen driva den vidare själva. Den andra kategorin drev rörelsen vidare i upp till fem år. Det kunde de göra ensamma eller tillsammans med söner, makens tidigare kompanjon eller med en ny affärspartner. Den tredje kategorin slutligen drev rörelsen i fem år eller mer. Undersökningen kommer att fokusera på de sistnämnda även om kvinnor tillhörande kategori två finns med i jämförande syfte.

Totalt 66 grosshandlaränkor i Stockholm drev de handelshus som deras döda män lämnat efter sig under undersökningsperioden. Av dessa var 42 aktiva i mer än ett år.¹⁸³ De 24 som slutade inom ett år efter makens död antar jag inte drev rörelsen utan endast stod som innehavare tills arvskiftet var genomfört.

17 eller 18 kvinnor i Stockholm drev sina rörelser ensamma eller med kompanjoner i fem år eller mer. För en kvinnas del är jag osäker om det verkligen är en och samma person under de sju år som hon står upptagen. I skattelängden över borgare kallas hennes rörelse omväxlande för "Christina Lindeman och son" och för "Christina Liedman och son". Jag har inte lyckats identifiera henne eller dem. Av detta skäl utgår hon eller de ur undersök-

¹⁸³ Bemedlingskommissionens arkiv, verifikationer åren 1750 till 1820, SSA.

ningen. Ytterligare sju går inte att säkert identifiera. Det innebär att undersökningen kommer att koncentrera sig på nio änkor från Stockholm.

Det är betydligt enklare att finna grosshandlarna i det officiella källmaterialet för Stockholm än för Åbo. I Åbo var handelsmännen uppdelade mellan två societeter, den svenska och den finska. Medlemmarna i den svenska societeten tituleras handelsmän i källmaterialet och de som var medlemmar i den finska benämns borgare. Det fanns en tydlig statusskillnad mellan de bägge societeterna, där den svenska hade högre rang än den finska. Däremot är det svårt att finna en tydlig ekonomisk skiljelinje mellan grupperna. De främsta handlarna tillhörde alltid den svenska societeten medan de som var innehavare av mindre rörelser återfinns i bägge grupperna. Det fanns inte heller en absolut språklig gräns mellan grupperna. Det vanligaste var dock att medlemmarna i den svenska societeten kom från de svenskspråkiga grupperna och de som tillhörde den finska societeten kom från den finskspråkiga delen av befolkningen.

Eftersom handelsmännen i Åbo, liksom i större delen av landet, inte registrerades med någon branschtillhörighet i det officiella källmaterialet innebär det att det är omöjligt att avgöra vilka som var grosshandlare endast med hjälp av detta. Jag har utgått från alla som tituleras handelsmannaänka i källorna. Det innebär att Åbodelen av undersökningen kan komma att behandla flera som inte skulle ha klassificerats som grosshandlaränkor i Stockholm.

På grund av den stora branden i Åbo 1827 finns det som nämnts stora luckor i källmaterialet för Åbo. Det medför att jag kan ha missat änkor som var aktiva en kortare period än de fem år som jag har satt som gräns för att ingå i undersökningen. Det absoluta antalet handelsmannaänkor som drev sina rörelser i Åbo går alltså inte att beräkna med säkerhet.

Det totala antalet handelsmannaänkor som jag funnit i Åbo är 30 stycken. Av dem återfinns sju endast under ett år och nio under mellan två och fyra år. De 14 återstående var aktiva under mer än fem år.

Av dem är det elva som jag har kunnat följa och sammanställa biografier över. De stora luckor som finns i Åbomaterialet är ett skäl till att jag satt gränsen för att ingå i undersökningen till fem år som aktiva handelsmannaänkor. Det innebär att fokus ligger på de elva från Åbo samt nio änkor från Stockholm.

Ingen av de sammanlagt 20 änkor som ingår i undersökningen gifte om sig. Skälet till detta kan ha varit att jag endast har tagit med dem som drev sina

rörelser så pass länge som fem år. Det vanliga bland änkor i Europa var att om de gifte om sig så gjorde de det runt två år efter det att de hade blivit änkor.¹⁸⁴

Änkor som valde bort grosshandeln

För att få en bild av varför en del änkor började som självständiga handlare, men sedan slutade med sina rörelser har fem av dem som drev grosshandel i Stockholm i mellan två och fem år undersökts. Här nedan presenteras en kort genomgång av några basdata kring dessa kvinnor.

Sara Christina Nettelblad, född Pauli, var gift med sin kusin Baltzar Nettelblad som avled 1784. De hade då tre minderåriga söner. Som vuxen blev en av dem grosshandlare i Umeå, men ingen av dem i Stockholm. Sara Christina fortsatte med rörelsen till och med 1787 då hon gifte om sig med sin döde mans svåger Joachim Brandenburg, som också var grosshandlare. Det verkar inte som om Joachim hade några barn.¹⁸⁵

Anna Elisabeth Hoving var född 1741. När hon gifte sig med Johan Conrad Pfarr är okänt, men mellan 1765 och 1769 fick paret fem barn. Johan Conrad avled 1770 och Anna fortsatte därefter med rörelsen till och med 1773. Hon levde år 1800 och var fortfarande änka. Två av barnen dog som små, de övriga tre gifte sig och överlevde modern. Inget av barnen blev grosshandlare eller gifte sig med en handlare. I Anna Elisabeths egen familj fanns inga grosshandlare, men gott om fabrikörer.¹⁸⁶

Maria Elisabeth Herpel föddes 1746. År 1771 gifte hon sig med Carl Ludvig Tode. Tillsammans fick de sonen Fredric som föddes 1776. När Carl Ludvig avled är okänt, men från och med 1787 till och med 1789 var det Maria Elisabeth som betalade bevillning för rörelsen. Maria Elisabeth avled 1822. Hon var fortfarande änka vid sin död. Sonen blev grosshandlare precis som sina föräldrar. Han avled ogift redan år 1814. Även Maria Elisabeths far var grosshandlare.¹⁸⁷

Elisabeth Alnoor, född Diedrichs, blev änka 1750 då hennes man Johan avled. Johan var född i Amsterdam där hans far var handlare. Paret fick sju barn. Elisabeth betalade bevillning för åren 1750 och 1751, därefter slutade hon med rörelsen. Äldste sonen var då 22 år. Han flyttade till Columbo på Ceylon (= Sri Lanka), när han flyttade dit är okänt. Där avled han som

¹⁸⁴ Antoinette Fauve-Chamoux, ”Marriage, Widowhood, and Divorce”, i *Family Life in Early Modern Times 1500–1789*, red. David Kertzer & Marzio Barbagli, London, 2001, s. 242.

¹⁸⁵ Svenska ättartal, del 6, s. 271, del 9, s. 348, del 11, s. 438f.

¹⁸⁶ Svenska ättartal, del 11, s. 260.

¹⁸⁷ Svenska ättartal, del 11, s. 238.

handelsman och anställd vid Ostindiska kompaniet 1758. Dottern Johanna Elisabeth var gift med grosshandlaren Niclas Hasselgren. Sonen Johan dog som ogift, han var doktor i juridik och sidenfabrikör. Även sonen Abraham var sidenfabrikör, han hade dessutom anställning som superkargör (frakt-uppsyningsman) vid Ostindiska kompaniet. Abraham var gift med Margaretha Christina Burman. Dottern Maria Hendrina var gift med grosshandlaren och brukspatronen Johan Philip Möller. Även sonen Isac var grosshandlare. Sonen Jacob förblev ogift, han blev adlad af Alnord och var major. Elisabeth Alnoor avled 1759. Det fanns alltså både söner och svärsöner som kunde ha haft intresse av att överta hennes rörelse. Den kan ha blivit uppslukad av familjens redan befintliga handelsrörelser. Elisabeths egen far var pastor vid den holländska församlingen i Stockholm.¹⁸⁸

Johanna Gother var född 1759. Hon gifte sig med Lars (Lorens) Reimers 1776. De förblev barnlösa. Lorens avled 1811 och Johanna övertog rörelsen. Hon drev handelshuset till och med 1814, men avled inte förrän år 1818.¹⁸⁹ I boken *Släkten, pengarna & Caroline Gother* av historikern Marja Taussi Sjöberg behandlas Johanna Gother i ett helt kapitel. Johanna var syster till Caroline Gother som boken handlar om. Sedan hon slutat med grosshandeln hade hon flera fosterdöttrar som stod henne mycket nära.¹⁹⁰

Av dessa fem änkor som drev sina rörelser mindre än fem år hade fyra en sak gemensamt, de var döttrar till grosshandlare. Viss kunskap om grosshandel kan ha varit ett skäl för dem att fortsätta med rörelserna när deras män avled. Småbarnsmamman Sara Christina Nettelblad gifte om sig med en nära släkting som också var grosshandlare. Även Anna Elisabeth Pfarr hade flera småbarn. Hon drev rörelsen i tre år, men gifte inte om sig. Maria Elisabeth Todes son var också för ung för att ta över rörelsen när hon slutade med den. Johanna Reimers hade inga barn, men trots det så hon drev rörelsen vidare i bara tre år. Den enda som hade söner som var tillräckligt gamla för att ta över rörelsen var Elisabeth Alnoor. Hennes far hade till skillnad från de andras fäder inte varit handelsman. Två av sönerna blev handelsmän, den äldste flyttade som nämnts ända till Sri Lanka och drev sin rörelse där. Däremot kan hennes andra son och två av hennes svärsöner ha varit intresserade av att överta handelshuset. Vilket de mycket väl kan ha gjort. Rörelserna hade inga namn som dagens rörelser har. Istället är det den nya innehavarens namn som finns i bemedlingskommissionens handlingar. Eventuella söner och svärsöner kan alltså ha missats.

—
¹⁸⁸ Svenska ättartal, del 9, s. 37f.

¹⁸⁹ Svenska ättartal, del 14, s. 173.

¹⁹⁰ Marja Taussi Sjöberg, *Släkten, pengarna och Caroline Gother*, Stockholm 2009.

Det var bara en av de fem kvinnorna som gifte om sig. Hon var den enda av dem som hade sin försörjning tryggad genom giftermål när de slutade med grosshandeln. Ingen av dem var heller så gammal så att det kan ha varit av åldersskäl som de drog sig tillbaka. Men givetvis kan även hälsoskäl ha inneburit att de slutade med företaget långt innan de hade för avsikt. Det vanligaste verkar dock ha varit att kvinnorna valde att leva på det som den före detta äkta mannen hade lämnat efter sig. Ett skäl till att man tog beslutet att lämna sin rörelse så snart kan ha varit de svårigheter som kvinnliga företagare kunde råka ut för kommer jag ta upp längre fram i boken. Det innebar i sin tur att de blev beroende av vad mannen lämnat efter sig för att överleva. Dessutom fanns det delar i ett handelshus som man kunde sälja. Det gällde exempelvis andelar av skepp och inventarier.

Bland kvinnor var det ett vanligt sätt att använda sitt kapital att låna ut det mot ränta. På så sätt fick de en fast inkomst utan att behöva ge sig in i riskfyllda affärer, åtminstone så länge den som lånat betalade för sig. I sin undersökning av kvinnors företagande menar Danielle van den Heuvel att den tidigare holländska forskningen har ignorerat kvinnor som grosshandlare eftersom forskarna menar att kvinnor inte tog de risker som handeln innebar utan ägnade sig åt låneverksamhet istället. Att de var verksamma på den marknaden är något som hon håller med om, men det fanns även många som var aktiva grosshandlare.¹⁹¹

Slutsatsen blir att de flesta grosshandlaränkor även i Sverige valde att leva på låneverksamhet. I andra hand valde de att gifta om sig. Endast en liten del av dem valde att driva rörelserna vidare.

Rörelsernas storlek

Delundersökningen av rörelsernas ekonomi visar vilken bevillning som kvinnorna betalade in för själva grosshandeln. Många av dem hade även andra inkomster. Inkomsterna kom då ofta från shippingverksamhet eftersom de ägde andelar i skepp eller från bruk som de ägde eller var delägare i. För vissa är det helt uppenbart att grosshandeln inte utgjorde huvudparten av deras inkomster. Men här är det hur de lyckades med själva grosshandeln som främst undersöks.

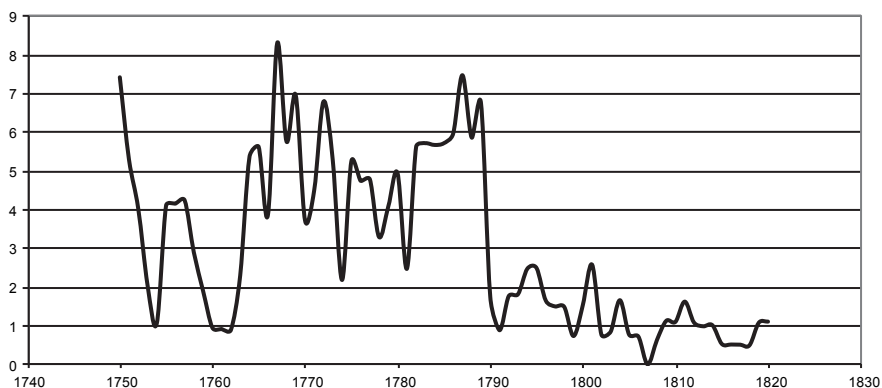
Stockholm

Kvinnorna har aldrig utgjort mer än en liten andel av grosshandlarna i Stockholm. Det innebär att resultaten som fås fram inte kan beläggas statis-

¹⁹¹ Van den Heuvel, kap. 6.

tiskt. Men jag kommer ändå att kunna visa på vissa mönster som kvinnorna hade gemensamt.

Diagram 5:1: Andel kvinnor i procent av Stockholms grosshandlare åren 1750–1820.

Källa: Borgerskapets bemedlingskommissions verifikationer 1750–1820, SSA.¹⁹²

Diagrammet ovan visar att ett brott för kvinnornas deltagande inom grosshandeln skedde omkring 1790. Även om andelen kvinnor varierade kraftigt år från år, så fanns det före 1790 alltid kvinnor bland grosshandlarna. Därefter blev kvinnornas andel allt mindre. Deras genomsnittliga andel före 1790 låg på cirka fyra procent, därefter gick den ner till cirka en procent. Någon lagändring som skulle ha kunnat orsaka detta infördes inte. Skälet eller skälerna får alltså sökas på andra håll. Det troligaste skälet till nedgången är de svåra tider som rådde. Konkurserna var vanliga bland grosshandlarna och många kvinnor avskräcktes säkert från att överta rörelsen när mannen avled.

En källkritisk anmärkning bör göras i detta sammanhang. För att utröna hur många kvinnor som drev grosshandel varje år gick jag igenom bemedlingskommissionens verifikationer år för år. Vid flera tillfällen har jag uppmärksammat att en person kan finnas som grosshandlare under flera år för att sedan försvinna under ett år och sedan återkomma som grosshandlare igen. Sannolikt finns det alltså personer som saknas vissa år. Vad jag förstår så finns det dock inga skäl att misstänka att dessa förmodade fel i källmaterialet skulle ha drabbat kvinnor oftare än män, därför har jag inte tagit någon hänsyn till detta.

¹⁹² Bemedlingskommissionens egentliga namn var Borgerskapets bemedlingskommission. Den hade hand om borgarnas ekonomiska skyldigheter i form av skatt och avgifter för gemensamma åtaganden gentemot staden.

Tabell 5:1: Inbetald bevillning första och sista året för varje rörelse i Stockholm. Angivet i daler kopparmynt (dkm), även omräknat i hektoliter (hl) råg

Namn	År	Bevillning år 1, dkm	Bevillning sista år, dkm	Bevillning år 1 i råg	Bevillning sista år i råg
Albrecht, Margaretha Christina	1750–1756	20	10	36	9
Grabien, Maria Juliana f. Törngren	1798–1806	72	54	25	11
Holm, Anna Maria	1787–1791	108	72	62	37
Toutin, Anna Maria f. Tottie	1769–1798	50	108	43	38
Starbus Ulrica, Christina f. Willman	1785–1789	72	90	36	43
Plomgren, Margaretha f. Biörckman komp. m. F. Lundin	1768–1779	80	75	69	50
Sutshoff, Brita f. Hedberg o son	1756–1769	50	60	45	51
Habicht, Sara f. Lampa (g. 1 med Anders Fahlborg) o son	1765–1772	400	120	221	58
Müller, Margaretha Dorothea f. Murray	1772–1776	240	100	116	67
Hultman, Carolina f. Camitz	1768–1789	250	216	203	104
Pinchartd, Maria f. Liwijn (g. 1 med D. Burghardi)	1775–1780	100	288	61	188
Weilandt, Johanna f. Robért	1772–1784	540	360	261	221
Fris, Christina f. Nordström	1809–1835	1260	2532	229	372
Wretman, Anna Maria f. Burghardi o söner	1764–1789	200	810	103	389
Brandel, Anna Maria f. Schütz	1755–1772	125	1620	147	783

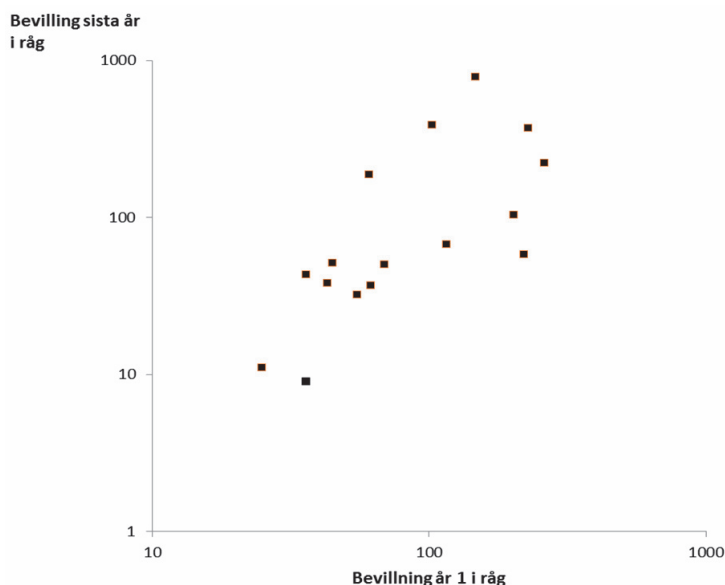
Källa: Borgerskapets bemedlingskommission, verifikationer, SSA. Rågpriser: Lennart Jörberg. *A History of Prices in Sweden 1*, Lund 1972, s. 632–634.

Den bevilling som varje borgare i Stockholm betalade varje år finns upp- tagen i borgerskapets bemedlingskommissions verifikationer. Bevillingen baserades på rörelsens omsättning. I tabell 5:1 framkommer hur hög skatt som respektive änka i Stockholm betalade in för handelsrörelsen det första året som änka och det sista året som hon drev sitt företag. För att kunna jämföra kvinnornas rörelser oberoende av inflationen har jag räknat om bevillingen med det för året gällande rågpriset. Rågpriset kan användas som ett grovt mått på levnadskostnaderna. Tabellen ovan redovisar änkor i Stockholm i stigande ordning efter bevillingen sista året omräknad till råg. Här ingår alla änkor i Stockholm som drev sina rörelser i mer än fem år. Även de som jag inte kunnat göra minibiografier om.

År 1776 infördes ett nytt myntssystem i Sverige. Dessförinnan hade man räknat i daler silvermynt och daler kopparmynt. Den nya myntfoten blev riksdaler. Ännu en förändring kom 1803, då man började räkna i riksdaler banco. I tabellen ovan är samtliga belopp omräknade till daler kopparmynt för att göra det möjligt att se hur skatten förändrades för de olika individerna.

Den största gruppen bland änkor hade mycket små rörelser sista året de var verksamma. De betalade omräknat till rågpris under 100 hektoliter råg var. Den grupp som fanns i mitten betalade 100 till 300 hektoliter råg och för de tre största rörelserna betalade änkor motsvarande över 300 hektoliter råg.

Diagram 5:2: Bevilling omräknad till råg för änkor i Stockholm

Att så många betalade mindre när de slutade än när de började som grosshandlare är inte särskilt förvånande med tanke på den höga ålder många hade uppnått vid det senare tillfället. Sex av undersökningens kvinnor betalade å andra sidan mer skatt omräknat till råg när de slutade som grosshandlare än när de började.

En annan möjlighet att se hur stora änkornas rörelser var är att jämföra med andra grosshandlare under samma period. År 1755 varierade bevillingen som grosshandlarna i Gamla Stan betalade mellan fem daler kopparmynt och 400. På Norrmalm betalade grosshandlarna mellan tio och 125 daler i bevilling. De två änkor som ingår i denna undersökning och som var aktiva detta år betalade tio daler (Margaretha Christina Albrecht) respektive 125 daler (Anna Maria Brandel).

År 1780 betalade Anna Maria Toutin åtta riksdaler, Carolina Hultman tio riksdaler, Johanna Weilandt tio riksdaler, Anna Maria Wretman 13 riksdaler och Maria Pinchartt 16 riksdaler. De manliga grosshandlarna betalade mellan 3 och 200 riksdaler.

År 1810 fanns bara en av de undersökta kvinnorna bland dem som betalade bevilling. Det var Christina Fris, som betalade 83 riksdaler. De manliga grosshandlarna betalade mellan 8 och 333 riksdaler.

Undersökningens kvinnor drev varken de minsta eller de största handelshusen i staden. Detta gällde oavsett om de drev sina rörelser ensamma eller i kompanjonskap med andra. Om de inte hade andra ekonomiska tillgångar var flera av rörelserna faktiskt så pass små att kvinnornas ekonomiska överlevnad måste ha varit beroende av dem. Men det fanns även de som drev förhållandevis stora rörelser. De största kvinnoägda rörelserna i Stockholm drevs av Anna Maria Brandel, Anna Maria Wretman och Christina Fris. För dem och för flera av de andra kvinnorna utgjorde handelshuset bara en del av företaget. Kvinnorna var precis som männen i hög utsträckning mångsysslare.

Åbo

I Åbo betalades skatten till magistraten, vars material har så stora luckor att en undersökning motsvarande den för Stockholm är omöjlig. Det är även svårt att jämföra Stockholm och Åbo, eftersom borgarna taxerades på olika sätt. I Åbo slogs borgarnas alla rörelser ihop vid taxeringen. Dessutom angavs skatten i sextondelar. Inför taxeringen 1735 delades borgarna in i sex olika klasser. De som beskattades lägst skulle betala 1/16 i skatt vilket innebär en daler silvermynt per år. De som taxerades högst skulle betala 30 daler silvermynt. Skalan hade fastställts av magistraten och de äldste. Landshöv-

dingen ansåg att Åbos borgare borde kunna betala en högre skatt, men själva ansåg de att handeln hade kommit igång så dåligt efter kriget att de inte klarade mera. Över åren ökade skatten och i mitten av 1760-talet betalade de handelsmän som var högst taxerade 200 daler silvermynt. Fram till 1766 tillhörde Åbo andra klassen bland rikets städer ur taxerings synpunkt. Till första klassen hänfördes då Karlskrona och Norrköping, medan Stockholm och Göteborg utgjorde en grupp för sig över de övriga städerna. Åbo och Gävle flyttades 1766 upp till första klassen, vilket innebar högre skatt för borgarna.¹⁹³

Mellan åren 1773 och 1785 betalade exempelvis Elisabeth Wittfoth 30 daler silvermynt årligen i skatt för sin affärsverksamhet. Elisabeth Baer betalade hela 80 daler per år mellan 1773 och 1777. Hon betalades 60 daler från 1778 till 1781, därefter sjönk hennes skatt till 40 daler fram till 1785. Sedan är det en stor lucka i källmaterialet. Från 1794 finns materialet bevarat då betalade hon först 30 daler och sedan 20 daler fram till sin död. År 1794 fanns även Fredrica Bremer med bland skattebetalarna. Under sin tid som handlare betalade hon 80 daler årligen i skatt. Övriga änkor i Åbo taxerades lägre än dessa tre. Principerna för hur bevillningen skulle beräknas ändrades ofta och det medför att skatterna är svåra att jämföra över tid.¹⁹⁴

Änkorna i Åbo taxerades genomgående lägre än de i Stockholm. Det säger dock inte så mycket om omsättningen i deras rörelser. Skattesystemet var utformat så att borgarna i Stockholm och Göteborg betalade högre skatt än vad borgarna i andra städer gjorde.

Åren som grosshandlare

Nedan kommer det som närmast kan benämnas som kvinnornas personliga data att undersökas. För att kunna besvara mina frågeställningar behöver jag undersöka vilka yrken deras fäder hade. Var även de olika former av handlare? Var de änkor som övertog handelsrörelser när deras män dog uppväxta i ett handelshus? Hur gamla var kvinnorna när de gifte sig? Hur stor var ålderskillnaden mellan makarna? Hur gamla de var när de blev änkor? Ju större ålderskillnaden var mellan makarna desto yngre bör kvinnorna ha varit när de blev änkor och då bör de även ha haft små barn. Nästa fråga blir då hur många barn de hade. Hur gamla var kvinnorna när de avled? Till slut vill jag veta mellan vilka år de drev sina rörelser och hur många år de drev dem.

—

¹⁹³ Oscar, Nikula, *Åbo stads historia del 1*, s. 185ff.

¹⁹⁴ Magistratens arkivsamling, Taxeringslängd för sextondelar, Åbo stadsarkiv.

Tabell 5:2: Personliga data för samtliga änkor som ingår i undersökningen, sorterade efter när de började som egna handelsmän

Flicknamn/ giftornamn	Gifter- måls- ålder	Ålders- skillnad mellan makarna*	Änka vid antal år	Ålder vid död	Antal barn	Verksam mellan år	Antal verks. år
C. Fleege/ Rungeen	22		35	54	4	1741–1760	19
M. Wadström/ Fleege	23	6	33	57	6	1748–1763	>15
G. Andersdotter /Moliis	?	?	?	?	7	1748–1771	23
A. M. Schütz/ Brandel	16	18	27	74	7	1755–1772	17
E. Tottie/ Wittfoth	24	9	45	79	5	1758–1792	34
A. M. Burghardi/ Wretman	20	21	39	82	3	1764–1789	26
S. Lampa/ Habicht	19/32	?/3	30/46	60	9/0	1765–1772	8
A. M. Biörckman /Plomgren	21	19	47	61	1	1768–1779	11
A. M. Tottie/ Toutin	27	3	53	84	0	1769–1798	30
E. Carlbohm/ Baer	21	10	48	77	13	1770–1799	30
S. Longen/ Simolin	21	23	38	59		1772–1793	23
M. Liwijn/ Pinchardt	24/31	?/-1	30/77	86	3/1	1775–1780	6
L. Hæckert/ Allén	> 20	37	35	65	4	1781–1798	17
U. C. Willman/ Starbus	29	19	40	65	5	1785–1789	5
U. F. Salenius/ Bremer	21	35	39	52	2	1785–1798	13
M. Enberg/ Kellander	?/?	?/-10	?/52	68	3	1791–1798	>7
M. K. Lexell/ Pipping	18	25	48	59	14	1793–1799	>6
M. J. Törngren/ Grabien	20	10	63	75	4	1798–1806	9
J. John/Dahl	33	22	47	57	1	1808–1819	11
C. Nordström/ Fris	20	14	51	77	7	1809–1835	26

Källa: Se respektive minibiografi.

Anmärkingar: Före / = första äktenskapet. Efter / = andra äktenskapet.

*Negativa tal betyder att kvinnan var äldre än mannen.

Tolv av kvinnorna drev sina rörelser fram till sin död. Det innebar att de kunde vara ganska ålderstigna de sista åren och att flera då trappade ner på sin verksamhet är inte så förvånande. Ett exempel på det är Anna Maria Toutin. Hon var 53 år när hon blev änka och sedan drev hon handelshuset i hela 30 år. Hon hade aldrig någon stor rörelse, men trots detta ser man en liten minskning av rörelsens omfattning de sista åren. Hennes syster Elisabeth Wittfoth var 49 år när hon blev änka. Hon drev sin rörelse fram till sin död 34 år senare. Rörelsen var medelstor mätt efter förhållandena i Åbo och även hennes rörelse minskade något i omfattning under de sista åren. Bägge systrarna var ganska åldersstigna när de avled, 79 respektive 84 år, så det är förvånande att de orkade driva sina rörelser så länge som de gjorde.

Två rörelser som ökade markant i omfattning var Maria Pinchardts och hennes dotter Anna Maria Wretmans. Anna Maria blev grosshandlare först av dem, när hon bara var 39 år gammal. Det var flera år innan moderns andra man avled. Först övertog hon rörelsen ensam och sedan gick sönerna in som delägare. Rörelsen mer än tredubblade sin omsättning under den tid som Anna Maria var ägare och delägare av den. När hon var 65 år gammal drog hon sig tillbaka, men hon levde ytterligare ett antal år, hon blev nämligen 82 år gammal. Hon hade en stor förmögenhet att leva av under sina 17 år som ”pensionär”. Enligt bouppteckningen efterlämnade hon över 50 000 riksdaler när alla avdrag var gjorda. Maria var 77 år när hennes andra man dog och var därmed undersökningens i särklass äldsta änka som fortsatte efter mannens död. I sex år stod hon som innehavare av handelshuset innan hon drog sig tillbaka. Under de få åren tredubblades även hennes rörelses omsättning. Maria Pinchardts snabba framgångar som grosshandlare förvånar onekligen något. Man kan anta att hennes barn och eventuellt även hennes barnbarn hade var delaktigai denna framgång.

Tre av kvinnorna drev sina handelsrörelser i 30 år eller längre. Det var Anna Maria Toutin i Stockholm samt Elisabeth Baer och Elisabeth Wittfoth i Åbo. De och flera av de övriga kvinnorna var grosshandlare livet ut. Både Elisabeth Baer och Elisabeth Wittfoth hade barn som skulle ha kunnat överta handelshuset, men så skedde inte. Mellan Elisabeth Wittfoth och hennes söner fanns det dessutom en tvist. Grunden till den kan mycket väl ha varit att hon inte lämnade ifrån sig handelsrörelsen tidigare. När mödrarna satt kvar i oskiftat bo efter fädernas död måste det ha inneburit ett hinder för sönerna att komma över tillräckligt med kapital när de själva började sina karriärer som handlare. Vi vet att Elisabeth Wittfoth satt i oskiftat bo och mycket tyder på att även Elisabeth Baer gjorde det.

De flesta upprätthöll dock sina rörelser under betydligt kortare tid. Tolv av dem var taxerade som handlare fram till deras död och åtta slutade tidigare än så. Vilka skäl att sluta med handeln hade de som upphörde med verksamheten före sin död?

Anna Maria Brandel upphörde med handelsrörelsen 1772, 27 år före sin död. Under åren fram till dess var den för sockerbruket som hon betalade högst skatt. Det drev hon till sin död 1799. Möjligtvis planerade hon att hennes svärson Eric Giers, som redan var grosshandlare, skulle ta över hennes stora affärsrörelse med dess kontaktnät. Och det är möjligt att han gjorde det under några år. Men det visade sig att han inte var särskilt lyckosam som handlare och 1777, efter fem år, sade han upp sitt burskap.

Att sluta med handelsrörelsen på grund av hög ålder, som Maria Pinchart är ett exempel på, verkar ha varit det vanligaste skälet att sluta om man gjorde det före sin död. Det andra skälet om man slutade före sin död var att änkan prioriterade någon annan rörelse som hon också ägde.

Elva av änkorna började driva sina rörelser under frihetstiden, fyra övertog dem under den Gustavianska tiden och fem under tiden därefter. Frihetstiden tycks ha varit mest lukrativ för änkornas företag. Det var också då som man drev rörelserna under längst tid. Eftersom samtliga drev handelsrörelsen fram till sin död så är det snarast ett tecken på att ålderskillnaden var som störst mellan makarna under den perioden.

Faderns yrke

Majoriteten av änkorna kom från familjer där fäderna var antingen grosshandlare eller hade någon annan form av större borgerlig rörelse. Många av deras fäder var dessutom politiskt aktiva.

Kvinnorna var alltså till stor del uppväxta i hem där de borde ha fått lära sig hur ett handelshus skulle skötas. Även de vars far hade något annat borgerligt yrke hade erfarenhet av en större borgerlig rörelse när de gifte sig. Deras föräldrar tillhörde i samtliga fall det högre borgerskapet. Men tre av kvinnorna kom från hem där fäderna varit tjänstemän eller akademiker och borde alltså inte ha fått den nödvändiga handelsutbildningen i sina hem. Bland dem fanns det dock minst ett undantag: Fredrica Salonius i Åbo som senare gifte sig med Jacob Bremer. Hennes far var jurist, men både han och mamman dog när Fredrica var ett litet barn. Hon växte sedan upp hos sin moster och morbror. Morbrodern hette Hans Henrik Wittfoth och hans hustru Barbara var född Pipping. Han var skeppsredare och rederiet övertog av mostern vid hans död. Både fosterföräldrarna och Fredricas mor

härstammade från handelsmannasläkter i Åbo, så Fredricas uppväxt skedde ändå i en miljö där handel och handelsmän ingick.

Maria Juliana Törngrens/Grabien's far var tullförvaltare, men i släkten fanns flera grosshandlare. Dessutom var tullare väl införstådda med import, export och varupriser. Så även för hennes del bör tillvaron bland handelsidkare ha varit bekant. En av hennes bröder blev dessutom grosshandlare i Göteborg och direktör för Ostindiska kompaniet. Med tanke på det kan hon mycket väl ha fått ta del av den utbildning som brodern fick i hemmet när de var barn. Det bör i så fall ha varit relevant för hennes framtida yrke.

Majoriteten av kvinnorna hade alltså växt upp i en miljö där såväl föräldrarna som stora delar av den övriga omgivningen var företagare. Dessutom hade de gott om kvinnliga förebilder i den äldre generationen. Att de själva skulle ta över de företag som männen tidigare stått som innehavare av kan inte ha varit någon helt främmande tanke för dem.

Giftermålsålder, ålderskillnad och omgiften

För åtta av paren var det bägge makarnas första äktenskap. Männen var alltid äldre än sina hustrur. Störst ålderskillnad i den gruppen var det mellan Ulrica Christina och Johan Melchior Starbus, den var 19 år. Mellan Anna Maria och Elias Brandel skilde det 18 år. Den minsta ålderskillnaden var det mellan Anna Maria och Isac Toutin, det skilde bara tre år mellan dem. Att det ändå var vanligt att det skilde många eller ganska många år mellan makarna innebar också att det fanns flera unga brudar bland kvinnorna. Den lägsta tillåtna giftermålsåldern för kvinnor var 15 år. Yngst i den här undersökningen var Anna Maria Brandel som bara var 16 år gammal när hon gifte sig.

De här paren uppvisar ett mönster som stämmer väl med hur det såg ut i landet i den här samhällsklassen vid den här tiden. När kvinnorna gifte sig för första gången var männen i princip alltid äldre än hustrurna. Det var bara när kvinnorna gifte om sig som de kunde vara äldre än sina män. Men den ålderskillnaden var inte tillnärmelsevis så stor som den var för de par där det var mannen som gifte om sig. Det är i de fallen som vi ser de riktigt stora ålderskillnaderna mellan makarna. Men redan samtidigt kunde se på de här männen som valde så unga hustrur när de gifte om sig med både ett visst löje och viss förfäran när de äldre männen gifte om sig så snabbt så att de tummade på lagstiftningen som förskrev att det skulle ha gått minst sex månader mellan förra hustruns död och omgiften. I ett brev från Henrik Gabriel Porthan till Mathias Calonius daterat den 24 april 1794 står att läsa:

”Bror lär redan förnummit att Gubben Dahl åter gift (och hade så bråttom, att knapt de 6 nödvändiga månaderna hunno löpa til hans förra hustrus död) med en av Sadelmak. Johns döttrar.”¹⁹⁵ Den han syftade på var Johanna Dahl som vid 33 års ålder gifte sig med den 55-årige Johan Dahl. Johanna är undersökningens äldsta brud. Störst åldersskillnad var det mellan Lovisa Hæckert och Jakob Allén, den var 37 år och det var Jakobs fjärde äktenskap.

Tidigare forskning som har undersökt kvinnors och mäns giftermåls-ålder under tidigmodern tid har konstaterat att Sverige var en del av ett nordeuropeiskt mönster där kvinnor i allmänhet var relativt gamla när de gifte sig och ju lägre ner man befann sig på den sociala skalan desto längre väntade man. Överklassens döttrar var däremot förhållandevis unga när de gifte sig. Det är något som bekräftas av den här undersökningen. Alla utom två av dem som det går att fastställa åldern på var under 25 år när de gifte sig första gången. Vanligast var att de var 21 år gamla. Det var ingen åldersskillnad mellan brudarna i Stockholm och i Åbo. Det är i för sig inte så konstigt med tanke på de täta förbindelser som fanns mellan handelsmännen i de bägge städerna.

Eftersom många av kvinnorna var så unga när de gifte sig med betydligt äldre män så blev många av dem också änkor i unga år. Den yngsta änkan var Anna Maria Brandel, hennes make Elias dog när hon bara var 27 år gammal. Medan Maria Pinckardt, som var 77 år när hon blev änka och då debuterade som egen företagare, var äldst. I genomsnitt var kvinnorna strax under 45 år när de blev änkor. Alla de något yngre hade dessutom minderåriga barn. Den enda som säkert var barnlös var Anna Maria Toutin. Flest barn hade Magdalena Pipping (14) och Elisabeth Baer (13) fött. Långt ifrån alla barn fanns dock kvar i livet när kvinnorna blev ensamstående.

Det var generellt sett betydligt ovanligare att kvinnor gifte om sig än att män gjorde det. Och även detta avspeglar sig i den här undersökningen. Sju av kvinnorna hade varit gifta med män som hade minst ett tidigare äktenskap bakom sig. Jacob Alléns äktenskap med Lovisa var till och med hans fjärde. I de fall när det var männens andra äktenskap så finns det en tendens till att hustru nummer två var ungefär lika gammal som hans första hustru hade varit när hon gifte sig. Det här innebar att åldersskillnaden mellan makarna blev stor. Men en åldersskillnad på tio år eller mer berodde inte alltid på att mannen hade varit gift tidigare. I flera av de tolv äktenkapen där det var en så stor åldersskillnad hade männen inte varit gifta tidigare.

¹⁹⁵ *Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius. I (Åren 1791–1796), Skrifter utgifna af Svenska literatursällskapet i Finland I. Helsingfors 1886, s. 82.*

Inom överklassen gifte sig i allmänhet inte männen förrän de hade skaffat sig en utbildning och inkomst som borgare så att de kunde försörja en familj ståndsmässigt. Två av kvinnorna, en i Åbo och en i Stockholm, var äldre än sina män. Maria Pinchardt var ett år äldre än sin man Leonhard, medan Maria Kellander var hela tio år äldre än sin man. I bägge fallen var det kvinnornas andra äktenskap. Hur stor ålderskillnaden var i deras första äktenskap har jag inte fått fram.

För männens del var det här deras första och enda äktenskap i tolv fall, deras andra giftermål i sju fall och det fjärde i ett fall. Och omgiftena var något som i hög utsträckning påverkade ålderskillnaden mellan makarna. Fler män från Åbo än från Stockholm hade varit gifta tidigare. Sex av de omgifna männen kom från Åbo. I Åbo skilde det i genomsnitt 25 år mellan makarna när männen hade varit gifta tidigare och 20 år i Stockholm. Och det var männen som var äldre i samtliga fall. Två av de kvinnor som hade varit gifta tidigare kom från Stockholm och en från Åbo. Två av kvinnorna var äldre än sina nya män.

Änketiden

När en kvinna i den här samhällsklassen blev änka hade hon tre alternativ att välja mellan för sitt framtida liv. Hon kunde välja mellan att gifta om sig, att driva handelsrörelsen vidare eller att leva på att låna ut sina pengar mot ränta.

Kvinnornas ålder när de blev änkor varierade stort. Det är uppenbart att det inte enbart var åldern som var avgörande för om en änka gifte om sig. Flera av de här kvinnorna var fortfarande i en ålder där de borde ha varit attraktiva på äktenskapsmarkanden. Däremot var många så pass unga att de även hade småbarn och det kan ha påverkat dem i deras beslut att fortsätta med handelsrörelsen. Att inte gifta om sig kan alltså antas som ett i många fall aktivt val från kvinnornas sida. Mitt källmaterial är inte av den karaktären att det skvallrar om eventuella frierier. Men man kan jämföra med Märta Helena Reenstierna som har efterlämnat den så kallade *Årstafruns Dagbok*. Här skriver hon om hur flera friare försökte vinna hennes hand till och med när hon var över 60 år gammal. Friarna blev alltid avspisade eftersom hon inte kunde tänka sig att bli av med sin självständighet.¹⁹⁶

¹⁹⁶ Christine Bladh, ”Årstafruns dagbok: Märta Helena Reenstiernas liv 1813 till 1825”, i *Stockholms Lilja*, red. Lars Nilsson, Stockholm 2007.

Den som var yngst när hon blev änka var Anna Maria Brandel som bara var 27 år gammal. Hon hade dessutom sju minderåriga barn. Hon var uppvuxen i Göteborg och hade varit gift med sin fars kollega. Några år före Elias Brandels död hade Anna Marias mor flyttat till Stockholm, vilket tyder på att fadern var död. Om Anna Maria hade några levande manliga nära släktingar så fanns de i sådant fall långt borta. Hon hade alltså inget synligt manligt nätverk kring sig, något som var en nackdel för kvinnliga handlare.¹⁹⁷ Anna Maria levde som änka i 47 år, men behöll handelshuset i bara 17 år. Däremot lade hon ner mycket energi på sitt sockerbruk, där även hennes mor hade ekonomiska intressen. Elias dog bara ett par år efter det att han köpt sockerbruket. Anna Maria utvidgade rörelsen genom att köpa upp flera fastigheter runt sockerbruket. Hon behöll sockerbruket ända fram till sin död. Om det var ett medvetet val som hon gjorde när hon inte gifte om sig går givetvis inte att avgöra. Men mycket tyder på det. Om hon hade gift om sig så skulle hon ha kunnat värna om sin ärvda förmögenhet genom äktenskapsförord, men det var ändå inte helt riskfritt. Dessutom hade barnen fått ut sitt farsarv och en god man skulle ha bevakat deras intressen. En förmögen änka med barn borde alltså tänka efter mer än en gång när det gällde omgifte. Ytterligare ett skäl till att hon inte gifte om sig kan ha varit att hon avstod ett nytt äktenskap av religiösa skäl. Hon ville kanske, trots att hon var relativt ung, förbli sin döde man trogen. Anna Maria var ägare av en stor mängd religiösa skrifter och hon drogs till den pietistiska församlingen som samlades i Skeppsholms kyrka. I Martin Luthers Hustavla kunde man läsa att en änka skulle tillbringa återstoden av sitt liv med att be, men om hon inte kunde klara sig utan ett sexualliv så var det ändå bättre att hon gifte om sig än att hon levde i synd.¹⁹⁸ Om det var den ekonomiska myndigheten och friheten eller viljan att följa de religiösa påbuden som var avgörande för Anna Maria att förbli änka går inte att avgöra. Bägge skälen passar i hennes fall.

Maria Pinchartt var hela 77 år gammal när hon blev änka. Då hade hon barn från bägge sina äktenskap som redan var grosshandlare. Bland dem fanns dottern Anna Maria Wretman som ingår i den här undersökningen. Maria upphörde att betala skatt för handelsrörelsen från och med 1781 då hon var 83 år fyllda. Hon levde i ytterligare fyra år. Hon kan mycket väl ha känt sig pigg och kapabel och därför fortsatt med rörelsen när hon blev änka. Men det kan också ha funnits taktiska skäl där familjen var angelägen

¹⁹⁷ Detta kommer att resoneras kring i nästa kapitel.

¹⁹⁸ Kekke Stadin, 2004, s. 88ff.

om att slå vakt om affärskontakter och möjligheter till krediter som fanns inom handelshusen.

Anna Maria Toutin var medelålders och barnlös när maken dog. Om hon hade dragit sig tillbaka och levt på arvet efter Isac under sitt återstående liv, som blev i det närmaste 30 år, hade hon fått leva mycket sparsamt. Det liv med elva anställda som hon som företagare kunde leva hade varit omöjligt för henne att nå upp till om hon inte hade fortsatt med grosshandeln. Visserligen behövdes flera av de anställda för driften av handelshuset, men ett antal var anställda inom hushållet. För Maria Juliana Grabien var förhållandena liknande. Hon hade till skillnad från Anna Maria Toutin barn, men dessa var vuxna när hon blev änka vid 63 års ålder. Hon är den enda änkan i undersökningen som inte ärvde något efter sin man. Skulderna efter honom översteg vida tillgångarna. Den rörelse hon drev var betydligt mindre än de medelstora handelshus som många av de andra kvinnorna drev. Dessutom blev den allt mindre över tiden. Grosshandeln eller hennes släkt blev hennes sätt att klara sin överlevnad på ålders höst.

Många av änkorna hade ärvt ganska stora förmögenheter. Dessutom hade alla änkorna, förutom en eller två, barn vars farsarv skulle bevakas. I de fall där barnen var vuxna när deras fäder dog hade de redan fått ut sitt farsarv om det inte fanns ett testamente som angav att änkan skulle sitta i orubbat bo. När barnen var minderåriga fanns det förmyndare som skulle bevaka deras intressen. En änka som var tvungen eller ville inskränka sin blivande mans förfoganderätt över sin förmögenhet genom äktenskapsförord kanske till och med var mer attraktiv som affärspartner än som blivande hustru. Flera av de här kvinnorna kan ha varit just sådana änkor. Att inte gifta om sig kan mycket väl ha varit ett aktivt val som kvinnorna gjorde. När det gäller Christina Fris så drev hon, förutom handelsrörelsen, den familjebaserade tobaksfabriken tillsammans med sin syster och sin svägerska. Om hon hade gift om sig så hade det samarbetet riskerat att upphöra. Änkorna Bremer, Baer, Wittfoth, Dahl och Enberg i Åbo var mycket aktiva när det gällde bland annat rederiverksamheten. De hade uppnått en maktposition i sin hemstad som de hade förlorat om de hade släppt in en ny man i sin verksamhet.

Barn

Ytterligare en faktor som kan ha haft betydelse för om man drev det egna företaget vidare som änka bör ha varit om det fanns barn i familjen, något som jag har berört ovan. Den som hade flera barn som ännu inte var gamla nog att ta över rörelsen kan ha bestämt sig för att driva den tills något vuxet

barn kunde ta över. Att små barn kan ha påverkat kvinnorna när de bestämde sig för att driva handelsrörelserna vidare har jag redan anfört. Där emot var det långt ifrån alla som upphörde som grosshandlare när barnen blev vuxna och rent formellt kunde ha övertagit rörelserna. Några lät söner eller svärsöner överta delar av verksamheten och fortsatte själva inom andra delar, medan andra behöll allt eller det mesta av det som mannen tidigare innehåft.

Av Magdalena Pippings barn var det bara dottern Margaretha Ulrica som gifte sig med en handlare, hans namn var Gabriel Foeder. Hon slutade med sin rörelse när hon var bara 54 år gammal, sannolikt till förmån för dottern och svärsonen.

Anna Maria Wretman var först ensam ägare av och därefter delägare i en rörelse som ökade avsevärt i omfång under hennes verksamma år. Det var med sina söner som hon ingick kompanjonskap. Vid 65 års ålder drog hon sig tillbaka från affärlivet och sina sista år kunde hon leva på sina samlade tillgångar. Både Magdalena Pipping och Anna Maria Wretman följde den ordning som statsmakterna önskade, deras handelsrörelser ärvdes av deras barn.

Avsikten var att samma mönster skulle följas av Anna Maria Brandel. Hon var till skillnad från Anna Maria Wretman ensam ägare av sin framgångsrika rörelse. Efter några år slutade hon med sin handelsrörelse medan hon fortsatte med sockerbruket. Hon hade en dotter och svärson som med största sannolikhet var de som övertog handelsrörelsen. Tyvärr lyckades de inte med affärerna. Svärsonen Eric Giers sade upp sitt burskap och flyttade till Hakunge herrgård i Uppland. Även Christina Fris och Ulrica Christina Starbus drev rörelser som expanderade under deras ledning. Ulrica Christina Starbus grosshandel tillhörde inte de större i staden, medan de övriga tre nämnda drev relativt stora handelshus. Något mer som just de här fyra hade gemensamt var att de hade omyndiga barn när de blev änkor. Många andra förmögna änkor i motsvarande situation gifte ändå om sig.

Motsvarande mönster finns i Åbo. De tre som drev de största rörelserna i Åbo var Fredrica Bremer, Elisabeth Baer och Elisabeth Wittfoth. Alla tre hade omyndiga barn när de blev änkor. Ingen av dem hade varit gift tidigare, men det hade två av deras före detta män varit.

Deras döda män var Jacob Bremer och Gustaf Adolf Wittfoth. Efter Jacobs död hamnade Fredrica i tvist med hans barn från första äktenskapet. Hade hon upphört med sitt företag och börjat leva på avkastningen av sitt arv, hade hennes egna barn riskerat att bli tämligen utblottade eftersom de förlorade i rätten mot sina halvsyskon. När barnen växte upp visade det sig dessutom att sonen Carl Fredric hade uppenbara problem. Hans upprepade

attacker av vad som betraktades som ”huvudsvaghet” började redan under hans utbildning. Att lämna över sitt företag till honom under de omständigheterna måste ha varit mer eller mindre omöjligt. Universitetsläraren i Åbo Henric Gabriel Porthan återkommer vid flera tillfällen i sina brev till problemen som Fredrica hade med Carl Fredric. Han skriver även om när Carl Fredric till Fredricas stora glädje tillfrisknade från sin sjukdom. Det tragiska som Carl Fredrics sjukdom innebar för familjen tycks ha engagerat många i Åbo.¹⁹⁹

Elisabeth Wittfoths relation till sina egna barn förefaller inte att ha varit den bästa. Kanske hade sönerna varit övertygade om att deras mor skulle ha dragit sig tillbaka från affärsvärlden när de blev gamla nog att på allvar ta del av den. Det verkar dock inte som om hon var det minsta intresserad av det. Elisabeth Wittfoth satt dessutom i oskiftat bo, barnen hade alltså inte fått ut sitt farsarv.²⁰⁰

Elisabeth Baer hade inga dokumenterade konflikter med sina barn. Men ingen av dem lyckades tillnärmelsevis så bra som sina föräldrar inom affärsvärlden. Två av sönerna ingick som kompanjoner i handelsrörelsen. Den ena avled före sin mor, medan son nummer två fortsatte med rörelsen efter Elisabeths död.

Flera av änkorna som drev de större handelshusen tycks faktiskt ha varit de som var minst villiga att överlämna hela eller delar av sina rörelser till nästa generation. Troligtvis litade ingen av dessa tre framgångsrika kvinnor på sina barns ekonomiska förmågor. För åtminstone Fredrica Bremer och Elisabeth Wittfoth måste detta ha haft stor och kanske avgörande betydelse för att de inte släppte ifrån sig sina företag till barnen.

Sara Habichts och Maria Pincharchts skäl för att driva sina rörelser vidare liknade varandra. Bägge hade varit gifta tidigare och bägge hade barn från sina första äktenskap. Att driva handelsrörelsen vidare blev ett sätt att säkra även dessa barns del i den kvarlåtenskap som männen efterlämnade. Maria Pinchardt är dessutom undersökningens äldsta änka som drev rörelsen vidare. När hon blev ensamstående var alla hennes barn redan grosshandlare, och det gällde även dottern Anna Maria Wretman från hennes första äktenskap.

¹⁹⁹Henrik Gabriel Porthans brev till Mathias Calonius I (åren 1791–1796), Helsingfors 1886, exempelvis s. 139, 144, 147.

²⁰⁰Henrik Gabriel Porthans brev till Mathias Calonius I (åren 1791–1796), s. 54f.

Äktenskap som sociala och ekonomiska relationer

Det här kapitlet handlar om giftermålsmönstret för änkorna och för deras barn. Vilka faktorer avgjorde vem som gifte sig med vem? Var kvinnorna bara brickor i ett spel där deras fäder och blivande äkta män var de aktiva parterna? Framkommer det någon skillnad mellan de barn som blev faderlösa som mycket unga och de som hann gifta sig innan fadern dog när det gäller barnens möjligheter till giftermål inom samma sociala skikt som de själva tillhörde? Tidigare hänvisade jag till en utredning som tillsattes av Kungl. Maj:t för att bland annat undersöka hur handelshusen förvaltade sitt kapital över generationsgränserna. Där anfördes klagomål på att handlarnas söner valde andra yrken än handelsbanan eller gifte sig utanför handelsmannakretsen. En fråga som anknyter till den utredningen blir om det var vanligt att änkornas söner fick en akademisk eller militär utbildning och om det likaså var vanligt att deras döttrar gifte sig med män med den typen av utbildning. Finns det något som utmärker de handelshus där barnen gifte sig med eller blev handlare och de där de utbildade sig eller gifte sig med personer med något annat yrke?

Valet av äktenskapspartner var långt ifrån bara en fråga om fritt romantiskt tycke. Det ideala äktenskapet skulle vara till nytta för både mannens och kvinnans familjer. Och den nyttan var inte bara ekonomisk. Flera faktorer påverkade valet. Under frihetstiden var politiken en sådan faktor. Partitillhörigheten splittrade borgarna. En annan faktor måste ha varit hur många barn som fanns i familjen. I familjer med många barn borde friheten att få välja någon där ömsesidigt tycke hade uppstått ha varit större än i de fall där det föll på ett eller två barn att föra familjens kapital och övrig egendom vidare.

Arrangerade äktenskap var ett sätt att stärka individernas och familjernas möjligheter till social och ekonomisk framgång och de kunde dessutom skapa och bekräfta band mellan affärskolleger. Därtill kunde äktenskapen vara ett sätt att behålla kapital inom släkten. Kusinäktenskap var

inte tillåtna, men man kunde få dispens av Kungl. Maj:t för giftermål mellan kusiner. Då var risken för att handelshusets samlade förmögenhet skingrades i samband med arvskifte inte lika stor.

I Stockholm fanns en delning inom grosshandlargruppen som hade politiska förtecken. Den ekonomiskt mer framgångsrika delen av grosshandlarna sympatiserade med hattarna. De stod för en politik som ville ha hårdare reglering av utrikeshandeln. Minuthandlarna och en mindre grupp grosshandlare ville ha frihandel de sympatiserade med mössorna. Samma mönster fanns även i Åbo, men där gick gränserna främst mellan de olika politiska grupperna inom borgerskapet. Storköpmännen i Åbo sympatiserade med hattarna och det var de som tillhörde den svenska handels-societeten Medan småhandlarna och hantverkarna sympatiserade med mössorna och det sammanföll med det finska borgerskapet. Anders Baer utgjorde dock ett undantag, han var den enda av storköpmännen som sympatiserade med mössorna.²⁰¹ Den politiska splittringen i Åbo var så stark att kammarherren Nils Posse vid ett längre besök i staden skrev: ”De som ej äro av samma tankesätt leva aldrig tillsammans.”²⁰² Det innebar att ungdomar från de bägge lägren inte hade så många möjligheter att träffas och lära känna varandra. På så sätt torde politiska sympatier ha avsatt spår i äktenskapsmönstret, även om föräldrarna inte tvingade sina barn att gifta sig inom en speciell krets.

I Åbo fanns delningen även på andra plan än i Stockholm, nämligen när det gällde språk- och nationalitetsfrågan. Borgerskapet var delat mellan dem som hörde till den svenska församlingen och dem som tillhörde den finska samt mellan de två handels-societeterna. Även bland hantverkarna fanns motsvarande delning. Finska var emellertid det förhärskande språket i 1700-talets Åbo. Så även de som tillhörde den svensktalande delen av befolkningen bör ha behärskat finska. Historikern Sten Carlsson har undersökt i hur stor omfattning finska ämbetsmän och präster fick utnämningar i Sverige och hur vanligt det var med det motsatta, att svenska präster och ämbetsmän flyttade till Finland. Det var betydligt vanligare att svenskar fick utnämningar i Finland än tvärtom. Under hela 1700-talet pågick en diskussion om huruvida svenskar som inte kunde finska skulle kunna få högre ämbeten i Finland. Åsikterna var delade i frågan.²⁰³

²⁰¹ Nikula s. 329f.

²⁰² Nikula, s. 331f.

²⁰³ Sten Carlsson, *Grupper och gestalter. Studier om individ och kollektiv i nordisk och europeisk historia*, s. 62ff, Stockholm 1964.

Riksdagsmannavalet år 1771 visar på de spänningar som fanns mellan den finska befolkningen och den finlandssvenska. Där röstade samtliga medlemmar i den svenska handels societeten på Jost Joakim Pipping och eftersom varje medlem där hade flera röster vann Pipping valet. De finska borgarna och hantverkarna ansåg att valet borde ha genomförts efter principen en man en röst. Då fick de finska borgarna flest röster. Och efter klagomål över hur valet hade genomförts så ogillades det av såväl kungen som landshövdingen och istället för Pipping utsågs färgaren Wechter till riksdagsman för Åbo.²⁰⁴

Vad var bakgrunden till utslaget av detta val? Var det den sociala skillnaden mellan handelsmännen och övriga borgare som fanns i Åbo eller fanns det separatistiska drag i det hela? Det är givetvis svårt att skilja dessa faktorer åt. Men här framstår snarast de finlandssvenska handelsmännen som separatistiska, med deras totala uppslutning kring kandidater från enbart sin egen grupp. Det övriga borgerskapet röstade faktiskt på kandidater från den svenska handels societeten, även om den egna kandidaten fick en klar majoritet av deras röster.

Åbos borgare var mycket kungatrogna. Gustav III:s statsvälvning 1772 innebar att splittringen inom Åbos borgerskap avtog eller försvann och ett politiskt lugn infann sig. Den separatism som Carlsson talar om under kriget 1788–90 menar historikern Nikula att Åbos borgare inte omfattades av.²⁰⁵

Jag vill synliggöra kvinnornas handlingsutrymme både när det gäller deras egna och deras barns äktenskapsbildningar. För att få en mer fullständig bild av hur de sociala relationerna såg ut hade en genomgång av exempelvis dopfaddrar varit en väg. Det visar Solveig Fagerlund i sin avhandling *Handel och vandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv. Helsingborg ca 1680–1709*. Eftersom jag vill ta reda på hur änkorna genom de formella strukturerna kunde förvalta och överföra sitt ekonomiska kapital anser jag att äktenskapsallianserna är det mest fruktbara att undersöka här. För att analysera giftermålsmönstret har jag använt mig av en förenklad form av sociala nätverk som metod.

Jag följer det släktskap som äktenskapet medförde. När ett barn från en familj gifte sig med ett från en annan familj knöts familjerna ihop av släktband. Släktbanden var alltså vidare än blodsbanden.²⁰⁶

²⁰⁴ *Besvär, ingivne til riksens höglofl. Ständer, wid nuwarande riksdag, af stadsens äldste, och en del av borgerskapet i Åbo*, s. 44ff.

²⁰⁵ Nikula, s. 333

²⁰⁶ David Gaunt, ”Kinship; Thin Red Lines or Thick Blue Blood”, i *Family Life in early Modern Times 1500–1789*, red. D. Kertzer och M. Barbagli, London 2001.

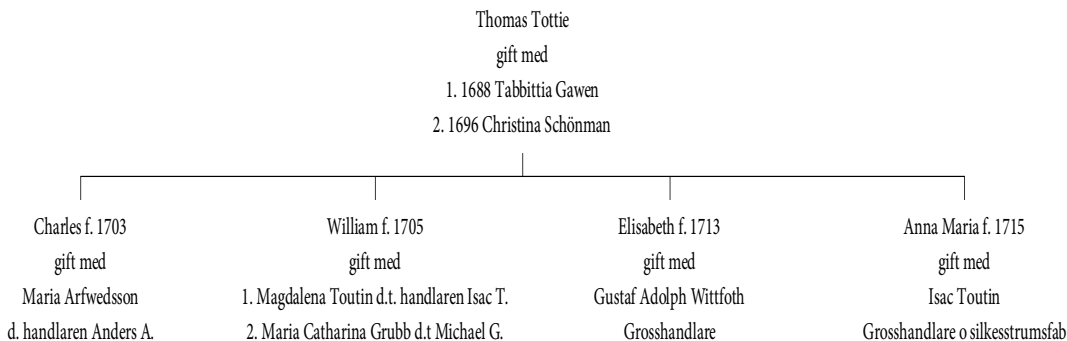
Ekonomhistorikern Anita Göransson har undersökt borgerliga äktenskapsbildningar i Norrköping på 1800-talet. Hon har identifierat två former av äktenskap. Det ena kallar hon för ”expansiva” äktenskap. De expansiva äktenskapen kännetecknas av att man genom dem knyter ny kompetens och nytt kapital till familjeföretaget. En annan typ av borgerligt äktenskap kallar Göransson ”reduktiva”. Ett reduktivt äktenskap kännetecknas av att man gifte sig med så nära släktingar som möjligt, så att så mycket kapital som möjligt kvarstod inom familjen eller släkten.²⁰⁷

Nedan kommer undersökningens kvinnors giftermålsmönster att undersökas. Jag kommer att använda mig av Anita Göranssons undersökning av äktenskap som expansiva eller reduktiva. Vilken form av äktenskap dominerade inom den här gruppen? Systrarna Tottie som hade anknytning till både Stockholm och Åbo kommer att undersökas för sig. Därefter kommer ja g att redovisa Åbokvinnorna och Stockholmsänkora var och en för sig.

Systrarna Tottie

Elisabeth och Anna Maria Tottie kan ses som en brygga mellan Stockholm och Åbo. De var döttrar till Thomas Tottie och Christina Schönman i Stockholm. Elisabeth gifte sig med Gustaf Adolf Wittfoth i Åbo och *Anna Maria* med Isac Toutin i Stockholm.

Syskonen Tottie

²⁰⁷ Anita Göransson, ”Kön, släkt och ägande. Borgerliga maktstrategier 1800–1850” i *Historisk Tidskrift* 1990:4, s. 540ff.

Deras far Thomas Tottie var gift två gånger och fick sammanlagt 15 barn. Några av hans barn blev mycket framgångsrika handlare. Thomas Totties äldste son Charles drev tillsammans med sin yngre bror William ett av Stockholms större handelshus. Charles gifte sig med Maria Arfwedsson och genom det äktenskapet började det affärsmässiga samarbetet mellan de två familjerna och handelshuset Tottie & Arfwedsson bildades. Handelshuset blev ett av landets främsta med omfattande både utrikes och inrikes kontakter. William i sin tur var gift två gånger, det första äktenskapet var med Magdalena Toutin, hon var syster till hans yngsta systems, Anna Marias, blivande man Isac Toutin. Efter Isacs död drev Anna Maria grosshandeln i 30 år. Det var ingen särskilt framgångsrik rörelse som hon övertog, hennes man hade inte varit tillnärmelsevis så framgångsrik som hennes bröder var.

Systemen Elisabeth var gift med Gustaf Adolf Wittfoth. Gustaf Adolf härstammade från Åbo, där hans släkt var mycket framgångsrik. Han hade tillbringat några år som handlare i Stockholm innan han återvände till Åbo. De affärskontakter som han hade under återstoden av sitt liv med handelshuset Tottie & Arfwedsson upparbetades säkert under Gustaf Adolfs tid i Stockholm. När Elisabeth och Gustaf Adolf gifte sig hade han redan varit gift en gång. Då med Margaretha Hallman. Ett äktenskap som inte alls var lika strategiskt utifrån sett ur rent affärsmässig synvinkel. Något som däremot äktenskapet mellan Elisabeth och Gustaf Adolf var. Gustaf Adolf och senare Elisabeth ägde delar i flera handelskepp som hade Åbo som hemmahamn. Även handelshuset Tottie & Arfwedsson ägde andelar i flera av dessa kepp. Alla parter drog alltså nytta av Elisabeths och Gustaf Adolfs äktenskap.

Fem av syskonen Tottie dog som barn och två söner saknas det uppgifter om. De övriga syskonen gifte sig expansivt. Av den stora syskonskaran blev fem bröder grosshandlare och tre systrar gifte sig med grosshandlare. Tre av bröderna och två av deras svågrar var grosshandlare i Stockholm, två bröder drev sina handelshus i Gävle och en svåger i Åbo. Ingiftena i nya handelshus var till stor nytta för utvidgningen av både brödernas och deras svågrars sociala och ekonomiska nätverk. Även Elisabeth och Anna Maria måste ha haft nytta av dessa nätverk när de övertog handelshuset och övriga delar av rörelserna efter sina män.²⁰⁸

Elisabeths och Gustaf Adolfs äktenskap var enligt den modell som Anita Göransson har använt expansivt, medan Anna Marias och Isacs var reduktivt. Genom Elisabeths äktenskap med Gustaf Adolf knöts släktband mellan handelshuset Tottie & Arfwedsson och en av de mer inflytelserika

²⁰⁸ *Svensk släktkalender och svenska ättartal del 6*, s. 384ff. Olin, s. 235ff.

handelsfamiljerna i Åbo. Nya möjligheter till ett samarbete som gynnade bägge parter öppnade sig. Anna Marias och Isacs äktenskap innebar att två av syskonen Tottie ingick äktenskap med två av syskonen Toutin. Framtida arv efter respektive föräldrar skulle komma att delas mellan färre familjer. Så här nära äktenskap måste dessutom ha stärkt banden inom familjen.

Fenomenet med att två syskon gifter sig med varsitt syskon från en annan familj kommer vi att finna fler exempel på i den här undersökningen. Det förefaller ha varit vanligt inom borgerskapet. Första gången som dessa släktband knöts är äktenskapet i fråga att betrakta som expansivt, när nästa par från samma syskonskara gifter sig med varandra blir det en reduktiv äktenskapsbildning. Enligt 1734 års lag var det inte tillåtet för kusiner eller för släktingar i rakt nedstigande led att ingå äktenskap. Att gifta sig med ett syskon från en syskonskara där ett syskon till någon redan var ingift var så nära man kunde komma när äktenskap skulle ingås om man följde lagen. Den som önskade kunde söka dispens för att ingå äktenskap med en kusin eller någon annan i de led som lagen förbjöd, något som man slapp på det här sättet. Lagen gjorde ingen skillnad på blodsband och släktband som hade uppstått genom giftermål.²⁰⁹

Om systrarna Totties val av äktenskapspartners var frivilliga eller om det var påtryckningar från deras föräldrar som avgjorde valen vet vi som vanligt inte. Däremot var deras val motiverade ur strategisk synpunkt.

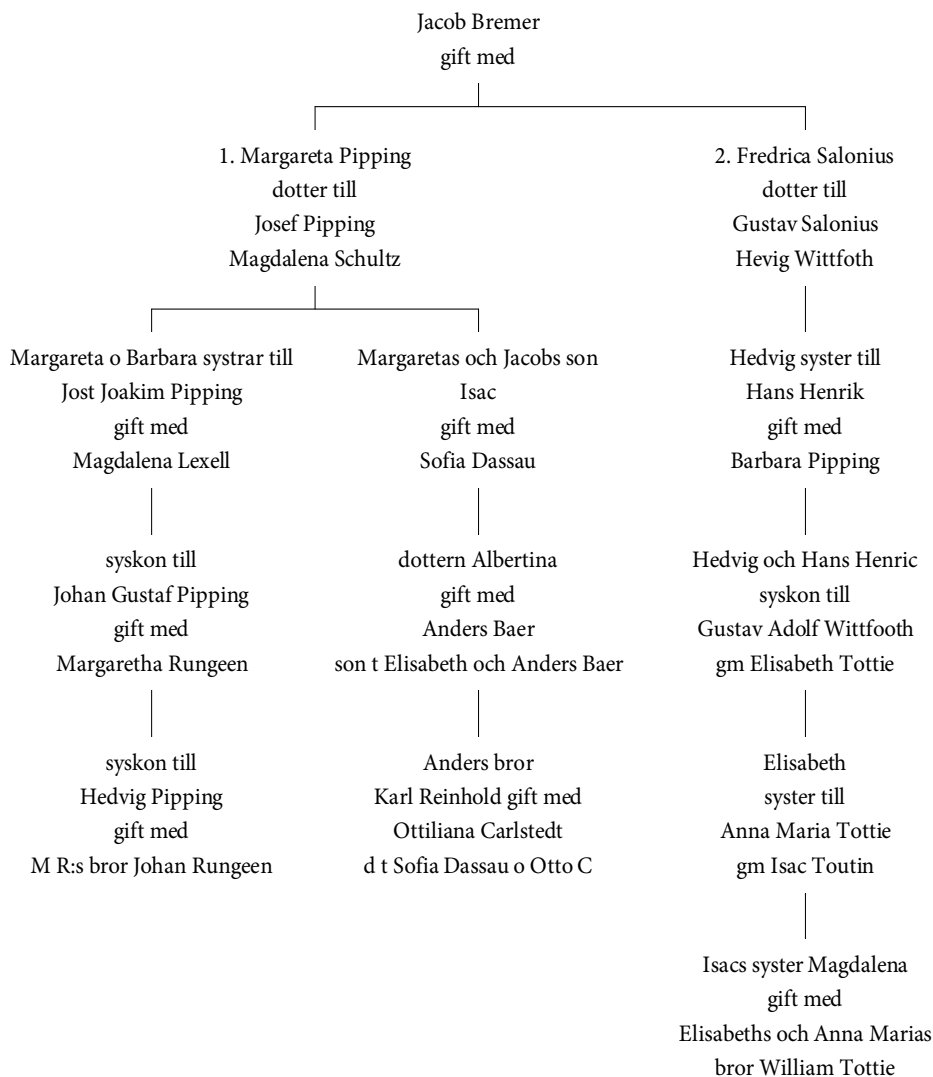
Giftermålsmönster för änkorna i Åbo

Under den andra hälften av 1700-talet hette några av de mest framgångsrika familjerna inom Åbos handel där änkor drev handelshuset Baer, Bremer, Pipping och Wittfoth. Senare tillkom familjen Dahl och medlemmar av familjen John, som hade sitt ursprung bland sadelmakare.

Jag kommer att följa de nätverk som giftermålen skapade mellan de olika familjerna. Jag låtit här en man, Jacob Bremer, som inte hade några tidigare släktband i Åbo få vara utgångspunkten för nätverken.

²⁰⁹ *Sveriges rikets lag. Gillad och antagen på Riksdagen åhr 1734. Giftermålsbalk 2 kap.*

Familjerna Bremer/Pipping/Baer/Wittfoth/Tottie

Jacob *Bremer* flyttade från Västerås till Åbo som 16-åring år 1727. Han hade en styvbror i Åbo och han började sin bana som bodgosse hos honom. Efter ett antal år började han driva sin egen rörelse och då skaffade han sig allt fler affärsförbindelser med de bägge svågerna Hans Henrik Wittfoth och Jost Joakim Pipping. Han gifte sig 1741 med den 18 år gamla Margareta

Pipping som var tolv år yngre än Jacob. Margareta var syster till Jost Joakim Pipping och svägerska till Hans Henrik Wittfoth. På så sätt fick Jacob Bremer starka band till två etablerade Åbofamiljer. När Margareta dog tog det bara ett år tills han gifte om sig, den här gången med *Fredrica Salonius*. Fredrica var systerdotter till Hans Henric Wittfoth och uppväxt som fosterbarn i hans hem sedan bägge hennes föräldrar dött när hon var barn. På så sätt fick Jacob Bremer en yngre hustru med samma släktband som hans första hustru och hon som var föräldralös fick en ekonomiskt säkrad framtid. Hon saknade förmögenhet, men Jacob hade inte behov av en rik hustru längre. Han hade redan då skaffat sig en betydande förmögenhet. Däremot hade han behov av fortsatt goda förbindelser med Jost Joakim Pipping och Hans Henrik Wittfoth. Jacob Bremer saknade nämligen det sociala nätverk som en person uppväxt på orten hade. Samtidigt som äktenskapet mellan Jacob Bremer och Fredrica Salonius måste ha löst ett stort problem rörande Fredricas framtida försörjning för familjen Wittfoth, var det nätverk som Jacob Bremer skaffade sig med hjälp av sina äktenskap av avgörande betydelse för hans framgångar som affärsman.

Jacob Bremers äktenskap med Margareta Pipping och Fredrica Salonius är bägge exempel på vad Anita Göransson kallar expansiva äktenskap. Nytt kapital knöts genom det första äktenskapet till företaget, medan ny kompetens knöts fastare till företaget genom bägge äktenskapen.²¹⁰

Det skilde hela 35 år mellan Fredrica och Jacob. När de gifte sig blev hon dessutom styvmor till en barnaskara där minst två var äldre än hon själv. Om Fredricas samtycke till äktenskapet bara berodde på att hon såg sin annars osäkra framtid räddad går inte att säga. Men eftersom hon var föräldralös och saknade egna ekonomiska tillgångar så måste hennes möjligheter att gifta sig ståndsmässigt ha tett sig små. Att Jacob kände ansvar för sin andra hustru och deras gemensamma barn råder det ingen tvekan om. I hans testamente tilldelades de långt mer än vad lagen medgav. Det gav upphov till en lång och uppsplitande arvstvist mellan Fredrica och hennes styvbarn efter Jacobs död. Frågan är hur arvstvisten påverkade Fredrica när det gällde hennes möjligheter att utnyttja det nätverk som Jacob hade gift in sig i och som hon själv utgjorde en del av.

Det var vanligt vid den här tiden att både fabriker och fartyg ägdes av flera intressenter gemensamt. Tillsammans med sonen Carl Fredric köpte Fredrica år 1792 det nya skeppet *Vigilantia*.²¹¹ Det var det enda skepp som

—

²¹⁰ Göransson, s. 540ff.

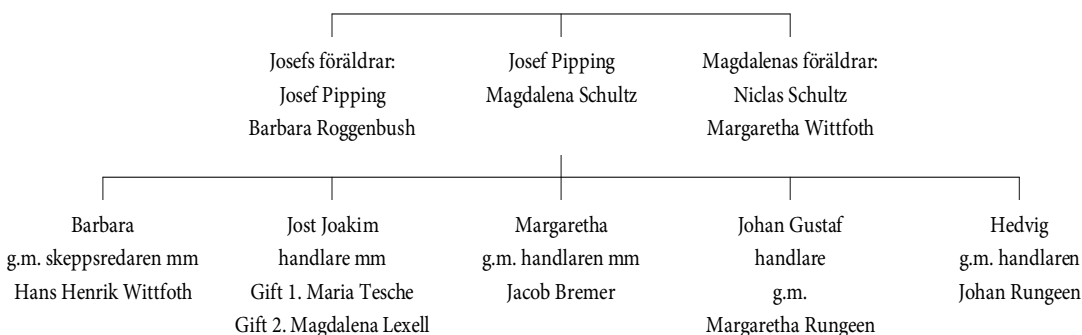
²¹¹ Olin, s. 246f.

införskaffades till företaget under den tid som Fredrica drev det. Efter fem år som änka blev hon ensam ägare till det sockerbruk som Jacob tidigare varit delägare i. Vid sin död var hon endast delägare i ett skepp och det var *Sophia Christina* som funnits i familjens ägo ända sedan Jacobs tid.²¹² Rederibranschen var osäker, särskilt om man ägde en eller flera fartyg ensam. Det var inte ovanligt att fartyg förliste eller kapades. Om man istället investerade en lika stor summa pengar som ett skepp kostade i flera så ökade chanserna att få hem några av dem.²¹³

Det framkommer i professor Henrik Gabriel Porthans brev till Mathias Calonius att Fredrica hade ett rikt socialt liv med bjudningar i hemmet. Vilka hon umgicks med förutom Porthan själv framgår dock inte.²¹⁴

Hennes skicklighet i affärer råder det ingen tvekan om, något som hon hade haft gemensamt med Jacob. Just detta intresse kan ha varit något som förde de två samman. Fredricas moster och morbror måste ha varit mycket nöjda med Fredricas och Jacobs äktenskap oavsett om de hade utövat påtryckningar på Fredrica eller ej. Vid sin död var Fredrica mycket förmögen.

Josef och Magdalena Pipping

Josef *Pipping* och hans hustru Magdalena Schulz hade fem barn med betydelse för min undersökning. Som framgått ovan gifte sig dottern Margaretha med Jacob Bremer. Den äldsta dottern Barbara var gift med Hans Henric Wittfoth och tillsammans var de fosterföräldrar åt Fredrica Salonius som blev Jacob Bremers andra hustru. Deras son Jost Joakim var först gift med Maria Tesche och gifte efter hennes död om sig med Magdalena Lexell,

²¹² Olin, s. 107.

²¹³ Olin, s. 235ff.

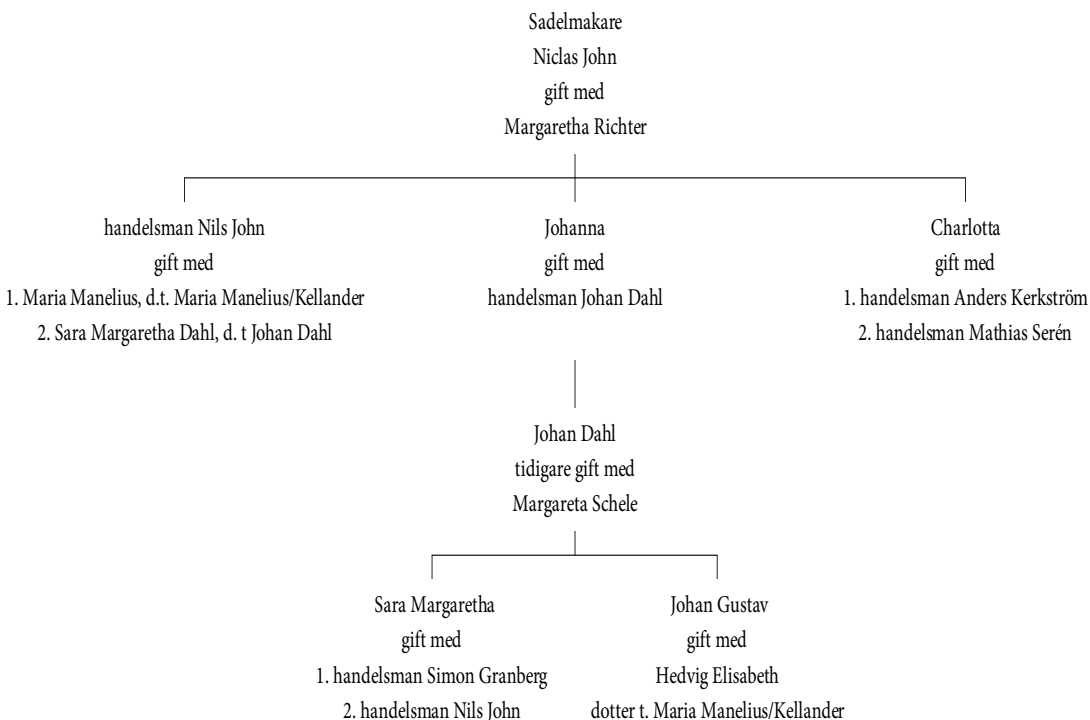
²¹⁴ *Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius 1(åren 1791–1796)*, s. 39, 144, 337.

dotter till guldsmeden Jonas Lexell. Jonas Lexell var precis som Jost Joakim anhängare av hattarna och han representerade Åbo som riksdagsman vid tre riksdagar. Den sista riksdagen ägde rum precis före dotterns giftermål med Jost Joakim.²¹⁵ Jost Joakim var 25 år äldre än Magdalena, som bara var 18 år gammal när de gifte sig år 1763. Att både hennes far och hennes man såg klara fördelar med äktenskapet är lätt att förstå. Men vad kunde hon vinna genom att gifta sig med en så mycket äldre man? Vad kunde han erbjuda henne? En ekonomiskt trygg tillvaro utan tvekan, men det borde ha funnits fler kandidater som kunde det och av dem borde många dessutom ha varit mer jämngamla med Magdalena själv. Men Jost Joakim kunde dessutom erbjuda ett fortsatt liv i Åbos handelsmannasocietet och det kunde nog inte alla tänkbara äktenskapskandidater. Även det här äktenskapet måste klassas som expansivt. De tre äldsta syskonen Pipping vidgade familjens nätverk på alla nivåer; den ekonomiska, den sociala och den politiska. De två yngsta syskonen, Johan Gustaf och Hedvig gifte sig med varsitt syskon Rungeen, vars mor Katharina ingår i den här undersökningen. Här återkommer det expansiva äktenskapet i ett fall, medan det andra blir reduktivt.

Mot slutet av de ovan beskrivna familjernas storhetstid inom handel, sjöfart och industri i Åbo framträdde det nya familjer som alltmer tog över marknaden. De nya familjerna använde precis som sina föregångare giftermålet som ett sätt att skapa allianser mellan sig.

²¹⁵ Nikula, s. 337.

Släkterna Dahl/John/Granberg

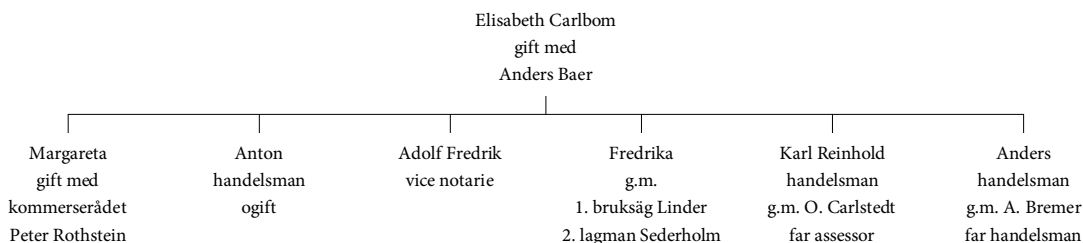

Familjen *John* hade bott länge i Åbo. Men tidigare hade de främst verkat som sadelmakare, något som vissa familjemedlemmar fortsatte med medan andra blev handlare eller gifte sig med handlare. Nils John började sin karriär som bokhållare hos Jacob och Fredrica Bremer. Efter ett antal år startade han en egen rörelse. Han ingick två strategiska äktenskap, först med handelsmannen Anders Manelius och Maria Enbergs dotter Maria och därefter med handelsmannen Johan Dahls och Margaretha Scheles dotter Sara Margaretha. Genom sitt andra äktenskap kom han att efterträda Sara Margarethas första man, Simon Granberg, som Johan Dahls kompanjon.

Efter Margaretha Scheles död gifte sig Nils Johns syster Johanna med Johan *Dahl*. Tillsammans fick de sonen Carl Otto. Förutom styvdottern, som även blev Johannas svägerska, hade Johan en son från sitt tidigare äktenskap. Sonen Johan Gustav gifte sig med handelsmannen Gabriel Kellanders och Maria Enbergs dotter Hedvig Elisabeth. Hon var alltså halv-syster till Maria Manelius, Nils Johns första hustru.

Dottern Charlotta var gift två gånger. Först med handelsmannen Anders Kerkström, efter vars död hon drev handelsrörelsen i tre år, sedan gifte hon om sig med handelsmannen Mathias Serén.

De här familjernas reduktiva giftermålmönster var i princip så starkt som lagen tillät. Både Johanna Dahl och Maria Kellander drev handelsrörelserna vidare när de blev änkor. Johanna var 22 år yngre än sin man Johan och drev rörelsen fram till sin död vid 57 års ålder 1819. Maria var en bland de få som var äldre än sin man. Hon var tio år äldre än Gabriel Kellander. Maria var död när Johanna började sin handelsmannabana, så någon nytta av varandra hade de aldrig. Men genom det reduktiva giftermålmönstret som praktiserades inom deras familjer hade bägge nätverk som de som kvinnor hade nytta av när konventionen inte tillät dem att närvara vid möten inom societeten.

Anders *Baer* och även hans änka Elisabeth tillhörde de mest framgångsrika handlarna i Åbo. Men de hade inga nära band till de övriga stora handelshusen i staden. Detta berodde sannolikt på Anders Baers politiska hemvist. Han var den enda bland de mer framgångsrika handlarna som sympatiserade med mössorna och familjen verkar ha blivit socialt, men inte ekonomiskt, isolerade från de övriga handlarna. Anders Baer deltog i den rent affärsmässiga verksamheten tillsammans med de övriga handlarna. Han ägde exempelvis andelar av flera skepp där de övriga större redarna var ägare av de övriga delarna. Detta mönster följdes även av Elisabeth Baer sedan hon övertagit rörelsen.

Elisabeths far tillhörde de mer framgångsrika handlarna i Gamla Karleby. Giftermålet med Kristoffer Carlbohms dotter innebar att Anders Baers kontakter med andra delar av Finland än Åbo säkrades. Han var nykomling i Åbo, så hans behov av ett nätverk var stort. Anders Baer befann sig alltså i samma situation som Jacob Bremer, men valde en helt annan strategi när han planerade sin framtid.

Det är påfallande hur väl giftermålsmönstret för den här undersökningens kvinnor stämmer med det som man kan förvänta sig. De flesta kom från familjer där den socioekonomiska nyttan av deras äktenskap är framträdande. I flera fall gifte de sig med män som var på väg uppåt i handelsmannahierarkin. Både deras fäder och männen som de gifte sig med måste ha sett äktenskapen som lyckade förbindelser. I de få fall där kvinnornas fäder inte var handelsmän så fanns ändå en handelsmannatradition inom familjen.

Även om äktenskapen utmärks av en klar affärsmässig planering är det omöjligt att påstå att de ändå inte ingicks på grund av en ömsesidig attraktion. Det vet vi inget om. När kvinnorna blev änkor var otvetydigt det nätverk som de ingick i tack vare sina giftermål en klar fördel för dem. Att ha ett nätverk av kvinnor i samma bransch som den man själv var verksam inom var mycket betydelsefullt. I Åbo fanns det fyra änkor från några av stadens mest framgångsrika familjer som drev sina rörelser samtidigt. Fler-talet av änkorna var dessutom nära släkt med varandra. Änkorna drog själva nytta av en äktenskapsmodell där män hade använt dem för att stärka banden mellan sina affärsrörelser.

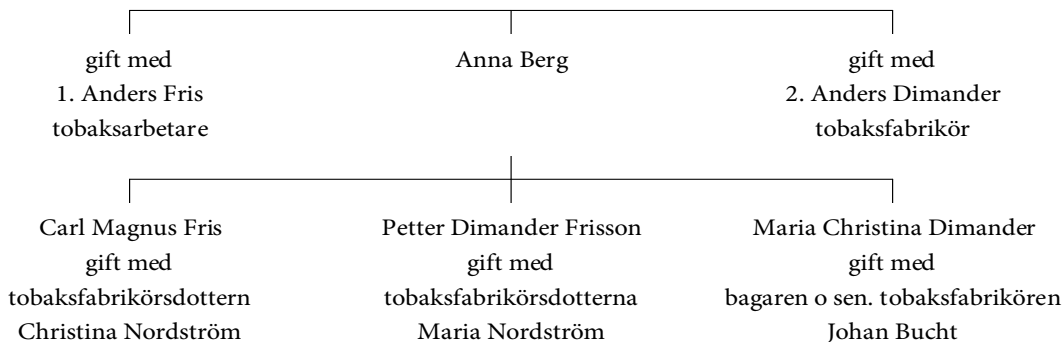
Ett av problemen med begreppet kärlek är att det som dagens människor tolkar som kärlek kanske inte alls var det som 1700-talets nordeuropéer ansåg vara kärlek. Att makar skulle leva i en kärleksfull relation ansågs som mycket viktigt. Däremot tyckte man inte att passion var något att bygga ett äktenskap på. Och otvivelaktigt förefaller det som om dåtidens passionsbegrepp och dagens kärleksbegrepp har mycket gemensamt. Utan tvekan kan ett kärleksfullt förhållande ha vuxit fram i många av de här till synes arrangerade äktenskapen. Något som exempelvis brevväxlingen mellan Johan Ulric Winberg som ingår i Eva Helen Ulvros bok *Kärlekens villkor* och hans två hustrur visar.²¹⁶

Giftermålsmönster för änkor i Stockholm

Eftersom antalet grosshandlarfamiljer i Stockholm var stort så var det ur ekonomisk synpunkt meningslöst att använda sig av strategin att alla var ingifta i alla familjer. Istället var ingiften vanliga inom vissa kretsar av familjer. Christina Fris och Margareta Plomgren ska få utgöra två exempel på dessa giftermålsstrategier.

²¹⁶ Eva Helen Ulvros, *Kärlekens villkor*, Lund 1988.

Familjen Dimander/Nordström/Fris

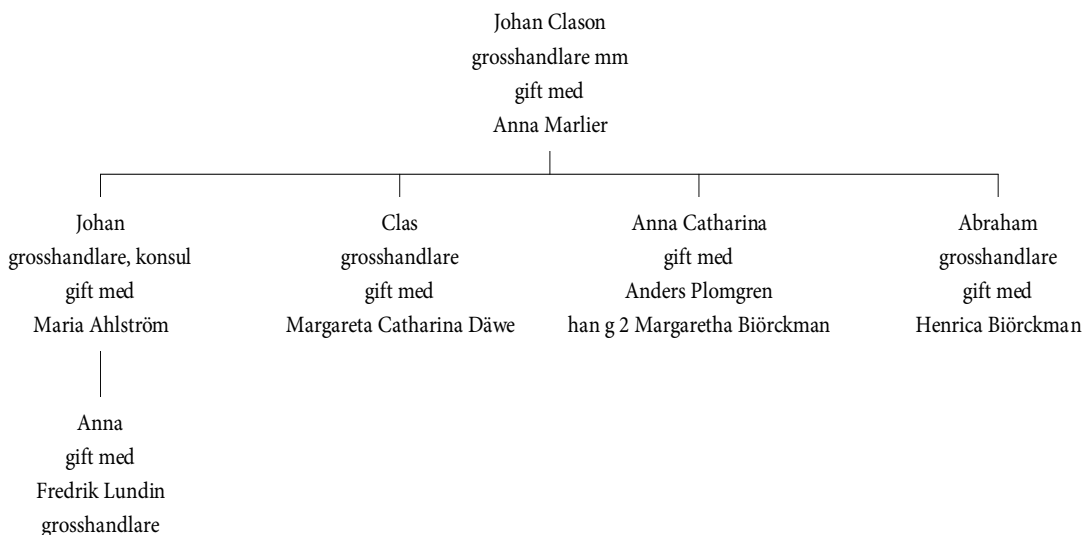

Systrarna Christina och Maria Nordström gifte sig med var sin bror. Bröderna hette Carl Magnus Fris och Petter Frisson Dimander. Systrarna Christinas och Marias far, Anders Nordström, var tobaksfabrikör och Carl Magnus och Petters styvfar hade samma yrke. När deras styvfar dog hade bröderna turen att vara söner till en mycket driftig kvinna, Anna Dimander, född Berg. Efter sin andre mans död drev hon den Dimanderska tobaksfabriken med stor framgång. Hon drev den först ensam och senare tillsammans med sina söner och sin svärson. Efter Anders Nordströms död inkorporerades hans tobaksfabrik i Anna Dimanders & sons företag. Anna Dimander hade även köpt ett tobaksspinneri där man kunde tillverka tobak av bättre kvalitet. Carl Magnus, Petter och deras svåger Johan Bucht avled alla tre före sina hustrur. Då övertog de tre änkorna tobaksfabriken. Det resulterade i att tre änkor drev sin tids största svenska tobaksfabrik.

Till skillnad från sin bror och sin svåger var Carl Magnus även grosshandlare. Grosshandeln förblev genom alla år i först Carl Magnus och därefter i Christinas ägo, den ingick aldrig i det familjeföretag som tobaksfabriken utgjorde.

De två äktenkapen som ingicks mellan Christina Nordström och Carl Magnus Fris respektive mellan Maria Nordström och Petter Frisson Dimander innebar inte bara ett samgående mellan två syskonskaror utan även mellan två tobaksfabriker. Precis som i de tidigare fallen där syskon från en familj gifter sig syskon från en annan familj blev det först ingångna äktenskapet här ett expansivt giftermål och det som ingicks senare blev reduktivt.

Relationer familjerna Classon – Plomgren

Margaretha Biörckman var Anders *Plomgrens* andra hustru. Tidigare hade han varit gift med Anna Catharina Clason, dotter till grosshandlaren Johan Classon och Anna Marlier. Johan Classon var grundare av den stora rörelse med handelshus och bruk som under många år innehades av olika familjemedlemmar. Anna Catharinas yngre bror Abraham gifte sig med Margarethas syster Henrica och hennes äldre bror Clas med bröderna Plomgrens systerdotter Margareta Catharina Däwe. Även Fredric Lundin, som Margaretha ingick kompanjonskap med som änka, var ingift i familjen Clason. Alla männen i släkten var grosshandlare. Ofta hade de dessutom någon ytterligare sysselsättning som politiker, direktör i olika kompanier eller bruksägare.

Bröderna Plomgren var nykomlingar bland handlarna i Stockholm och i behov av goda förbindelser med andra handlare. Detta var något som kunde formaliseras genom giftermål. Syskonen Classon hade också behov av att konsolidera ett nätverk med tanke på framtida affärsförbindelser. Genom sina strategiska äktenskap mellan syskon och syskonbarn kom de att få stor makt över den inhemska och utländska handeln under frihetstiden.

Syskongiftermål som äktenskapsstrategi

Det vi ser hos familjerna Tottie-Toutin, Nordström-Dimander och Biörckman-Plomgren-Clason är en speciell form av äktenskapsmönster. Detta var som vi sett en genomgående strategi även i Åbo. Flera syskon från en familj gifte sig med syskon från en annan familj. När det gäller Biörckman-Plomgren-Clason binds tre familjer ihop på detta sätt. Det första giftermålet var expansivt och nästa äktenskap reduktivt. När arven från föräldrarna sedan delades ut kunde det bli så lyckosamt som för familjerna Dimander och Nordström, där sammanslagningen av de två tobaksfabrikerna utgjorde grunden för den firma som blev så framgångsrik.

Bland de grosshandlarrätkor i Stockholm som ingår i den här undersökningen finner man ett mönster där deras giftermål kan sägas vara planerade för att bilda ett nätverk. Som jag beskrivit tidigare var allas äktenskap mer eller mindre strategiska om man enbart tar hänsyn till de rent affärsmässiga banden mellan kvinnornas fäder och deras äkta män. Det var enbart i de tre ovan beskrivna familjerna som giftermål mellan flera familjemedlemmar förekom. Här bildades således ett tätt nätverk som var både socialt och ekonomiskt sammansvetsat, istället för ett stort och löst nätverk med så många familjer som möjligt.

Barnen och deras sociala nätverk

Sammanlagt fick undersökningens kvinnor minst 62 barn som uppnådde vuxen ålder. Som framkommit i texten kan det ha funnits några barn till, men eftersom jag är osäker på dem har jag inte räknat med dem. Hälften av barnen kom från Åbo och hälften från Stockholm. Av de 62 var 31 flickor och lika många pojkar. Av de 62 fortsatte 30 av dem med handeln antingen som handelsmän eller som gifta med handelsmän. Sammanlagt gifte sig 41, medan 15 söner och fyra döttrar förblev ogifta hela livet. Av de 15 ogifta sönerna blev hela fjorton grosshandlare. Samtliga 27 döttrar som gifte sig ”gifte upp sig” socialt eller gifte sig med män som var handelsmän precis som deras föräldrar hade varit. Det var inte lika vanligt att sönerna gifte upp sig socialt, de flesta gifte sig med kvinnor från samma sociala skikt som de själva kom från. Två söner adlades. Carl Plomgren adlades Plommenfelt, men han adlades inte på sina egna meriter utan på sin fars. Det gjorde däremot Fredric Wilhelm Pipping, som blev professor och även rektor vid Helsingfors universitet.

Tidigare forskning har uppmärksammat den stora mängden söner som förblev ogifta. Däremot har man inte uppmärksammat den stora skillnaden i giftermålsfrekvens mellan söner och döttrar. Dessutom gjorde döttrarna precis som Westberg anklagade grosshandlarna för, de gifte sig med män som inte sysslade med handel. Flera av de ogifta sönerna kan givetvis ha haft utomäktenskapliga barn. Men barn födda utanför äktenskapet hade ingen arvsrätt efter någon av sina föräldrar. Om föräldrarna var döda så innebär det att när ett ogift syskon avled så var det hans eller hennes syskon eller deras efterlevande som ärvde dem.

Jag har två hypoteser kring varför så många söner förblev ogifta. Den ena är att man av strategiska och ekonomiska skäl själv valde bort äktenskapet för att handelshusets ekonomi inte skulle splittras. Den andra är att antalet möjliga giftermålskandidater inte räckte till för alla män eftersom många av den egna klassens kvinnor gifte sig med män ur högre sociala skikt. De här männen var inte tillräckligt ekonomiskt attraktiva för att gifta sig med kvinnor ur högre sociala skikt, så valet hade varit att gifta ned sig socialt. Då valde man bort det formella äktenskapet och levde antingen ensam eller tillsammans med någon utan att gifta sig, i ett så kallat mamselläktenskap.

Förhållandet stämmer väl överens med Muriel Nazzaris beskrivning av förhållandena i São Paulo i Brasilien. Där fick döttrarna till de rika slav- och plantageägarna så stora hemgifter att de blev ekonomiskt gynnade i förhållande till sina bröder. Eftersom systemet fungerade lika inom hela gruppen var det här inget egentligt problem. Men när invandringen av ensamstående förmögna män ökade hittade den gamla plantageägargruppens söner inga kvinnor att gifta sig med från sin egen klass. Om de ville gifta sig fick de göra det med kvinnor från mindre förmögna familjer.²¹⁷

Den svenska lagstiftningen innebär att söner och döttrar ärvde lika mycket enligt stadslagen, medan söner ärvde dubbelt så mycket som döttrar enligt landslagen. Adelns döttrar ärvde enligt landslagen. Det förmögna borgerskapets döttrar måste ha blivit mycket attraktiva på äktenskapsmarknaden. Så länge det främsta målet var att få ekonomiskt stabila handelsföretag så gifte man sig mycket strategiskt, oavsett om äktenskapen var reduktiva eller expansiva. När familjerna väl var etablerade inom handeln gifte sig många av döttrarna med män som var officerare, präster eller andra former av ämbetsmän. Handelsmannafamiljerna övergick helt enkelt till att söka lämpliga äktenskapskandidater till sina döttrar bland män vars ekonomiska

²¹⁷ Muriel Nazzari, *Disappearance of the Dowry, Women, families, and social change in São Paulo, Brazil (1600–1900)*, Stanford 1991.

framtid var betydligt säkrare än vad de som fanns inom den riskfyllda handelsnäringen kunde erbjuda.

Kommerserådet Westbergs undersökning av tillståndet inom det svenska borgerskapet, som jag redogjorde för tidigare i boken, går att jämföra med de resultat som framkommit i min undersökning när det gäller ägarna till de för landets ekonomi så viktiga handelshusens överlevnad. Ofta hade den äldre generationen inte sysslat med enbart handel, utan de hade även drivit rederiverksamhet och var brukspatroner. Många söner slutade med grosshandeln medan de fortsatte med bruken och andra delar av föräldrarnas verksamhet. Samtidigt utbildade sig många söner till yrken som låg utanför handelsmannabanan. Så långt stämmer Westbergs iakttagelser. Det är också påfallande att det var de mest framgångsrika handelshusens söner som utbildade sig till yrken som inte hade med handeln att göra eller vars döttrar gifte sig med män inom andra branscher än handeln. Det Westberg inte uppmärksammade var att en anledning till att många handelshus försvann var att flera släkter dog ut eftersom så många söner dog barnlösa. I flera fall fortsatte ändå handelshusen sina verksamheter, men då under ett annat namn. De var då övertagna av någon dotters make.

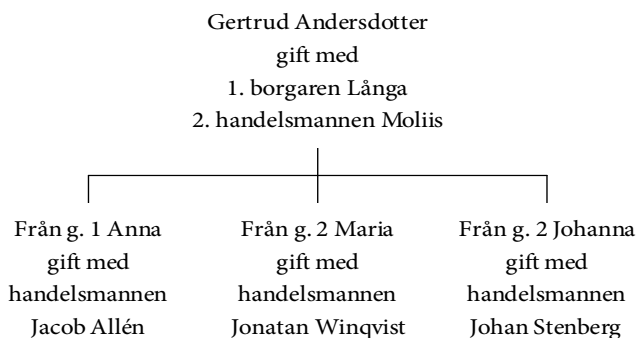
Möjligheterna för de barn vars fäder dött innan de själva gjort karriär och/eller gift sig såg varken bättre eller sämre ut än för de barn som hade sina fäder i livet. Änkorna kunde erbjuda sina barn samma utsikter för framtiden som deras fäder skulle ha kunnat göra om de varit i livet.

Tabell 6:1: Änkor med barn under 21 år vid makens död i Åbo och i Stockholm åren 1750–1820

Namn	Hemort	Antal barn under 21 år
Gertrud Moliis	Åbo	3
Katharina Rungeen	Åbo	2
Margaretha Fleege	Åbo	2 till 6
Elisabeth Wittfoth	Åbo	5
Elisabeth Baer	Åbo	7
Ulrica Fredrica Bremer	Åbo	2
Ulrika Lovisa Allén	Åbo	3
Magdalena Katharina Pipping	Åbo	4
Johanna Dahl	Åbo	1
Maria Manelius/Kellander	Åbo	2
Anna Maria Brandel	Stockholm	7
Sara Habicht	Stockholm	4
Anna Maria Wretman	Stockholm	3
Margaretha Plomgren	Stockholm	1
Ulrica Christina Starbus	Stockholm	4
Christina Fris	Stockholm	1

Källor: Se minibiografierna.

Åboänkornas barn

Gertrud Moliis var född Andersdotter. Hon var borgardotter och troligtvis härstammade hon från Åbo. Hon och hennes bägge äkta män tillhörde den finska församlingen. Först var hon gift med borgaren Långa och därefter med handelsmannen Johan Moliis. Johan Moliis far hade varit borgare i Björneborg och han kom alltså inflyttandes till Åbo. Han tillhörde den finska församlingen, men var medlem i den svenska handels societeten. Vad han hade för kapital med sig när han startade sin bana i Åbo vet vi inte, men när han gifte sig blev det med en änka som var äldre än han själv. Hon kan tänkas ha spelat rollen av en social bro in i Åbo för honom. Vid sin död bör han ha varit en förmögen man eftersom Gertrud Moliis under flera år var den köpmannaänka i Åbo som betalade högst bevilling.

Gertrud Moliis födde minst sju barn. Den äldsta dottern, Anna, var född i äktenskapet med borgaren Långa. Två av döttrarna och sannolikt även en av sönerna av de barn som var födda i äktenskapet med Johan Moliis uppnådde vuxen ålder. Johan Moliis avled 1749, då var styvdottern Anna 18 år, döttrarna Maria nio och Juliana åtta år och sonen Johannes fyra år. De tre döttrarna gifte sig med handelsmän i Åbo. Anna med prästsonen Jacob Allén, Maria med Jonatan Winqvist och Juliana med Johan Stenberg. Vid giftermålen bytte de församlingstillhörighet genom att de blev medlemmar i den svenska domkyrkoförsamlingen.²¹⁸ Två av svärsönerna röstade i riksdagsmannavalet 1771. Bägge hade fyra röster var och de rösterna fick Jost Joakim Pipping, vilket tyder på att de sympatiserade med hattarna.²¹⁹ Anna

²¹⁸ Handelsmannen Jonatan Winqvist och Maria Moliis, 26 april 1759, Vigsellängder, Svenska domkyrkoförsamlingen, Åbo landsarkiv.

²¹⁹ *Besvär, ingivne til riksens höglofl. ständer, wid nuwarande riksdag, af stadsens äldste, och en del av borgerskapet i Åbo*, s. 8 f, Stockholm 1771, Wilskman., s. 742ff.

avled när hon bara var 23 år gammal. Jacob Allén gifte sig ytterligare tre gånger och hans fjärde hustru, Lovisa Ulrika född Hæckert, ingår i den här undersökningen.

Troligtvis uppnådde även Gertrud Moliis yngsta son Johannes vuxen ålder. I Marseille fanns handelshuset Wesenberg & Moliis som hade livligt samarbete med redarna i Åbo och den ena delägaren, Johan Moliis, härstammade från Åbo. Han kan ha varit identisk med Gertrud Moliis son Johannes.²²⁰

Döttrarna gifte alltså inte in sig hos de största handelshusen, men den ekonomiskt framgångsrika handelsrörelse som Gertrud Moliis drev bör ha medverkat till att göra hennes döttrar attraktiva på äktenskapsmarknaden. Att gifta sig med en av döttrarna Moliis innebar ekonomiska och sociala fördelar. För döttrarnas del innebar äktenskapen att de stannade kvar i samma sociala skikt som de fanns i som ogifta.

Gertrud Moliis barns framtid verkar inte ha påverkats negativt av att hon blev änka. Det fanns ju en stor handelsrörelse som svärsönerna kunde bli delaktiga i. Döttrarna hade dessutom sitt farsarv som deras män blev förvaltare av efter giftermålen. Sonens karriär stördes inte heller, även han hade ett kapital att starta sin nya rörelse med.

Bland de änkor som drev handelsrörelser på 1750-talet fanns förutom Gertrud Moliis även de tre svägerskorna Fleege/Rungeen. Deras namn var Katarina Rungeen samt Margaretha och Maria Fleege. Maria Fleege var född Collin, hon avled bara tre år efter sin makes, Joachims, död och ingår därmed inte i den här undersökningen. Margaretha, som var gift med Henrik Fleege, var dotter till handlaren Erik Wadström och hans hustru Elisabeth Schultz i Stockholm. Hon hade två döttrar som uppnådde vuxen ålder, men bägge förblev ogifta hela livet. Johanna Elisabeth blev minst 65 år och Ulrika minst 20 år gammal.

Katarina, Joachim och Henrik Fleege var alla barn till handlaren Johan Fleege och Katharina Schafer. Katharina Schafers far hade varit borgmästare i Åbo och hennes mor var född Wittfoth. Dottern Katarina gifte sig med handlaren Mats Rungeen och fick fyra barn tillsammans med honom. Två överlevde till vuxen ålder, Johan och Margaretha

²²⁰ Nikula, s. 465, Wilskman, s. 924.

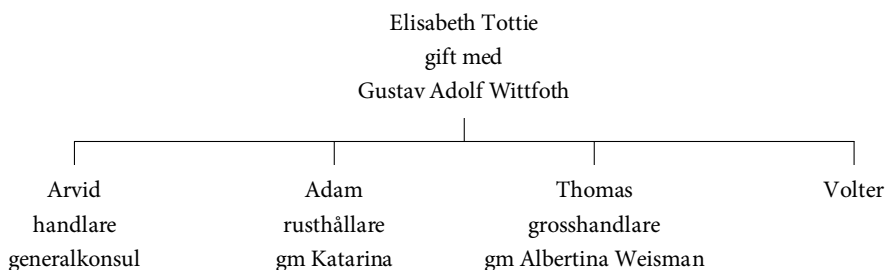
Katarina Fleege/Rungéen

När Mats Rungeen dog var parets dotter Margaretha fem år och sonen Johan elva år. De gifte sig senare med syskonen Johan och Hedvig Pipping. De var syskon till Jost Joakim Pipping. Johan Rungéen fortsatte som handelsman och Katarinas dotter Margarethas man var också handlare. De här bägge äktenskapen ingicks alltså inom den finlandssvenska gruppen av handlare. Och med dem fortsatte familjerna Pippings och Rungeens handelsrörelser.

Trots familjernas starka sociala ställning i Åbo taxerades ingen av de tre svägerskorna tillnärmelsevis så högt som Gertrud Moliis. Hennes rörelse var större än dessa tre tillsammans.²²¹

Elisabeth Tottie/Wittfoth

Elisabeth Wittfoth blev änka 1758. Hennes man Gustav Adolf Wittfoth hade varit gift en gång tidigare, då med Margaretha Katarina Hallman. Med

²²¹ Carpelan 1890 s. 9ff, Taxeringslängd för sextondelar 1754, 1755, 1757, Magistratens arkiv, Åbo Stadsarkiv.

henne hade han två söner som uppnådde vuxen ålder, Gustav Adolf som flyttade till Nordamerika och Vilhelm som flyttade till egentliga Sverige. Elisabeth var född Tottie och kom från Stockholm. Elisabeth och Gustav Adolf fick minst sex barn. Sonen Carl dog som tvååring före faderns död.

Äldste sonen Arvid var 20 år och därmed nästan myndig när hans far dog 1758. Han flyttade till Bordeaux där han blev handlare och rysk generalkonsul. I Bordeaux var han delägare i agentfirman Thomson, Wittfoth & Co som hade ett nära samarbete med redarna i Åbo.²²² Han gifte sig och fick även barn i Frankrike. Arvid befann sig i Åbo 1794, ett par år efter sin mors död, han hade då lämnat hustru och barn kvar i det oroliga Frankrike.²²³ Den två år yngre Adam var rusthållare på Taatis gård. Taatis såg hade varit i familjens ägo redan under Gustaf Adolf Wittfoths tid. Adam gifte sig med Katarina, vars födelsenamn inte finns uppgivet i källorna. Thomas var 16 år gammal vid faderns död och blev senare grosshandlare i Åbo. Han gifte sig med Albertina Weisman, men de fick inga barn. Thomas dog 1804 och Adam 1806. Den yngste brodern Volter blev bara 16 år gammal. I 1755 års mantalslängd finns även dottern Hedvig upptagen. Hon var död redan vid Gustaf Adolfs bortgång.

Efter Elisabeth Wittfoths död 1792 utkämpade sönerna flera långdragna tvister som hade samband med arvet efter henne. Processerna började då handelsmannen Carl Ekenbom uppvisade ett testamente som Elisabeth skulle ha skrivit redan 1775. Bröderna protesterade mot detta. Främst hänvisade de till att de aldrig hade fått kännedom om att testamentet fanns, samt mot att de bägge som en gång hade bevittnat testamentet hade avlidit och alltså inte kunde bekräfta dess äkthet. De menade att deras mor skulle ha bett nya personer bevittna testamentet när de ursprungliga vittnena avlidit om testamentet varit äkta.

I testamentet utnämndes Carl Ekenbom till sonen Adams förmyndare. Eftersom Adam var gift och för länge sedan hade uppnått myndig ålder måste det ha funnits speciella skäl till att han var omyndigförklarad och hans mor Elisabeth måste ha varit hans förmyndare fram till sin död. Dessutom testamenterade hon sin andel i sockerbruket i Åbo till Ekenbom. Den utgjorde 1/32 av sockerbrukets hela värde. Tyvärr saknas bouppteckningen i sin helhet efter Elisabeth Wittfoth, men enligt de inlagor som skrivits av parterna i detta mål så uppgick hennes kvarlämnade förmögenhet till 44 258 riksdaler. Här fanns då inräknat boets utestående säkra fordringar.

—

²²² Nikula, s. 467.

²²³ *Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius 1 (Åren 1971–1796)*, s. 145.

De utgjordes till största delen av skulder som sönerna hade i sterbhuset. Däremot finns det testamente som Ekenbom hänvisar till bevarat. Elisabeth Wittfoth förordnade att hon testamenterat sockerbruksdelen till Ekenbom för att han med trohet, flit, och ömhet vårdat hennes egendom och handel under hennes änketid, samt att han, som hon uttrycker det, gått henne tillhanda. På samma grunder förordnar hon Ekenbom som förmyndare åt sonen Adam. Enligt henne saknade Adam all fallenhet för att sköta sin egendom.

Bröderna protesterade både mot att Ekenbom skulle bli Adams förmyndare och mot att han skulle få ärva den del i sockerbruket som han åberopade som sin lagliga egendom. Adam själv ville ha sin bror Arvid som förmyndare. Det hela slutade med att domstolen krävde att Ekenbom skulle bevisa att testamentet var äkta.²²⁴ Det lyckades han inte göra. Skvallret gick i Åbo kring den spektakulära rättegången. I sina brev till juristen i Åbo, Mathias Calonius, ger historiken vid Åbo akademi, Henric Porthan sin version av det hela. Till att börja med är det Ekenbom som har Porthans sympatier. Porthan menar att Ekenbom ingick förlikning med bröderna eftersom domstolen var partisk och motarbetade honom. Bara en vecka senare hade han dock ändrat åsikt och menade att med tanke på att Elisabeth Wittfoth hade suttit i oskiftat bo och eftersom vittnena till testamentet var döda så kunde inte det anses som giltigt.²²⁵

År 1794 utsåg domstolen istället apotekaren Christian Åkerman att tillsammans med bröderna Arvid och Thomas vara Adams förmyndare. Samma år beslutade domstolen om bodelningen. År 1803 upphävde domstolen Åkermans och brödernas förmyndarskap över Adam. Året därefter stämde Adam både Åkerman och sina bröder för att ha misskött hans ekonomi. Dessutom ville han få domen om arvskiftet efter deras mor upphävd. Thomas avled 1804 och då uppdragades det att han och hans hustru hade skrivit ett ömsesidigt testamente. Enligt det skulle den efterlevande av de två sitta kvar i orubbat bo. Detta medförde att bröderna Adam och Arvid stämde brodern Thomas änka.

I oktober 1805 har Adam Wittfoth av någon anledning ilsknat till ordentligt. I en inlaga till rätten begär han att all egendom som brodern Thomas änka Ulrika Albertina Wittfoth har ska beslagt och förseglas. Han har nämligen förstått att hon i tysthet tänker förskingra alltsammans. Adam avled under rättegången och Arvids arvsrätt var omtvistad eftersom han var rysk eller möjligtvis fransk medborgare. Han hade ju sedan många år

²²⁴ Magistratens arkiv, konkursakter 1793, nr 4 15/5, Åbo stadsarkiv.

²²⁵ *Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius 1 (åren 1771–1796)*, s. 51, 54f.

arbetat som handelsman och rysk generalkonsul i Bordeaux. Utländska medborgare fick inte ärva enligt svensk lag. Även i detta fall saknas utslag från rätten.²²⁶

Adam ärvde både Taatis gård och Nissila gård. Hans dotter Elisabeth Magdalena, som var gift med kaptenen Magnus Schybergson, ärvde senare Taatis och den andra dottern Katarina Lovisa, som var gift med kaptenen och friherren Johan von Knorring, ärvde Nissila.

Bröderna Wittfoth borde ha haft en ljus framtid som handlare om man betraktar det nätverk av handlare som de föddes in i. Den äldsta brodern Arvid valde att göra karriär i Frankrike. Tidpunkten han valde för sin flytt till Frankrike var väl inte den bästa med tanke på revolutionen och krigen som landet var inblandat i. Han förlorade dessutom sin arvsrätt, något som han verkar ha varit okunnig om när han flyttade från Sverige. Hur agentfirman klarade de svåra förhållandena som handeln hade under napoleonkrigen vet vi inte, men helt opåverkad av det besvärliga läget lär den inte ha varit. Arvids ifrågasatta medborgarskap och Thomas barnlöshet bäddade för Adams döttrars arv av de bägge egendomarna. Detta ökade säkert deras attraktionskraft på äktenskapsmarknaden.

Vilka problem Adam led av som medförde att han sattes under förmyndare framkommer inte helt klart. Men Elisabeths påstående att han inte kunde klara sig utan förmyndare tyder på att han möjligtvis led av en lättare utvecklingsstörning. I denna familj där man var oense om det mesta var modern och de andra bröderna i alla fall överens om att Adam var i behov av en förmyndare. Däremot var man inte lika överens om vem som skulle vara denna förmyndare. Trots egna problem tycks Adams bakgrund ha varit till nytta för döttrarna. De gifte sig ståndmässigt och borde ha fört med sig vad som fanns kvar av arvet efter Elisabeth när de gifte sig. Deras farbror Thomas dog barnlös, så det som han och hans hustru efterlämnade skulle enligt lagen delas mellan deras bägge släkter.

Familjen Baer var första generationens Åbobor. Anders Baer var efter Jacob Bremer Åbos mest framgångsrike handlare, redare och företagare. Men han var också ensam anhängare av mössorna bland handlarna inom den svenska handelssocieteten.

Elisabeth Baer födde sammanlagt 13 barn. Av dem uppnådde sju vuxen ålder. Det äldsta av de överlevande barnen var 24 år när Anders Baer dog 1770 och det yngsta var sex år. Äldst var dottern Margaretha Elisabeth som

²²⁶ Magistratens arkiv, konkursakter 1806, Åbo stadsarkiv.

hade gift sig redan 1763, bara 17 år gammal, med Simon Peter Rothstein som var hovintendent och kommerseråd i Stockholm. Rothstein skaffade sig stora ekonomiska intressen i Åbo.

Inget av de andra barnen hade uppnått giftasmogen ålder. Näst äldst var Anton som blev handelsman, men aldrig gifte sig och avled 1792, 42 år gammal. Även sonen Adolf Fredrik förblev ogift och dog när han var 42 år gammal. Han var vice notarie vid Åbo hovrätt. Dottern Anna Lovisa dog ogift 26 år gammal.

Dottern Fredrika Sofia gifte sig vid 29 års ålder med adelsmannen och ägaren av Svartå bruk Magnus Linder. Hon blev änka 1801 vid 45 års ålder. Makarna hade upprättat ett inbördes testamente där den efterlevande skulle ta hand om hela arvet. Men dessutom hade Magnus Linder två år före sin död noggrant stipulerat regler kring skötseln av bruket efter sin död. Enligt dessa fick Fredrika Sofia inte sköta förvaltningen av Svartå på egen hand, Magnus bror lagmannen Adolf Johan Linder skulle bistå henne. För att minska svågerns makt gjorde Fredrika Sofia om Svartå till ett familjeföretag där hon själv och hennes två söner erhöi en tredjedel var. Strax därefter, när hon var 47 år gammal, gifte hon om sig med lagmannen Gustaf Adolf Sederholm. Hon bodde kvar på Svartå även med sin nya make. Han fick underteckna ett äktenskapsförord där han avsåde sig arvsrätten till Svartö. I gengäld fick hon avsäga sig rätten att använda sitt släktnamn Baer och istället kalla sig lagmanskan Sederholm. Under de första åren av Fredrika Sofias förvaltning av Svartå expanderade bruket genom flera inköp av egendomar. Men sedan kom svårare tider med vikande konjunkturer, en brand i bruket och därefter kriget mellan Sverige/Finland och Ryssland 1808–1809.²²⁷

En annan av sönerna i syskonskaran, Karl Reinhold, blev precis som sin far handlare i Åbo. Efter brodern Antons död 1793 arbetade han i moderns rörelse. Han var då 34 år gammal. Två år senare gifte han sig med Otiliana Carlstedt som var 19 år gammal och dotter till militärdomaren Otto Carlstedt och Kristina Sofia Dassau. Själv var hon dessutom en framstående sångerska.

Anders var bara sex år gammal när fadern dog. Han började sin karriär inom arméns flotta. Där slutade han med kaptens grad och blev istället sjökaptan inom handelsflottan och seglade på Ostindien. Han gifte sig 1792, 28 år gammal, med den 20-åriga Albertina Bremer, dotter till Isak Bremer,

²²⁷ Westerlund, s. 165ff.

Jacob Bremers son från hans första gifte, och Kristina Sofia Dassau. Karl Reinhold och Anders var alltså gifta med varsin halvsysster.²²⁸

Splittringen mellan sympatisörer till tidens bägge politiska partier, hattar och mössor, hade varit stor under frihetstiden. Om det var Anders Baers död eller Gustav III:s statskupp 1772 som påverkade barnens giftermåls-mönster är svårt att säga. I familjen Baer var det bara Margaretha som hade gift sig före sin fars död. Hon gifte sig ståndsmässigt, men inte med någon från de större handelsfamiljerna i Åbo. De motsättningar som fanns mellan familjen Baer och de övriga handlarna i Åbo tycks ha varit glömda när de tre yngre barnen gifte sig. Inte minst märks detta genom Elisabeth Baers och Elisabeth Wittfoths affärsmässiga samarbeten.

Bröderna Anders och Karl Reinhold blev kompanjoner och efter moderns död drev de hennes handelsrörelse vidare. Den förmögenhet de ärvt krympte dock snabbt och när Anders avled 1814 var Karl Reinhold tvungen att begära firman i konkurs. Här upphörde den en gång så framgångsrika firman att existera och ingen av Elisabeth Baers barn fanns längre inom denna bransch.²²⁹

Ulrika Lovisa Alléns man Jakob hade varit gift fyra gånger när han dog 1783. Tillsammans hade paret fyra barn, men Jakob var far till 14 barn sammanlagt. Tre av Ulrika Lovisas barn levde när Jakob dog. Äldst var sonen Carl Fredrik som var elva år. Han blev senare kofferdiskeppare.²³⁰ Josef Benjamin var tio år och blev handelsbokhållare. Ingen av sönerna gifte sig. Bägge sönerna var döda när Ulrika Lovisa avled.

Lovisa Juliana bara fyra år när Jakob avled och 34 år när Ulrika Lovisa dog. Hon gifte sig senare med justitieåldermannen Matts Rehnberg.²³¹

Jacob Bremer avled år 1785 efter 18 års äktenskap med Fredrica. Då var deras son Carl Fredrik 15 år gammal och dottern Agathe ett eller två år yngre. Carl Fredrik fick en gedigen uppfostran och utbildning med sikte på att överta den stora rörelse som modern drev vidare efter faderns död. Han tillbringade bland annat flera år ute i Europa, främst i Tyskland. År 1799, något år efter hemkomsten från utlandet, gifte han sig med expeditions-sekreteraren Hans Henrik Holmströms dotter Birgitta Charlotta. Då hade

²²⁸ Karl A. K:son Leijonhufvud, *Ny svensk släktbok*, Stockholm 1906, s. 184ff.

²²⁹ Olin, s. 105.

²³⁰ Kofferdiskeppare = skeppare inom handelssjöfarten.

²³¹ Wilskman, s. 315f, 324ff, BOU 1813:52, Åbo stadsarkiv.

han ärvt en stor fastighet vid torget i Åbo och Tuorla gård ute vid kusten utanför Åbo efter sin mor.²³²

Redan vid 16 års ålder, tre år efter sin fars död, gifte dottern Agathe sig med den betydligt äldre kammarherren A. L. Carleson. Äktenskapet tycks inte ha blivit särskilt lyckligt, men de hann få två barn innan han dog efter bara fem års äktenskap. Porthan²³³ spekulerade i ett brev strax efter det att Fredrica Bremers testamente blivit känt kring Agathes möjligheter att få en friare nu när hon ärvt sin mor. ”Gissa, om nu, då efter Gumans död pgr^{ne234} straxt at erhållas, Fru Carleson får någre friare?”²³⁵ Agathe fick en ny friare och hon gifte snabbt om sig. Fredrica och Jacob Bremers barnbarn Charlotta Bremer skriver i inledningen till den bok som hon gav ut postumt efter sin syster Fredrika: ”och då hon vid 21 år var enka och fick följa sitt hjertas böjelse, förenade hon sig med då varande general-majoren – sedermera fältmarskalken grefve Fabian Wrede”.²³⁶ Wrede avancerade snart till både general och greve. Medan Carleson beskrivs som en gniden man som höll i slantarna, lät Wrede pengarna rulla.²³⁷ Författarinnan Fredrika Bremer kallade sin faster för ”ett fruntimmer af ovanligt värde och behag”.²³⁸

Det kan inte ha varit lätt att vara barn till en så lovordad man som Jacob Bremer. Han kallades bland annat Finlands utrikeshandels fader och var dessutom berömd för sina stora filantropiska insatser. Att leva upp till hans berömmelse var något som alla hans barn fick svårigheter med. Äldste sonen Josef från Jacob Bremers första äktenskap slutade sitt liv ställd under förmyndarskap och hans bägge bröder betraktades som excentriska. Barnen från det andra äktenskapet hade förutom fadern även moderns eftermäle som både framgångsrik i affärer och extremt godhjärtad att förhålla sig till. Mamma Fredrica var medveten om att sonen Carl Fredrik skulle få svårigheter att förvalta den stora affärsrörelse som hon hade byggt upp. Redan 1794 hade han insjuknat i ”huvudsvaghet” under ett besök i Stockholm.²³⁹ Efter en tid som konvalescent skickades han ut på en resa i Europa för att tillfriskna. När Fredrica avled var han ute på en ny Europaresa. Under sitt

²³² Sophie Adlersparre och Sigrid Leijonhufvud, *Fredrika Bremer, Biografisk Studie*, Förra delen, Stockholm 1895, s. 2ff.

²³³ Porthan var historiker vid Åbo universitet.

²³⁴ pgr^{ns} = pengarna

²³⁵ H. G. Porthan och Nath. Gerh. Schultén: *brevväxling 1784–1804*, s. 50.

²³⁶ Fredrika Bremer, *Fredrika Bremer. Självbiografiska anteckningar, bref och efterlemnade skrifter*, utgiven av Charlotta Bremer, Örebro 1868, s. 4.

²³⁷ Bremer, s. 4. Kleman, Ellen, *Fredrika Bremer*, Uppsala 1925, s. 14, 16.

²³⁸ Adlersparre och Leijonhufvud, s. 2.

²³⁹ Mathias Calonii *bref till Henrik Gabriel Porthan åren 1793–1800*, s. 68, s. 76, *Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius 1(åren 1791–1796)*, s. 144, 164.

liv hade hon varit medveten om hans avsaknad av intresse för handelshuset. År 1804 sålde han de flesta av sina egendomar och det han ärvt i form av moderns affärsrörelse och flyttade med sin familj till det egentliga Sverige. Återstoden såldes några år senare och pengarna fick lov att smugglas ut ur Finland som då tillhörde Ryssland.²⁴⁰ Även Agathe flyttade från Finland till Sverige. Fabian Wrede hade gjort karriär inom den svenska armén och kunde inte stanna i Finland sedan landet hade erövrats av ryssarna.

Att Fredrica medverkade till att Agathe giftes bort i så unga år berodde troligen på hur familjen såg ut. För det första fanns Carl Fredrik nästan aldrig hemma och han kunde dessutom när som helst få återfall i sin "huvudsvaghet". Några starka familjeband fanns säkert inte heller mellan barnen från Jacob Bremers bägge äktenskap efter den uppslitande rättsprocess som hade följt efter faderns död. Om något skulle hända Fredrica så var det tryggast om Agathe var gift eller änka. Som ogift skulle hon ju inte ha fått tillgång till sitt arv efter modern. Carl Fredrik eller någon av halvbröderna skulle troligen dessutom ha blivit utsedd till hennes förmyndare. Detta scenario undveks genom giftermålet. Men Carlesson var mycket äldre än sin hustru Agathe och dessutom ansågs han som en underlig figur. På 1790-talet spekulerades det i Åbo det om Fredrica skulle köpa landshövdingeposten till Carlesson trots att han egentligen inte var duglig nog för arbetet. Men den dåvarande landshövdingen ville sälja sin post till den som kunde betala bäst och det var Fredrica.²⁴¹ Men hon gjorde aldrig det.

Agathes bägge äktenskap måste anses ha varit ståndsmässiga, även om hennes första man ansågs vara lite underlig. Att få dottern gift med en kammarherre måste ändå ha tilltalat hennes mor. Fredrica var redan död när Carl Fredric gifte sig. Genom arvet efter deras mor fick bägge barnen sina liv säkrade både ekonomiskt och socialt.

Magdalena Pipping födde 14 barn. När hennes make Jost Joakim dog 1793 var fyra av deras barn som fortfarande levde under 21 år. Den ende överlevande sonen, Fredric Wilhelm, var yngst i barnaskaran. Han var då tio år gammal. Som vuxen gjorde han karriär vid akademien. Han var litteraturvetare och blev professor först i Åbo och senare i Helsingfors, där han även

²⁴⁰ Kleman, kapitlet "Slakten". Källvärdet i Ellen Klemans bok kan givetvis diskuteras. Jag har valt att använda mig av den av två skäl. Det ena är att hon har en redovisning av en del av sitt källmaterial i början av boken även om det inte alltid framgår varifrån hon hämtat sina uppgifter i själva texten. Det andra är att de flesta författare vid den här tiden som behandlar Fredrika Bremer helst utelämnar de negativa sidorna hennes familj. Hos Kleman finns även de sidorna med.

²⁴¹ *Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius 1(åren 1791–1796)*, s. 231.

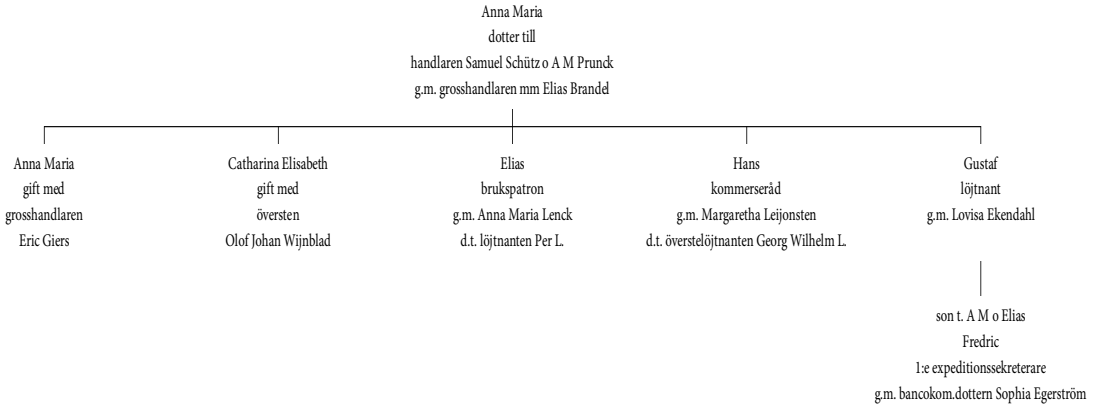
var rektor för universitetet under en period. Samtliga döttrar utom en gifte sig med män som var akademiskt skolade. Två gifte sig med kyrkoherdar, två med apotekare, en med en assessor och en med en häradshövding. Den näst äldsta dottern, Margaretha Ulrica, var gift med handelsmannen Gabriel Foeder. Det var alltså bara han som hade intressen i handelsrörelsen och övriga delar av svärfaderns och senare svärmoderns verksamhet. Det var genom honom och Margaretha Ulrica som det hela drevs vidare, och då under namnet Foeder och inte längre under namnet Pipping. Två döttrar var fortfarande ogifta när Magdalena Pipping själv avled vid 59 års ålder. Det iögonfallande med syskonen Pipping är att alla som uppnådde vuxen ålder gifte sig. Alla gifte sig dessutom ståndsmässigt, även om bara ett giftermål var strategiskt utifrån handelsrörelsens perspektiv. Den ende sonen fick en lång akademisk utbildning och döttrarna ärvde ganska rikligt.

Maria Enberg var gift två gånger. Först med handelsmannen Anders Manelius och tillsammans med honom fick hon dottern Maria. Hennes andra make hette Gabriel Kellander och de fick dottern Hedvig Elisabeth. Bägge uppnådde vuxen ålder, men Maria kan ha fött fler barn. Släkterna Johns och Dahls inbördes relationer har jag beskrivit tidigare i detta kapitel. Marias två döttrar gifte sig med män från dessa familjer. Dottern Maria ingick 32 år gammal sitt andra äktenskap, då med handelsmannen Nils John. Han hade under sin ungdom varit bokhållare hos Jacob och Fredrica Bremer och fått ära 10 000 daler kopparmynt av Jacob Bremer. Förutom grosshandeln var han även aktivt inblandad i Åbo skeppsvarv.²⁴² Dottern Hedvig Elisabeth Kellander var gift med Johan Gustav Dahl, son till Johan Dahl. Genom sina äktenskap kom de bägge döttrarna att överföras till den svenska domkyrkoförsamlingen. Bägge döttrarna gifte sig med handelsmän från de nya framgångsrika familjerna inom handeln i Åbo. Hedvig Elisabeth hade fått ära en fastighet efter en moster och morbror. Döttrarna hade goda ekonomiska förutsättningar inför sina giftermål.

²⁴² Wilskman I., s. 694, Dödböcker Åbo finska domkyrkoförsamling, Åbo landsarkiv.

Stockholmsänkornas barn

Anna Maria Schütz Brandel

Anna Maria Brandel blev änka med sju omyndiga barn vid 27 års ålder. Äldst var Samuel, som dog 17 år gammal. Dottern Anna Maria gifte sig med grosshandlaren Eric Giers och dottern Catharina Elisabeth gifte sig med översten Olof Johan Wijnblad. Sonen Elias var brukspatron och gift med Anna Maria Lenck. Sonen Hans blev kommerseråd och gifte sig med Anna Maria Leijonsten medan sonen Gustaf gifte sig med Lovisa Sophia Ekendahl som var dotter till bankokommissarie Arvid Egerström.²⁴³ Gustaf dog före sin mor och vid sin död hade han påbörjat en karriär inom den militära banan. När han avled hade han löjtnants grad. Sonen Fredrik var yngst i syskonskaran. Han gifte sig med Sofia Magdalena Egerström.²⁴⁴ Fredrik blev student i Åbo 1769. År 1772 fick han betyg för att söka anställning vid kommerskollegium i Stockholm där han blev protokolls- och senare expeditionsskreterare. Han återvände till Åbo och Åbo universitet år 1799 som kanslerssekreterare.²⁴⁵

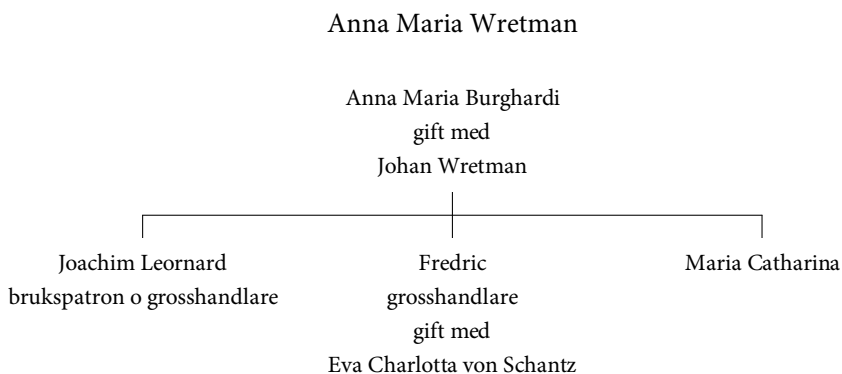
Tre av de fyra sönerna skaffade sig akademisk eller militär utbildning. Även en av döttrarna gifte sig med en officer. En son blev brukspatron och en dotter gifte sig med en grosshandlare. Samtliga gifte sig alltså inom samma samhällsklass som de själva tillhörde, även om själva handelsrörelsen

²⁴³ En bankokommissarie var en hög tjänsteman vid Riksbanken.

²⁴⁴ *Svensk släktkalender och svenska ättartal, Del 9*, s. 83.

²⁴⁵ *Mathias Calonii bref till Henrik Gabriel Porthan åren 1793–1800*, Helsingfors 1902, Namn- och saklista, s. XIII.

försvann långt före modern Anna Marias död. Samma år som Anna Maria slutade att betala bevillning som grosshandlare hade hennes bomulls- och linnefabrik sålts. Inget av barnen övertog sockerfabriken när hon dog. Dottern Anna Maria och hennes man Eric hade slutat med sin handelsrörelse långt före moderns död. Alla hade gift sig innan deras mor Anna Maria avled. Sina väl tilltagna morsarv hade de alltså inte erhållit vid giftermålen.

Johan Wretman hade ett tidigare äktenskap bakom sig när han och Anna Maria gifte sig. Från det tidigare äktenskapet hade han en son. Tillsammans fick Anna Maria och Johan tre barn och alla var i livet när Johan avled år 1763, 63 år gammal. Sönerna Joachim Leonhard och Fredric var 18 respektive 15 år gamla. För deras syster Maria Catharina saknas det uppgifter om ålder. När Anna Maria själv dog 1806, 82 år gammal, var fortfarande de två sönerna, men inte dottern, i livet. Bägge sysslade precis som sina föräldrar med grosshandel. Joachim Leonhard var troligtvis ogift, medan hans bror Fredric var gift och hade barn. Fredric var även brukspatron vid flera bruk i Bergslagen. Hans hustru hette Eva Charlotta von Schantz och var dotter till bankokommissarien Johan Ludvig von Schantz och Ulrika Charlotta Eckerman.²⁴⁶ Sonen Fredrics karriär måste betraktas som lysande, men han dog relativt tidigt, samma år som hans mor dog. Dottern Anna Maria Wretman hade drivit en mycket framgångsrik handelsrörelse. Hon bör ha haft nytta av det rika nätverk av handelsmän som omgav henne. Både hennes bröder och senare även hennes söner blev handlare. Moderns nätverk var något som även måste ha kommit sönerna till del. Anna Maria kunde också ha

²⁴⁶ Elgenstierna del 6, s. 717.

nytta av sönerna när hon som kvinna inte kunde framträda i offentliga sammanhang.

Margareta Plomgren hade bara ett barn. Sonen Carl var 16 år när hans far dog 1760. Carl blev adlad Plommenfelt tillsammans med sin halvsyster från faderns första äktenskap. Han började sin karriär med akademiska studier i Uppsala och därefter, med början år 1772, gjorde han en fem år lång resa i Europa. Avsikten med resan var att han skulle studera bergshantering. Men istället kom en stor del av resan att ägnas åt studier av frimurarordnar i Tyskland. När han återvände hem lyckades han vinna hertig Karls gunst. Hertig Karl gjorde snart Carl till ordförande i den svenska varianten av frimurarorden. I Sverige gick den under namnet ”Strikta observansen”. Ett par år senare startade de omfattande konkursförhandlingarna om moderns och Fredric Lundins bolag. Carl misstänktes för att tillsammans med sin svåger Fredrik Horn ha hjälpt Fredric Lundin att fly ut ur landet. Carl var missnöjd med hovrättens utslag i konkursmålet där hans mor dömdes att förlora alla sina ägodelar till borgenärerna och han själv förlorade en tredjedel av Huvudsta gård samt sin tjänst som ceremonimästare hos hertig Karl. Han försökte med hjälp av inflytelserika frimurarbröder få målet återremitterat till underrätten. Men då ingrep Gustav III och förbjöd hovrätten att agera i fallet. Carl led av en venerisk sjukdom och förföll snabbt. Det som till slut beseglade hans öde var när han på en fönsterruta på krogen Clas på hörnet skrev att kungen var en bedragare. Rutan skars ut och överlämnades till kungen. Carl riskerade dödsstraff för majestätsbrott. Men med kungens hjälp lyckades han fly ut ur landet.

Att kungen hjälpte en person att fly när han stod anklagad för majestätsbrott kan förefalla konstigt. Men man måste då hålla i minnet att familjen i övrigt hade stått kungahuset mycket nära under många år. Carls svåger Fredrik Horn tillhörde de få adelsmän som aktivt stödde kungen vid hans statskupp. På ridarhuset hänger den Plommenfeltska vapenskölden överkorsad. Den enda i sitt slag.

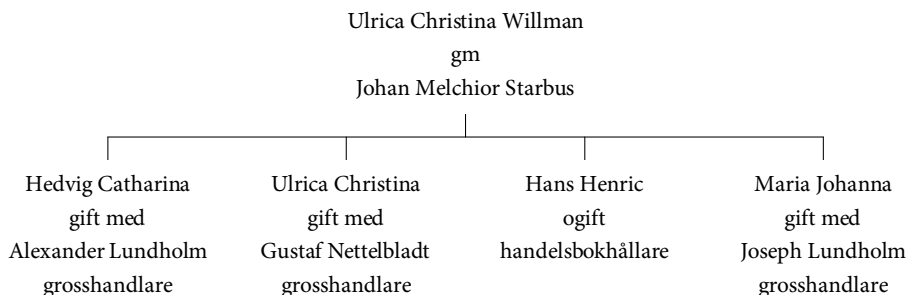
Via Norge tog han sig vidare till Amerika. Svenska konsuln i Boston uppgav i en rapport år 1785 att Carl var verksam som handlare där och ”galnare än jag tror att han någonsin varit”. Carl förblev ogift hela sitt liv.

Att det gick så illa för Carl Plommenfeldt går knappast att skylla på att hans mor blev ensamstående när han var tonåring. Det fanns ett stort nätverk i hans omgivning. Men genom att inte utnyttja studietiden utomlands visade han sig mer intresserad av att umgås med aristokratin än av att

driva ett handelshus. Man kan säga att han växte upp till en ung man som inte behövde ta något ansvar.

Carl Plommenfeldts svåger Fredrik Horn tillhörde som nämnts ovan de få kungatrogna inom adeln vid Gustav III:s statskupp. Senare, efter den för familjen så uppsplitande konkursen, tappade Fredrik Horn tilltron till Gustav III och han ingick bland dem som fängslades efter kuppörsöket mot kungen 1789. Det skulle bli ännu värre för familjen. Fredrik Horns och Anna Margaretha Plommenfeldts son Clas Fredric tillhörde dem som dömdes till döden för inblandning i mordet på Gustav III. Men domarna mildrades till landsförvisning. Precis som sin morbror så förlorade även han sin adelstitel.²⁴⁷

Ulrica Christina Willman

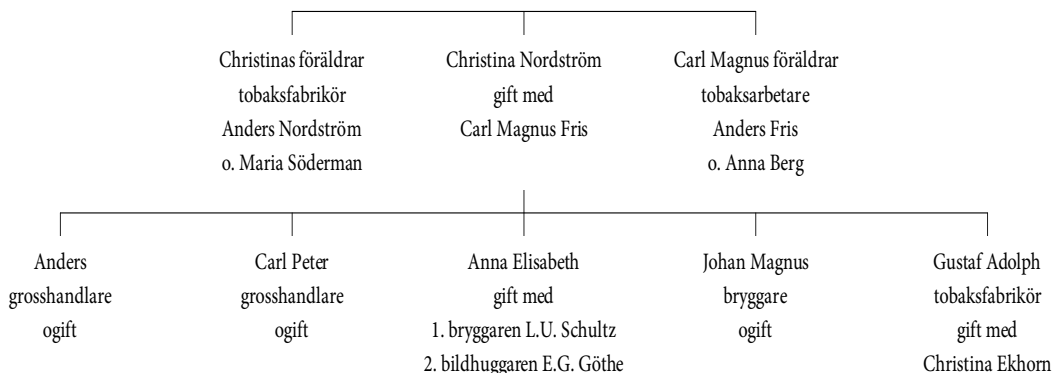

Ulrica Christina Starbus blev änka år 1781 efter elva års äktenskap. Då hade hon fyra barn mellan två och nio år i livet, tre döttrar och en son. Alla barnen överlevde till vuxen ålder. Samtliga döttrar gifte sig med grosshandlare. Den äldsta, Hedvig Catharinas, och den yngsta dotterns, Maria Johannas, makar var bröder. Deras namn var Alexander och Joseph Lundholm. Äktenskapen var ytterligare två där syskon från en familj gifte sig med syskon från en annan familj. Sonen Hans Henric blev handelsbokhållare och dog ogift 21 år gammal. Hans ålder tyder på att han fortfarande befann sig i lära när han dog. Avsikten var förmodligen att han även skulle ha blivit grosshandlare.²⁴⁸

²⁴⁷ Borgerskapets bemedlingskommission, verifikationer, SSA, Magistratens och rådhusrättens arkiv, A 3a:183 (1780), Forsstrand, 1911, Samuelsson, 1951, *Svenskt biografiskt lexikon*, band 19 s. 396ff, band 29 s. 376ff, *Svensk släktkalender och svenska ättartal del 6*, s. 111ff, Ljung, s. 174ff.

²⁴⁸ *Svensk släktkalender och svenska ättartal del 11*, s. 439.

Christina Nordström Fris

Christina Fris hade sju barn, fem söner och två döttrar. Hon blev änka år 1808. Fyra söner förblev ogifta hela livet. Det var Anders som var äldst, 31 år när hans far dog, och grosshandlare. Sonen Carl Petter var två yngre och även han var grosshandlare. Sonen Johan Magnus var 26 år när fadern avled och han var bryggare. Även den yngste sonen Axel, som var 13 år när hans far dog, förblev ogift. Axel var den ende av barnen som var under 21 år när deras far Magnus avled. Dottern Anna Elisabeth var gift två gånger. Först med bryggaren Lorens Westman, som hon tog ut skilsmässa från, och därefter med bildhuggaren Eric Gustaf Göthe. Göthe var mycket populär som bildhuggare och porträttskulptör bland tidens makthavare. Däremot kritiserades han hårt av sin gamla lärare Sergel. Han studerade i Paris och Rom och var under många år verksam i Ryssland.²⁴⁹ Även den andra dottern Christina Charlotta var gift två gånger. Först med brukspatronen och grosshandlaren Hans Jacob Wallis och därefter med förste expeditionssekretären och godsherrn Mårten Albert Meurling. Sonen Gustaf Adolf blev tobaksfabrikör och han var den enda av de fem sönerna som gifte sig. Här följde alltså fyra av sönerna i sina föräldrars fotspår medan den femte slog sig in på en ny bana inom de borgerliga yrkena. De två döttrarna gifte sig med män med annan yrkestillhörighet än föräldrarna.

Historikerna Martin Wottle och Karin Ågren har bägge undersökt giftermålmönstret för Stockholms grosshandlares barn. Båda har undersökt betydligt fler fall än vad jag har. Och bägge noterar endast de barn som gifte sig. Antalet vuxna barn som ingår i deras undersökningar kontra det verkliga

²⁴⁹ *Svenskt biografiskt lexikon*, band 17 s. 677ff.

antalet barn som levde är betydligt osäkrare än i min undersökning. Ett kriterium för att ingå i den här undersökningen har ju varit att det skulle vara möjligt att göra en minibiografi över huvudpersonerna. Både Wottle och Ågren finner att majoriteten av sönerna fortsatte som grosshandlare och att samma höga andel av döttrarna gifte sig med grosshandlare.²⁵⁰

Det går inte att se några sociala skillnader bland änkornas barn när de gifte sig som berodde på att deras fäder hade dött innan de uppnådde giftas-mogen ålder. För framförallt flera av döttrarna innebar äktenskapen ett socialt avancemang. Att de var attraktiva på äktenskapsmarknaden berodde på det i många fall stora ekonomiska kapital som de hade med sig när de gifte sig.

En jämförelse mellan änkorna i Åbo och änkorna i Stockholm

I det här kapitlet har jag följt giftermålsmönstret för såväl änkorna i Åbo och Stockholm som för deras barn. För att kunna bedriva affärsverksamhet i den skala som de här kvinnorna gjorde, bör de ha varit beroende av ett nätverk av män inom samma bransch. Beroendet av män berodde inte på att änkorna inte var kapabla att sköta sina handelshus och eventuella övriga verksamheter. Men kvinnorna hade inte tillträde till de offentliga arenor där exempelvis beslut om vem som skulle få vilken last avgjordes. Kvinnorna var därför beroende av en nära manlig släkting som inte såg hennes handelshus som en konkurrent utan snarare som en nära allierad. Det hindrar inte att kvinnor precis som män hade behov av vänskapsband med varandra som kunde stärka dem när de mötte motstånd mot deras verksamhet.

Giftermålsmönstret i Åbo visar på mycket täta band mellan de flesta av de större handelshusen. Flera män som var nya som handlare i Åbo gifte sig med döttrar till redan etablerade handelsmän i staden eller med döttrar till handelsmän från andra finska städer. Det finns även exempel på att band knöts mellan handelshus i Stockholm och i Åbo genom giftermål. Dessutom var giftermål mellan de olika etablerade handelsmannafamiljerna vanliga.

Andelen änkor som övertog handelsrörelserna var betydligt fler i Åbo än i Stockholm. I Åbo var nätverken tätare än i Stockholm. Även samarbetet mellan änkorna framträder tydligare här. I källmaterialet för Stockholm

²⁵⁰ Martin Wottle *Det lilla ägandet*, Stockholm 2000, s. 251ff, Karin Ågren, *Köpmannen i Stockholm. Grosshandlares ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*, Uppsala 2007, s. 114ff.

framkommer samarbete mellan änkor bara i ett fall. Då handlar det dessutom inte om något handelshus utan om den Dimanderska tobaksfabriken som under flera år drevs av två systrar och deras svägerska. I Åbo gick änkorna samman och byggde ett krigsfartyg som de skänkte till Gustav III. Dessutom samarbetade de två framgångsrika änkorna Elisabeth Wittfoth och Elisabeth Baer under flera år. Deras samarbete berodde inte på att de saknade män i sin närhet som kunde bevaka deras intressen i offentliga sammanhang. Elisabeth Wittfoth inledde ett samarbete med handlaren Carl Ekenbom som kunde tala för henne tills yngste sonen blev myndig och påbörjade en karriär som handlare. Elisabeth Baer hade en svärson som hade ekonomiska intressen i skepp som hade Åbo som hemmahamn. Senare blev även hennes söner myndiga och handlare i staden.

Att strategierna för vilka allianser som knöts genom äktenskap såg olika ut för Stockholm och Åbo är inte förvånande med tanke på skillnaden i storlek mellan städerna. I Åbo var kretsen av möjliga äktenskapspartners begränsad. I Stockholm däremot fanns en betydligt större krets som var socialt acceptabel. Men både när de kvinnor som är den här undersökningens huvudpersoner gifte sig och när deras barn gifte sig så ingicks många av äktenskapen inom en trång krets. Två syskon som gifte sig med två syskon ur en annan syskonskara var relativt vanligt förekommande i Stockholm, men enligt det lilla källmaterial som ingår i denna undersökning var det betydligt ovanligare i Åbo.

Intrycket man får av hur änkorna uppfattades av lokalsamhället som de verkade i är delat. Det skvallrades och raljerades kring dem. Synen på deras ekonomiska framgångar var också dubbel. Eftersom de var kvinnor släpptes de inte fram till några beslutsfattande positioner, samtidigt var särskilt döttrarna eftertraktade på äktenskapsmarknaden. Majoriteten av döttrarna gifte upp sig socialt och de gifte sig dessutom i stor utsträckning med män utanför handelsnäringen.

Avslutande diskussion

Den här studien har behandlat änkor som drev handelshus i Stockholm och i Åbo mellan 1750 och 1820. Mitt syfte har varit att undersöka vad valet att fortsätta med handelsrörelserna innebar för kvinnorna och deras familjer.

Jag har dessutom undersökt om kvinnorna lyckades med att upprätthålla den storlek på rörelsen som den haft då deras män levde. Syftet med denna del av undersökningen är att se i vilken utsträckning som mannens död innebar en ekonomisk och social förändring för hustrun och eventuella barn.

För att uppnå målen med undersökningen har jag ställt ett antal frågor. Dessa kommer att besvaras i slutet av detta kapitel. Men först ska jag redovisa en sammanfattande diskussion där min egen undersökning kommer att jämföras med tidigare forskning.

Kvinnornas bakgrund

En grundläggande fråga är hur kvinnorna fick den kompetens som krävdes för att driva ett handelshus. De rika handlarfamiljerna skickade ofta sina söner till universitet och även utomlands för att de skulle få rätt utbildning och praktik. De söner vars familjer inte hade råd till det fick efter avslutad skolgång åtminstone praktisera hos någon handlare i någon annan stad än hemstaden. På så sätt blev också många av dessa unga män kvar på den nya orten och gifte sig med någon lämplig kvinna där. Detta mönster framträder i Åbo. Kvinnorna i Åbo hade även de en blandad härkomst. Men minst en av parterna i de undersökta äktenskapen var med ett undantag födda i Åbo. När det gäller stockholmarna, både kvinnorna och deras män, så var flertalet födda där. Den enda kvinnan som inte var det var Anna Maria Brandel.²⁵¹

Majoriteten av undersökningens kvinnor hade växt upp i hem där fadern var handlare. Fredrica Bremers far var till exemel hovrättsassessor, men hon

²⁵¹ Enligt *Svenskt biografiskt lexikon, Svensk släktkalender och svenska ättartal*.

hade växt upp hos sin moster och morbror och de bedrev bland annat handel. De flesta av kvinnornas fäder var inte enbart handlare, de kunde även äga bland annat tobaksfabriker, textilmanufaktur eller sågverk och bedriva skeppsrederiverksamhet. Många av deras män var lika diversifierade i sitt företagande som deras fäder hade varit. Det var inte heller ovanligt att kvinnornas mödrar eller svärmödrar hade drivit en manufaktur eller handelsrörelse före dem. Att driva så här stora och komplexa företag som flera av dem var måste ha underlättats om bägge makarna var kapabla att delta i driften av dem. Det måste alltså ha varit eftertraktansvärt att gifta sig med en kvinna med samma bakgrund som man själv hade även för män ur denna samhällsklass.

Döttrarna i handlarfamiljerna kunde få viss bildning och utbildning av guvernanter eller informatorer eller på pension. När det gällde själva handelsutbildningen däremot var den enda skolan som de kunde gå i den som erbjöds i hemmet och i familjeföretaget. Ett exempel på detta illustrerar Martin Wottle med ett fall där två systrar sökte tillstånd att få överta föräldrarnas lärftkramhandel efter deras död. Eftersom de arbetat i boden i hela sitt liv var skötseln av en handelsbod det enda yrke de kunde.²⁵²

Tidigare har jag påpekat att det under rättegången mot Margaretha Plomgren och Fredric Lundin med anledning av deras konkurs framkom att borgenärerna menade att de hade lånat ut så stora summor pengar till det Plomgrenska handelshuset, eftersom de hade litat på att Margaretha Plomgren, som var född och uppväxt i ett handelshus var den som hade skött affärerna. Något som hon enligt dem därför måste ha haft god kunskap om. Vilket utgör ett exempel i den här undersökningen på att grosshandlarnas döttrar förväntades få en sådan uppfostran att de var kapabla att sköta ett stort handelshus.

På samma sätt visar historiken Natalie Zemon Davis²⁵³ hur de tre kvinnor som hon behandlar i sin undersökning fick en uppfostran som också innebar att de lärdes upp till skickliga hantverkare, konstnärer och företagsledare. Dessa tre kvinnor växte upp i 1600-talets Tyskland, en var judinna, en katolik och en protestant. Den vars livsöde till viss del går att jämföra med grosshandlaränkorna i Stockholm och Åbo är den judiska kvinnan Glikl bas Judah Leib. Hon efterlämnade en omsorgsfullt skriven självbio-

²⁵² Martin Wottle, *Det lilla ägandet*, Stockholm 2000, s. 194ff.

²⁵³ Natalie Zemon Davis, *I marginalen*, Stockholm 1998. Kvinnorna i den boken går att jämföra med Sara Widebäck i Carl Johan Love Almqvists *Det går an* som utgavs 1839. Skillnaden är att Sara Widebäck är en fiktiv person, medan kvinnorna i Zemon Davis bok har funnits i verkligheten.

grafi till eftervärlden. Glikl var dotter till en mycket förmögen judisk affärsman. Vid tolv års ålder förlovades hon bort och giftermålet ägde rum två år senare. Paret fick fjorton barn och hela tolv överlevde till vuxen ålder. I sin självbiografi beskriver Glikl hur hon och hennes man delade på allt arbete som rörde deras affärsföretag. Hon var alltså redan som ung upplärd både i bokföring och i hur man upprätthöll kontakter med kompanjoner.

Ekonomhistorikern Christina Dalhede, som har analyserat handelsböcker från 1600-talets Göteborg och Lübeck, har visat att hustrurna drev egen handel inom familjens handelshus. Det är ännu ett exempel på hur att kvinnorna i den här samhällsklassen måste ha fått en för deras framtid lämplig utbildning.²⁵⁴

Dessa kvinnor har alltså efterlämnat bevis på att de hade fått en gedigen utbildning inom sina respektive områden redan från tidig ålder. De fick inte resa och utbilda sig som de skulle ha fått göra om de hade varit pojkar, de fick inte heller gå i skolan. Men de fick utbildning i sina hem. En form av utbildning som var betydligt osäkrare på alla sätt än den som erbjöds pojkar. Som dotter skolades man in för att gifta sig med en man som hade samma yrke som sin far. Kvalitén på flickornas utbildning var mycket ojämn. Det fanns inga alternativ till utbildning för flickorna. Om de gifte sig med en man som hade ett helt annat yrke blev möjligheterna att kunna utöva mannens yrke synnerligen begränsade.

Tiden som gifta

Giftermålsmönstret är intressant ur flera aspekter. Genom äktenskapen kunde männen skapa nya allianser genom de släktband som uppstod när de gifte sig. Kunde kvinnorna ha samma nytta av de kontakter som äktenskapen medförde i form av nya släktingar? Kan man se om änkorna kunde ha nytta av varandra på samma sätt som männen hade av varandra? Bildade med andra ord änkorna någon form av strategiska alternativ till männens nätverk för att kompensera för de arenor de inte hade tillgång till?

Den lagstadgade lägsta giftermålsåldern var 15 år för kvinnor och 21 år för män. Ingen av undersökningens kvinnor var så ung, men hälften av kvinnorna som jag säkert vet åldern på var 21 år eller yngre då de gifte sig. Yngst var Anna Maria Brandel som bara var 16 år gammal när hon gifte sig. Många av männen var desto äldre. Jacob Allén var närmare 60 år när han och Lovisa Ulrika Hæckert gifte sig, medan hon var lite över 20 år. Det var

²⁵⁴ Dalhede 2010.

en åldersskillnad på 37 år mellan dem. Det är undersökningens största åldersskillnad mellan makar. Men det var vanligt med stor åldersskillnad när mannen hade varit gift flera gånger. Jacob Bremer var exempelvis 35 år äldre än sin andra hustru Fredrica. Åldersskillnaden mellan de äkta makarna var betydligt större i Åbo än i Stockholm, men det var också vanligare att det var männens andra hustru som fanns i den undersökta gruppen från Åbo. Den yngsta änkan fanns ändå i Stockholm, det var Anna Maria Brandel som bara var 27 år när hon blev änka. Trots att det var Elias Brandels första äktenskap var åldersskillnaden mellan Anna Maria och Elias hela 18 år.

Kvinnor framstår lätt som passiva brickor i ett spel där män var de aktiva när man studerar giftermålsstrategier. På ett plan var de säkert också det. Men man får inte glömma den forskning som bygger på brevväxling. Där framkommer det ofta att även om kvinnorna inte fick eller kunde gifta sig med vem som helst så hade kvinnorna ändå ett visst utrymme att välja sin framtida partner bland ett antal lämpliga kandidater. Dessutom kan man undra varför det bara skulle ha varit männen, kvinnornas fäder och deras blivande äkta män, som var intresserade av att säkra familjernas förmögenhet för framtiden. Det intresset måste ha varit gemensamt för både kvinnor och män. Dessutom riskerade kvinnorna som förblev ogifta att bli en börda för sin familj på äldre dagar, försörjningsmöjligheterna för ogifta kvinnor från deras samhällsklass var mycket begränsade. De som valde att gifta sig kunde räkna med att bli försörjda genom äktenskapet, även om de arbetade aktivt inom den handelsrörelse som mannen formellt sett stod som ensam innehavare av. Om de kunde försäkra sig om att få samma eller en högre levnadsstandard än vad de hade i barndomshemmet borde de ha varit lika intresserade av att gifta sig som männen. Just försörjningsaspekten bör vara huvudförklaringen till att så många gick med på att gifta sig med män som var mer än 30 år äldre än de själva.

Går det därmed att utläsa något mönster för grosshandlarnas äktenskap? Om parterna hyste några varmare känslor för varandra måste jag gå förbi. Mitt källmaterial är inte av den karaktären att det går att utläsa.

De två systrarna Elisabeth och Anna Maria Tottie hade i sin stora syskonskara bröderna Charles och William. Bröderna lade grunden till ett av tidens främsta handelshus. Genom att gifta sig med systrarna fick deras män, Gustav Adolf Wittfoth och Isac Toutin, tillträde till ett betydelsefullt nätverk. Elias Brandel gifte sig med dottern till den man i Göteborg som han hade nära affärsförbindelser med. Anders Plomgren lyckades som nykomling bland de stora handelshusen i Stockholm med att ingå två strategiska äktenskap. Först gifte han in sig i den framgångsrika familjen Clason. Genom hans

andra äktenskap med den 19 år yngre Anna Maria Biörckman var det främst brödernas Plomgrens politiska kontaktnät som stärktes. Anna Marias yngre syster gifte sig senare med en av bröderna Clason och hennes mamma ingick sitt andra äktenskap med Gustaf Kierman, Stockholms borgmästare och tillika partikamrat med Anders Plomgren. På samma sätt innebar äkten-skapen mellan familjerna Nordström och Dimander/Fris stora ekonomiska fördelar för deras framgångsrika tobaksfabrik.

Äkten-skapen i Åbo innebar att änkor som drev de största handels-husen blev släkt med varandra. Banden var många och täta mellan familjerna Bremer, Pipping, Wittfoth och i viss mån Baer. Att de män som var på väg uppåt inom handelshierarkin valde sin första hustru med stor omsorg när det gällde hennes ursprung är mycket tydligt. Möjligtvis kan de ha bortsett från denna strategi i någon mån när och om de ingick sitt andra äkten-skap. Jacob Bremer var inflyttad till Åbo och på väg att göra karriär när han gifte sig med Margaretha Pipping. Hon var dotter till Josef Pipping som tillhörde det övre skiktet i Åbo. När Margaretha dog gifte Jacob om sig med den bara 21 år gamla Fredrica Salenius, som var föräldralös och saknade dessutom förmögenhet. Föräldrarna hade dött mer eller mindre utblottade. Fredrica levde som fosterbarn hos en av Jacobs kompanjoner som var hennes morbror. Jacob hade redan en ansenlig förmögenhet när han ingick detta sitt andra äktenskap. Han var alltså inte beroende av att gifta sig till en ännu större förmögenhet. Däremot stärkte han givetvis sina band med sin affärs-kompanjon, som inte bara var fosterfar utan även morbror till Fredrica. För Fredrica i sin tur måste detta äktenskap ha inneburit så stora fördelar att hon knappast kunde säga nej till det. Trots att hon levde i en familj som inte hade några ekonomiska problem, så måste hennes egen framtid ha tett sig oerhört osäker. Hon tillhörde stadens överklass, men saknade ändå alla eko-nomiska tillgångar. Oavsett om hon hyste några känslor alls för Jacob så hade hon en mer tryggad framtid som hans hustru än om hon hade gift sig med någon yngre man eller förblivit ogift.

De äkten-skap som jag har analyserat kan, enligt Anita Göranssons modell, ses som både reduktiva och expansiva. Bägge formerna finns representerade inom den undersökta gruppen, man hade alltså både intresse av att behålla kapitalet inom en begränsad krets och av att få tillskott av nytt kapital genom att nya släkter allierade sig med varandra.

Några kusinäkten-skap förekommer inte varken bland änkor eller bland deras barn. Däremot var det relativt vanligt att syskonpar gifte sig med syskonpar. I samtliga fall när detta hände var det första äkten-skapet expansivt, de båda kontrahenternas familjer hade inga tidigare släktband till varandra.

Det andra äktenskapet blev däremot reduktivt, familjernas släktskap knöts med dubbla band i och med detta äktenskap. Ett ur ekonomisk synpunkt framgångsrikt exempel på detta är Christina Nordströms och Magnus Fries äktenskap samt hennes syster Maria Nordströms och hans bror Petter Friesson Dimanders äktenskap.

Bröderna Plomgren och Jacob Bremer är exempel på män som var första generationen handelsmän i Stockholm respektive Åbo och som med hjälp av sina giftermål lyckades etablera sig som grosshandlare. Genom att gifta sig med döttrar från redan etablerade familjer skaffade de sig rätt kontaktnät för sina ekonomiska, och i bröderna Plomgrens fall även politiska, ambitioner. När det gäller undersökningens änkor så kom alla från samma eller ett högre ekonomiskt skikt än sina män.

Giftermål mellan familjer bland Åbos grosshandlare var mycket vanligt. Nästan alla familjerna var ingifta med varandra. Genom detta befann sig de kvinnor som blev änkor inom ett värdefullt kontaktnät där det dessutom för det mesta fanns andra änkor som de på något sätt var släkt med. När en generation grosshandlare försvann efterträddes den av nästa som uppvisade samma täta relationer.

I en stor stad som Stockholm kunde inte alla grosshandlare ha förbindelser på detta sätt med varandra. Här var som sagt konstellationerna mindre och mer koncentrerade. Dessutom fanns det möjligheter i Stockholm som huvudstad till sociala avancemang genom giftermål som saknades i övriga landet. Men även här kunde flera syskon i två eller tre familjer gifta sig med varandra. När någon som ingick i den typen av familj blev änka så hade hon därmed flera etablerade grosshandlare nära sig. Hur värdefullt det var visar familjen Nordström/Fris/Dimander, även om det inte var inom grosshandeln som systrarna och deras svägerska samarbetade efter männens bortgång. Eftersom flera av kvinnorna var döttrar till grosshandlare knöt deras äktenskap ihop familjerna ekonomiskt även om inte flera syskonpar gifte sig med varandra.

Vi kan alltså konstatera att ekonomiska och sociala överväganden hade stor betydelse när äktenskapsallianser slöts. Men hade de blivande hustrurna någon annan form av kapital med sig in i äktenskapen? Vad förväntades av dem? När det gäller de borgerliga rörelserna och deras skötsel så är det uppenbart att de av sin samtid sågs som familjeföretag. Det var männen som formellt hade burskapet och som var ansvariga för deras rörelser. Men deras omyndiga hustru förutsattes finnas med och utföra vissa delar av arbetet. Så kan exempelvis Stockholmshistorikern Curt Hauffman visa att hattmakarnas hustrur hade bestämda arbetsuppgifter i processen för att

färdigställa hattar i 1600-talets Stockholm. De kunde även göra marknadsresor på egen hand. De arbetsmoment som hustrurna hade ansvar för lärdes även döttrarna upp i. På så sätt blev döttrarna attraktiva på äktenskapsmarknaden för ensamstående hattmakare. Som vi kunnat se tidigare i detta kapitel har Christina Dalhede kunnat konstatera att 1600-talets grosshandlarhustrur ofta drev egen näring inom familjens handelshus. Grosshandlarna tillhörde ett socialt sett högre skikt än hattmakarna, men de borgerliga näringarna var ofta familjeföretag och det var det avgörande för hustrurnas deltagande i näringen.²⁵⁵

Martin Wottle har funnit samma fenomen bland minuthandlarna i 1700-talets Stockholm där man och hustru sågs som oskiljbara delar av handelsrörelsen. Under större delen av 1700-talet kunde hustrurna till och med få tillstånd att driva handelsrörelsen vidare på egen hand om mannen exempelvis hade försatts i konkurs. Hon jämställdes då med änkorna eftersom mannen inte längre kunde försörja sin familj. Den här inställningen förändrades dock till kvinnornas nackdel under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal.²⁵⁶

Perioden som änka

Lagstiftningen rörande kvinnors villkor när det gällde att driva olika former av näringar skilde sig mellan olika länder. I Sverige var det bara änkor som kunde driva näringar som löd under skrålagstiftningen eller handelsordningen. Handelshuset betraktades som familjeföretag av sin samtid och hustrurnas medverkan i driften sågs närmast som självklar. Trots det sågs det inte som lika självklart att kvinnorna skulle fortsätta att driva företaget som änkor.

Med tanke på att kvinnorna var utestängda från de arenor där besluten kring grosshandeln träffades, måste det ha varit mycket värdefullt för de änkor som ville driva sina rörelser vidare efter mannens död, att ha ett nätverk av manliga affärspartners eller manliga släktingar som också var grosshandlare. Martin Wottle visar i sin bok *Det lilla ägandet* att korporationernas inställning till änkorna kunde vara om inte direkt negativ så i alla fall ganska ljum. De förväntade sig att de änkor i Stockholm som löd under olika societeter inte skulle infinna sig på de officiella möten som korporationen höll. Elisabeth Baers strid för att få behålla sin rösträtt är ett exempel

²⁵⁵ Curt Hauffman, "Bland hattar och mössor i stormaktstidens Stockholm", i *Stockholmskildrare, Sankt Eriks årsbok*, 1990. Dalhede 2010.

²⁵⁶ Wottle 2000, s. 194ff.

på hur stadens styrande män såg på en kvinna som gjorde sin röst hörd i offentliga sammanhang. För att underlätta det dagliga livet måste en nära kontakt med andra kvinnor som befann sig inom samma affärsområde och i samma ställning som den egna ha varit värdefull. Vi vet att det förekom, men inte hur vanligt det var. Elisabeth Baer och Elisabeth Wittfoth hade dokumenterade samarbeten. Och när änkor i Åbo år 1790 skänkte loggerten²⁵⁷ Tumlaren till Gustav III och flottan så var det nästan en demonstration av deras handlingskraft och samarbetsvilja. Fyra av den här undersökningens änkor i Åbo drev sina rörelser det året.

Majoriteten av de änkor som fortsatte att driva handelsrörelsen när mannen hade dött gjorde det under relativt lång tid. Ingen av dem gifte sig ytterligare en gång, men några dog i relativt ung ålder och några valde att sluta med rörelsen, men levde i flera år till.

Deras rörelser skiftade i storlek. Vissa tillhörde de större i Stockholm och Åbo, medan andra hade en mer blygsam storlek. Men majoriteten av dem som fanns i Stockholm lyckades hålla ungefär samma omfattning på rörelsen som deras män hade gjort. Några få lyckades med att öka omsättningen, medan några minskade sin verksamhet i förhållande till hur stora rörelserna hade varit medan männen levde. När det gäller storleken och verksamhetens förändrade storlek så skiljer sig änkorernas rörelser inte åt från dem som drevs av män.

Men varför drev just de här kvinnorna rörelserna vidare när männen hade dött? Som framgått ovan hade undersökningens änkor de förutsättningar som krävdes för att kunna driva så stora rörelser som grosshandeln innebar. De kom från familjer där de hade fått en utbildning och uppfostran som enligt dåtidens samhälle krävdes för att klara driften av handelshuset. De hade dessutom de nätverk som var absolut nödvändiga, det innebar bland annat att män från dessa nätverk kunde företräda dem i sammanhang där kvinnor inte kunde uppträda. Men det måste ha funnits fler änkor som uppfyllde de här kriterierna men ändå inte fortsatte med grosshandeln när maken avled. De gifte om sig eller levde på att låna ut det kapital som deras tidigare män lämnat efter sig i arv. Varför några få änkor valde att fortsätta med grosshandeln går bara att förklara på det personliga planet. De valde att vara ekonomiskt oberoende av en ny man och de valde att aktivt arbeta med en rörelse som krävde ett strategiskt tänkande och planerande.

—
²⁵⁷ Loggert = Ett mindre fartyg riggad med två eller tre master.

Barnen

En vanlig uppfattning är att faderlösa barn under förindustriell tid fick lov att gifta sig under sin egentliga sociala nivå. Enligt den föreställningen klarade inte änkor av att upprätthålla familjens ekonomiska och sociala anseende. Men de här mödrarna skilde sig från de flesta i sin samhällsklass. De levde inte på vad barnens fäder hade lämnat efter sig utan de drog in nytt kapital till familjen. På vad sätt påverkades då barnen av faderns död? Gifte sig de barn som uppnådde vuxen ålder efter faderns död inom samma sociala kategori som de barn som hade gift sig före faderns död? Här blir även frågan om sönernas och svärsönernas utbildning av intresse för undersökningen. Var det vanligast att handelshusen fortlevde genom dem eller var det så att sönerna fick en annan utbildning och att även döttrarna gifte sig med män som hade skaffat sig en annan typ av utbildning?

De flesta av änkorna som ingår i undersökningen hade barn som var för små för att ta över handelshusen när deras fäder avled. Vid en första anblick kan det se ut som om deras mödrar drev rörelserna för att bevaka barnens framtida intressen. Så tänkte kanske de flesta av änkorna, åtminstone så länge barnen var små. Men en majoritet av kvinnorna fortsatte att driva handelshusen även sedan barnen blivit vuxna. Ett skäl var säkert att de trivdes med sin roll som företagare och ekonomiskt oberoende och inte ville lämna ifrån sig den maktpositionen. I åtminstone Elisabeth Wittfoths fall gick det så långt att hon hamnade i konflikt med sina vuxna söner. En konflikt där de ekonomiska frågorna utgjorde den springande punkten.

Jag har följt änkornas barns giftermålsmönster och deras yrkesval eller, för döttrarnas del, vilket yrke deras män hade. Detta har jag jämfört med kommerserådet Westbergs utredning från 1776 angående tillståndet inom borgerskapet. Westberg menade att de svenska handelshusen investerade sina ekonomiska tillgångar fel. De köpte bruk och andra egendomar istället för att investera i handelshusen. Dessutom lånade de upp stora summor från utländska handelshus. Så snart handlarna hade fått ekonomiskt stabila rörelser såg de dessutom till att sönerna utbildade sig till akademiker eller militärer och döttrarna gifte sig med män som hade dessa yrken. Men stämde detta verkligen? Sjutton av undersökningens tjugo kvinnor fick sammanlagt 62 barn som uppnådde vuxen ålder. Det var 31 döttrar och lika många söner. Av sönerna förblev femton ogifta hela livet, medan bara fyra av döttrarna aldrig gifte sig. Sammanlagt fortsatte 30 av barnen med handel, för döttrarnas del genom att gifta sig med handelsmän. Av de ogifta sönerna blev fjorton handelsmän.

Hur passar det med Westbergs utredning? Han menade ju att kapitalet försvann ur handelshusen genom att så få barn fortsatte med handeln. Ungefär hälften av de barn som ingår i min undersökning fortsatte inom handeln och det är en ganska stor andel. Men två faktorer gör det hela mer komplicerat. Den ena är att fler än hälften av kvinnornas söner förblev ogifta hela livet. Av dem hade fjorton fortsatt inom handeln. Det här innebär att hela namnet på ett handelshus eller grenar av det dog ut med dessa söner. Det andra är att det till stor del var söner till de mer framgångsrika handelshusen som utbildade sig till andra yrken än handlare. Handelshusens kapital försvann alltså på två sätt genom söner till andra områden. När det gäller döttrarna gifte sig 27 av 31. Bland dem var ståndscirkulationen betydligt större än bland söner. Samtliga döttrar gifte sig antingen med män från högre sociala skikt än deras eget eller med handelsmän. Den stora andelen döttrar som gifte upp sig socialt innebär att deras giftermål medförde att ännu mer kapital försvann från handelshusen genom dem än genom deras bröder. Sönerna fanns ju i allmänhet kvar inom handeln. Bland döttrarna var det framförallt de som kom från framgångsrika handelshusen som gifte sig med män utanför handeln. Av de 27 döttrarna som gifte sig var det 12 som gifte sig med akademiker eller militärer. Det var givetvis de som var de mest attraktiva på äktenskapsmarknaden som finns i den gruppen, det fanns ett stort kapital som flera av dem förde med sig i form av ett framtida eller inestående arv.

Syskonen uppvisar alltså precis det mönster som Westberg anförde i sin utredning oberoende av kön. Det som avviker från hans utredning är den stora andelen ogifta söner. Men varför förblev så många söner ogifta? Det som ligger närmast till hands är en ekonomisk förklaring. Det fanns en ekonomisk skiktning när det gällde merparten av änkornas barn och vilka som fortsatte med handeln. De flesta barn som fortsatte inom handeln kom från de något mindre handelshusen medan de som sökte sig en bana utanför handeln till största delen kom från de mest framgångsrika handelshusen.

Många av de ogifta söner hade med största sannolikhet inte ekonomiska möjligheter att gifta sig med kvinnor från sitt eget samhällsskikt. Om de skulle ha gift sig skulle de ha blivit hänvisade till kvinnor från lägre samhällsskikt. Då valde de bort äktenskapet och levde förmodligen i många fall i så kallade mamselläktenskap. Vid den här tiden anklagades många män i Stockholm för att leva tillsammans med kvinnor från de lägre klasserna som det var socialt omöjligt för dem att gifta sig med. Det mest kända exemplet på detta är förmodligen skulptören Tobias Sergel som levde tillsammans med sin modell och hushållerska Anna Rella Hellström.

Flera av änkornas döttrar gifte sig med män som kom från ett högre samhällsskikt. Många gifte sig med män som kan hänföras till bildnings-eliten. Präster, jurister och andra akademiker var vanliga mågar till änkorna. Men den andra stora gruppen av döttrar gifte sig med grosshandlare, de följde alltså samma familjemönster som sina föräldrar. När det gäller sönerna så fortsatte de flesta som grosshandlare eller övertog något bruk som fanns i familjens ägo. Men även bland sönerna så fanns det relativt många som utbildade sig till officerare eller akademiker.

Faderns död verkar inte ha påverkat barnens möjligheter när det gäller deras val av make eller maka. Det finns ingen skillnad mellan de barn vars fäder hade dött när de hade kommit upp i vuxen ålder och mellan dem som blev faderlösa som barn.

Ett samhälle i förändring

Varför försvann änkorna som ledare av de stora handelshusen under tidigt 1800-tal?

Efter kriget 1809 försvann nästan alla förmögna änkor som ägare av stora handelshus. Det inträffade i både Stockholm och i Åbo. Stora politiska förändringar skedde i Finland, landet blev en del av Ryssland och det kan givetvis ha haft betydelse. Förändringarna var inte lika markanta för Stockholms del. Men det tidiga 1800-talet innebar en ekonomisk kris för staden och den slog hårt mot handeln. Utrikeshandeln påverkades givetvis även av franska revolutionen och Napoleonkrigen. Men det här förklarar inte varför just kvinnorna försvann från denna trots allt till största delen ekonomiskt lönsamma marknad. Olika teorier kring detta har framförts av olika forskare. Den amerikanske historikern Daniel Rabuzzi driver tesen att skälet till detta går att finna på det politiska planet. Kvinnornas avsaknad av politiska rättigheter gjorde det enkelt att tränga undan dem från de ekonomiskt mer attraktiva områdena. I länder som Sverige och Tyskland där korporationerna fortfarande var starka kan detta säkert vara en del av sanningen. Företrädarna för korporationerna blev allt starkare i värnandet om de manliga privilegierna när de ansåg sig hotade utifrån. Hotet utifrån utgjordes av de stora ekonomiska samhällsförändringarna som exempelvis den begynnande industrialiseringen innebar. Men änkorna försvann från

den offentliga sfären även i länder som England och Nederländerna där korporationernas makt var bruten sedan lång tid.²⁵⁸

Sheliagh Ogilvie har en förklaring som ligger nära Rabuzzis. Hon kan i sitt material se hur änkorna, de kvinnor som hade längst erfarenhet inom sina yrkesområden, alltmer trängs undan av männen inom korporationerna. Hon menar att änkorna stötte på ett allt hårdare motstånd av männen inom alla samhällets institutioner. Och det var hos institutionerna som makten fanns. Det blev de ekonomiska drivkrafterna avgörande, även när man gjorde ekonomiska felkalkyler. Ogilvies bok behandlar könsarbetsdelningen för alla kategorier av kvinnor och män i Württemberg från 1600-talet och fram till mitten av 1800-talet. Här resonerar hon kring olika förklaringsmodeller till den arbetsdelning som fanns. Den innebar att kvinnorna var helt utestängda från stora delar av den mer lukrativa delen av arbetsmarknaden. En förklaringsmodell som hon helt förkastar är den som menar att arbetsdelningen är något naturligt. Att kvinnor exempelvis arbetar i eller nära hemmet eftersom de ska ta hand om små barn hela tiden. I den här modellen finns också det faktum att kvinnor saknade relevant utbildning med som en del. Ogilvie kallar den för den teknokratiska modellen. En annan modell som hon hänvisar till är den kulturella, vi uppfattar helt enkelt vissa arbetsuppgifter som kvinnliga och andra som manliga. Enligt Ogilvie var det alltså hela tiden de ekonomiska drivkrafterna som var avgörande för makthavarnas agerande. I liten utsträckning hade även de teknokratiska förklaringarna betydelse.²⁵⁹

Leonore Davidoffs och Catherine Halls undersökning bygger på engelskt material. De menar att 1700-talet var kvinnornas guldålder inom handeln. Men mot slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet hände det något i relationerna mellan könen. Inom det övre skiktet i medelklassen övertogs den ekonomiska makten av männen och kvinnornas ansvar blev att ta hand om hem och barn. Eftersom de hade hjälp med detta av tjänstefolk så kunde de ägna allt mer tid till sysselsättningar som filantropi. Det blev alltså kvinnornas uppgift att ta ansvar för den privata sfären och männens att ta hand om den offentliga sfären.²⁶⁰

Bland dem som är kritiska till Davidoffs och Halls resonemang finns den engelska historikern Amanda Vickery. Hon menar att det är fel att utropa

²⁵⁸ Daniel Rabuzzi, ”Women as Merchants in Eighteenth-Century Northern Germany: The Case of Stralsund, 1750–1830”, *Central European History* 1995:4.

²⁵⁹ Sheilagh Ogilvie, *A bitter living: Women, Markets and Social Capital in Early Modern Germany*, Oxford 2003.

²⁶⁰ Davidoff och Hall, prologen och kapitel 6.

1700-talet som en guldålder för kvinnornas deltagande i det offentliga livet och dessutom att indelningen i offentlig och privat sfär leder fel. Kvinnorna under 1700-talet hade inte samma rättigheter som männen inom det offentliga livet. De gifta kvinnorna var helt utestängda från den lokala administrationen. Om man då lägger till att det var männen som hade den formella makten och kvinnorna bara hade möjlighet att påverka den genom sina män så kan man flytta tillbaka uppkomsten av den offentliga och den privata arenan till runt 1650.²⁶¹

För min egen del anser jag att orsaken till att kvinnors utrymme i det offentliga rummet blev allt mer kringskuret under 1800-talet främst går att finna på tre plan, det ideologiska, det ekonomiska och det politiska. Redan under andra hälften av 1700-talet förlorade de borgaränkor som drev sina borgerliga näringar sin rösträtt. Det som alltmer började användas mot änkorna inom de borgerliga näringarna var att de saknade utbildning inom sitt yrke. Det var med hänvisning till detta som de bland annat förlorade sin rösträtt. Om det inte hade funnits ideologiska hinder som omöjliggjorde att flickor fick samma utbildning som pojkar hade denna förklaring inte kunnat framföras. Det här var hinder som förstärktes av de upplysningsidéer som framhöll könens naturgivna olikheter. Dessa nya tankar och idéer avspeglades i bland annat tidningarna. Debatten blev intensiv under senare delen av 1700-talet.

Mannen som familjens överhuvud och hustruns målsman sågs som självklar. Samtidigt ansågs äktenskapet som institution som motorn och det normgivande i samhället. När de liberala idéerna som föreskrev större frihet för den enskilde individen vann gehör bland skribenterna i tidningar och tidskrifter fanns det enstaka kvinnor bland dem som tog för självklart att denna frihet gällde alla individer, både kvinnor och män. Men det fanns skribenter som, enligt dem själva, insåg det ohållbara i dessa krav. Skulle unga kvinnor som fick samma uppfostran och utbildning som sina jämnåriga manliga kamrater gå med på att gifta sig och underordna sig dessa män? Det var inte självklart. För att äktenskapet som institution skulle kunna överleva samtidigt som dessa frihetsideal tog form gällde det att utforma en kvinnlighet som var helt annorlunda än manligheten.

Men hur såg den nya tidens manliga och kvinnliga borgerliga ideal ut? De skulle först och främst vara så olika som möjligt så att de blev varandras motsatser. Bägge könen kännetecknas av ansvarsfullhet, måttlighet och bildning. Mannen hade ansvar utåt och kvinnan inåt mot familjen. Hennes

²⁶¹ Vickery, s. 411ff.

främsta kännetecken var den kärleksfulla modern och maken. Hon skulle ha bildning, medan mannen skulle ha utbildning. Det värsta som kunde hända var om kvinnan hade för mycket bildning och briljans och om mannen var för omvårdande. Det ansågs att det som var av naturen skapat riskerade på så sätt att bli felvänt.

Enligt detta ideal skulle alla döttrar inom borgerskapet uppfostras och utbildas för att passa som hustrur till borgerskapets män. Att läsa latin och matematik drog flickornas intresse från studier inom de områden som var till nytta för dem. De studier som förespråkades för dem i tidningarna från 1770-talet och framåt gav knappast en grund för att senare i livet sköta ett storföretag.

Tidningsartiklarna rörande könsens egenskaper försvann under tidigt 1800-tal. Det hade funnits röster i debatten som krävde kvinnors rätt till främst samma utbildning som män. Inte för att kvinnor skulle bli precis som män, utan för att det skulle vara till fördel för såväl kvinnor som män om kvinnor utbildades till vad som i artiklarna benämndes som ett gott förstånd. Denna röst hade dock tystnat och idealet som såg kvinnan som den stora modern hade vunnit.

Det var alltså inte kvinnlighet och manlighet i sig som uppfattades som så viktiga att de förklarades och preciserades under en följd av år i tidningar och tidskrifter. Istället ansåg många manliga skribenter att äktenskapet som institution var hotat. Männerna skulle avstå från äktenskapet om den rådande makthierarkin inom det förändrades så att kvinnor fick samma förmåner när det gällde uppfostran och utbildning som män. Kvinnorna å sin sida skulle avstå från äktenskap om de gavs dessa förmåner under sin tid som ogifta och därefter förväntades leva med sin man som målsman och som familjens överhuvud. Det här är idéer som man brukar hänföra till Jean Jacques Rousseau, den franska upplysningsfilosofen som blev tongivande under perioden.²⁶²

Det faktum att änkor inte kunde bli fullvärdiga medlemmar i societeten visar att de trots sina framgångar hade svårigheter som männen aldrig behövde hantera. Men här kan också en förklaring till varför änkorna försvinner som företagare under 1800-talets första del finnas. Hemmet och rörelsens kontor fanns fortfarande under samma tak under 1700-talet. Under 1800-talet separerades de två sfärerna alltmer. Affärsrörelserna fick kontor i speciella hus som kunde ha ett helt annat geografiskt läge än hemmet. Så

²⁶² Ruth Nilsson, *Kvinnosyn i Sverige. Från drottning Kristina till Anna-Maria Lenngren*, Lund 1973, Bladh 2000.

länge hemmet och företaget var samlokaliserade uppfattades det bara som en förlängning av den kvinnliga sfären att driva även så här stora och ekonomiskt komplicerade rörelser. Att det offentliga rummet däremot inte ansågs passande visar det faktum att kvinnor exempelvis inte kunde komma till magistraten själva.²⁶³

I 1700-talets Sverige förenade många företagare flera former av företagande. Det var exempelvis vanligt att samma person var både grosshandlare och brukspatron. Under 1800-talet utvecklades företagandet mot en allt större specialisering. Att äga och driva bruk blev en av dessa specialiseringar. Men trots detta utgjorde änkorna en ganska stor andel av brukspatronerna även då.²⁶⁴ Trots att brukspatronerna och grosshandlarna till stor del fanns inom samma sociala skikt finns det alltså en skillnad när det gäller änkornas villighet och/eller möjlighet att driva företaget efter mannens död. Som jag ser det är det arbetsplatsens rent rumsliga placering som kan förklara detta. Ett bruk sköttes fortfarande från hemmet, hemmet låg ju inom företagets domäner. När det gäller de rörelser som låg inne i städerna så skildes företaget och hemmet åt under just den här perioden. Och det var ju det offentliga rummet som var stängt för det högre borgerskapets kvinnor. Ekonomiska realiteter medförde att kvinnor längre ner på samhällstegen ännu inte berördes av dessa ideologiska ramar. Riskerade man att ligga fattigvården till last om man inte gavs möjligheter att försörja sig så fick ideologin en underordnad betydelse. Längre fram på 1800-talet kommer ett resonemang där man menar att medelklassens kvinnor var sannare och riktigare kvinnor än vad underklassens kvinnor var. Motsvarande resonemang gällde för övrigt även för männen.

Ekonomiska och politiska faktorer samverkar hela tiden när ett ideologiskt mönster växer fram. Vad en epok definierar som det sant kvinnliga respektive sant manliga passar givetvis in i samhällsutvecklingen i stort. Men man kan också se att det sker en påverkan från motsatt håll: ideologin påverkar samhällsutvecklingen. När borgerskapets män såg hur samhällsutvecklingen började springa förbi deras organiseringsform, passade upplysningens idévärld kring manligt och kvinnligt in som ett utmärkt argument. Inte bara för att vidmakthålla rådande samhällsordning, utan även för att kunna hålla marknaden fri från en av de konkurrerande grupperna, nämligen änkorna. Det var givetvis inte bara änkorna som grosshandlarna

²⁶³ Magistraten = stadsstyrelsen

²⁶⁴ I boken *Kvinnliga brukspatroner*, Stockholm 2004, går Kerstin Westerlund igenom de svenska brukerna och deras ägare. Någon kvantifiering är för år finns det dock inte i boken.

och de övriga borgarna såg som en fara för sina privilegier. Det fanns ett tryck ända från 1809 och framåt på att näringslagstiftningen skulle reformeras. Trots detta skedde det inget på det området förrän 1846 då en ny näringslagstiftning togs. Handelsmännens makt var dock så stor att handeln inte alls berördes av den nya lagstiftningen. Inte förrän med 1864 års lagstiftning försvann alla borgerliga privilegier.

Historikern Åsa Karlsson Sjögren framhåller att ett argument som började användas mot änkorna i samband med att de fråntogs rösträtten till borgarståndet var att de bara hade ärvt sin rörelse. De hade till skillnad från männen inte någon utbildning som kvalificerade dem som handlare. Det här var i och för sig sant eftersom alla utbildningsvägar till de borgerliga yrkena var stängda för kvinnorna. Det här var något som man inte hade ifrågasatt tidigare utan den informella utbildning de hade med sig hemifrån hade ansetts tillräcklig för att de skulle kunna utföra sina arbetsuppgifter inom rörelsen. Det ifrågasattes egentligen inte nu heller, det som ifrågasattes var deras politiska förmåga. Inte på grund av att de hade några medfödda defekter, utan på grund av deras brist på utbildning till handlare. Logiken blir svår att finna i ett sådant resonemang.²⁶⁵

Catherine Hall menar att när medelklassen formerade sig mellan 1780 och 1850 var en av de viktigaste faktorerna som fungerade som en sammanhållande länk inom gruppen just uppfattningarna kring manlighet och kvinnlighet. Detta isärhållande fanns på alla nivåer i samhället, det skedde i hemmet, i det ekonomiska livet, inom yrkeslivet och i tidningarna. Det var genom köns isärhållande som medelklassen avgränsade sig från såväl aristokratin som arbetarklassen. Det manliga utmärktes av oberoende medan det kvinnliga utmärktes av beroende. Det utkom en ström med rådgivningslitteratur som undervisade kvinnorna i hur de skulle förhålla sig inom äktenskapet och inom livets övriga sfärer.²⁶⁶

Den svenska debatt som pågick under tidigt 1800-tal har uppmärksamats av bland andra Gunnar Qvist och Ulla Manns. Enligt Qvist fick de romantiska idéerna ett genombrott på 1810-talet. Något som jag själv har kunnat iaktta i tidningarna från samma tid. Manns tar fasta på den uppfostringslitteratur som spreds i översättning från tyska under tidigt 1800-tal.

²⁶⁵ Åsa Karlsson Sjögren, *Männen, kvinnorna och rösträtten. Medborgarskap och representation 1723–1866*, Stockholm 2006.

²⁶⁶ Catherine Hall, *White, Male and Middle Class. Explorations in Feminism and History*, Cambridge 1992, s.95ff.

Böckerna tog avstånd från 1700-talets syn på kvinnan som medborgare och enskild individ. Kvinnans bestämmelse var som maka och mor.²⁶⁷

Så länge dessa ekonomiskt aktiva kvinnor fanns innebar det inga sociala och ekonomiska avbräck för deras barn att bli faderlösa. De flesta av kvinnorna var minst lika framgångsrika som affärskvinnor som deras män hade varit som affärsmän. Barnen och då främst döttrarna gifte i stor utsträckning upp sig socialt. Det som gjorde dessa döttrar så attraktiva på äktenskapsmarknaden var främst det stora ekonomiska kapital som många av dem förde med sig. Om de nya tiderna var till nackdel för kommande generationers barn ingår inte att undersöka i den här undersökningen.

Nu ska jag försöka binda ihop det här projektet. Då vill jag framhålla två resultat som särskilt intressanta. Vilka grosshandlaränkorna var och deras yrkesroll har endast fått liten uppmärksamhet i tidigare forskning. Att åtminstone de hustrur som var uppväxta i familjer som sysslade med grosshandel var delaktiga i handelshusens drift ansågs självklart av omgivningen. Det är något som har uppmärksamats av bland andra Christina Dalhede i hennes forskning.²⁶⁸ Det har framkommit att det fanns änkor som under en lång följd av år drev stora och små handelshus och att de dessutom kunde vara mycket framgångsrika som företagare. Men att ta steget till att stå som ensam ansvarig för hela rörelsen har av många forskare ansetts som mindre troligt.²⁶⁹

Det andra resultatet som jag vill lyfta fram är att döttrarnas karriärer skiljer sig från sönernas. Det mest iögonfallande när det gäller sönerna är att en stor del aldrig gifte sig. På så sätt lämnade de inte heller några arvingar som kunde fortsätta med handelshuset. När en dotter och hennes man övertog hennes föräldrars rörelse så drevs den vidare under ett nytt namn, nämligen under svärsonens efternamn. I de fallen blir handelshusets överlevnad inte lika lätt att se. Som kontrast är döttrarnas höga giftermålsfrekvens slående. Det är inte bara det faktum att de gifte sig i större utsträckning än vad deras bröder gjorde. Dessutom var en stor del av deras äktenskap ett steg uppåt rent socialt. Många gifte sig med höga officerare eller med män med akademisk utbildning.

²⁶⁷ Gunnar Qvist, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846: studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena*, Göteborg 1960, Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921*, s. 36ff, Bladh 2000.

²⁶⁸ Dalhede 2010.

²⁶⁹ Van den Heuvel, s. 224ff.

Sammanfattning

Kvinnorna som ingår i den här undersökningen var verksamma under en lång följd av år. Att deras liv tog sig så pass olika vägar är därför inte så konstigt. Generellt var kvinnorna i Stockholm mer framgångsrika än de i Åbo. Eftersom de både var änkor under olika lång tid och själva hann uppnå en skiftande ålder innan de avled är de inte jämförbara ur ekonomisk synpunkt vid sin död.

Ekonomiskt klarade de sig för det mesta minst lika bra som änkor som under sina äktenskap. När deras män avled när deras karriär var på sin höjdpunkt och kvinnorna levde tills de blev riktigt gamla blir det svårt att jämföra man och hustru.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet

Kommerskollegium huvudarkivet:

Handels- och manufakturdivisionens protokoll 9 maj 1776

Svea hovrätts arkiv:

Huvudarkivet

Stockholms stadsarkiv

Borgerskapets bemedlingskommissions arkiv:

Verifikationer 1750–1820

Brandvaktskasseadministrationens arkiv:

Taxeringslängder

Garns församlings arkiv:

Husförhörslängder

Justitiekollegiums och Förmyndarkammarens arkiv:

Bouppteckningar (BOU)

Diarium

Skeppsholms församlings arkiv:

Nattvardslängder

Räkenskaper

Solna församling:

Dödbok

Stockholms stads konsistoriums arkiv:

Protokoll

Stockholms stads magistrats och rådhusrätts arkiv:

Protokoll

Överståthållarämbetet för uppbördsärenden:

Mantalslängder

Köpebrev

Åbo Stadsarkiv

Magistratens arkivsamling

- Taxeringslängder
- Taxeringslängder för sextondelar
- Konkursakter
- Bouppteckningar

Åbo landsarkiv

- Mantalslängder
- Svenska domkyrkoförsamlingen
 - Dödböcker
 - Vigsellängder
- Finska domkyrkoförsamlingen
 - Dödböcker
 - Födelseböcker
 - Vigselböcker

Internetkällor

Prisomräknare från medeltid till 2100, www.historia.se/Jamforelsepris.htm
(2017-08-14)

Bearbetningar

- Adlersparre, Sophie, Leijonhufvud, Sigrid, *Fredrika Bremer, Biografisk Studie*,
Första delen, Stockholm 1895
- Almqvist, Carl Jonas Love, *Det går an*, Stockholm 1839
- Andersson, Gudrun, "Forming the partnership socially and economically: a
Swedish local elite, 1650-1770", in *The Marital Economy in Scandinavia
and Britain 1400-1900*, red. Maria Ågren and Amy Louise Erickson,
Aldershot 2005
- Andersson Raeder, Johanna, *Hellre hustru än änka. Äktenskapets betydelse för
frälsekvinnor i senmedeltidens Sverige*, Stockholm 2011
- Angelin, Erik, *Hantverkare och fabriker inom svensk tobakshantering 1686-
1915*, Stockholm 1950
- Ankarcrona, Anita, *Bud på böcker. Bokauktioner i Stockholm 1782-1801*,
Stockholm 1989
- Artæus, Irene, *Kvinnornas som blev över. Ensamstående stadskvinnor under
1800-talets första hälft - fallet Västerås*, Uppsala 1992
- Asplund, Gustaf, *Släkten Giers från Göteborg jämte en del andra Giersläkter*,
Genealogiska föreningens släktböcker 5, Stockholm 1944

- Beachy, Robert, Craig, Béatrice, och Owens, Alistair, *Women, business and finance in nineteenth-century Europe*, red. Beachy, Robert, Craig, Béatrice, och Owens, Alistair, Oxford 2006
- Bjurman, Eva Lis, *Catriners intressanta blekhet*, Stockholm 1998
- Besvär, ingivne til riksens höglofl. Ständer, wid nuwarande riksdag, af stadsens äldste, och en del av borgerskapet i Åbo...*, Stockholm 1771
- Bladh, Christine, ”Kvinna med eget företag – från 1700-talets mitt till 1800-talets slut”, i *Mot halva makten*, SOU 1997:113
- Bladh, Christine, ”En borgarfamilj som andra?” I *Människan i historien och samtiden. Festskrift till Alf W Johansson*, Stockholm 2000
- Bladh, Christine ”Gendered by Nature, or? The debate on female and male qualities in the Stockholm newspapers 1770–1830”, i *Only Human*, red. Arne Jarrick, Stockholm 2000
- Bladh, Christine, ”Årstafruns dagbok: Märta Helena Reenstiernas liv 1813 till 1825”, i *Stockholms Lilja*, red. Lars Nilsson, Stockholm 2007
- Boëthius, Bertil, *Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719–1815*, Stockholm 1943
- Borg, Tyra, *Guld- och silversmeder i Finland. Deras stämplat och arbeten 1373 – 1873*, Åbo 1935
- Brandt, Gustaf, *Några blad ur Skeppsholms församlings historia*, Stockholm 1942
- Bremer, Fredrika, *Fredrika Bremer. Självbiografiska anteckningar, bref och efterlemnade skrifter*, utgiven av Charlotta Bremer, Örebro 1868
- Bull, Ida, ”Kvinnors dagligliv i borgerskapet ca 1780–1830”, i *Historisk tidskrift* 1990:4 (Norsk)
- Bull, Ida, *De Trondhjemske handelshusene på 1700-tallet*, Trondheim 1998
- Carlsson, Sten, *Grupper och gestalter. Studier om individ och kollektiv i nordisk och europeisk historia*, Stockholm 1964
- Carlsson, Sten, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865*, Lund 1973
- Carpelan Tor, *Åbo i genealogiskt hänseende på 1600- och början av 1700-talen*, Helsingfors 1890
- Carpelan, Tor, *Åbo donatorer intill år 1900*, Helsingfors 1910
- Craig, Béatrice, ”Where have All the Businesswomen Gone? Images and Reality in the Life of Nineteenth-century Middle-class Women in northern France”, i *Women, Business and Finance in Nineteenth-century Europe. Rethinking Separate Spheres*, red. R. Beachy, B. Craig and A. Owens, Oxford 2006
- Dalhede, Christina, *Den litterate borgaren: punktstudier omkring handelsmän och deras litterära intressen utifrån bouppteckningar från perioden 1652–1825*, Göteborg 1991
- Dalhede, Christina, ”Handelsman med invandrabakgrund i 1700-talets Salviigränd. En fallstudie i sociala flätverk.”, *Personhistorisk tidskrift* 1993:2

- Dalhede, Christina, "Handelsböcker, kontaktnät, varor och krediter på en tidigmodern Europamarknad", i *Kommers: historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800- talen*, red. Gudrun Andersson och Klas Nyberg, Uppsala 2010
- Davidoff, Leonore & Hall, Catherine, *Family fortunes. Men and women of the English middle class 1780-1850*, London 1987
- Elgenstierna, G., *Svenska adelns ättartavlor*
- Fauve-Chamoux, Antoinette, "Marriage, Widowhood, and Divorce", i *Family Life in Early Modern Times 1500-1789*, red. Kertzer, David & Barbagli, Marzio, London, 2001
- Forsstrand Carl, "Ett köpmanshus under frihetstiden", i *Samfundet S:t Eriks årsbok 1911*
- Forsstrand, Carl, *Skeppsbroadeln*, Stockholm 1916
- Foyster, Elisabeth, "Marrying the experienced widow in early modern England: the male perspective", i *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, red. S. Cavallo and L. Warner, Essex 1999
- Freist, Dagmar, "Religious difference and experience of widowhood in seventeenth- and eighteenth-century Germany" i *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, red. S. Cavallo and L. Warner, Essex 1999
- Gaunt, David, "Kinship; Thin Red Lines or Thick Blue Blood", i *Family Life in early Modern Times 1500-1789*, red. D. Kertzer and M. Barbagli, London 2001
- Göransson, Anita, "Kön, släkt och ägande. Borgerliga maktstrategier 1800-1850", *Historisk Tidskrift* 1990:4
- Hahr, Gösta, *Hinrich Hahr en handelsman från frihetstidens Stockholm*, Stockholm 1966
- Hall, Catherine, *White, Male and Middle Class. Explorations in Feminism and History*, Cambridge 1992
- Handlingar, som utwisa huruledes Walet af Åbo Stads Fullmälig till 1771 års Riksdag, Åbo 1771
- Hasselberg, Ylva, *Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804-1856*, Uppsala 1998
- Hauffman, Curt, "Bland hattar och mössor i stormaktstidens Stockholm", i *Stockholmsskildrare, Sankt Eriks årsbok*, 1990
- Heckscher, Ebba, *Några drag ur den svenska flickskolans historia*, Stockholm 1914
- Hedenborg, Susanna, *Det gåtfulla folket. Barns villkor och uppfattningar av barnet i 1700-talets Stockholm*, Stockholm 1997
- Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius.1 (åren 1791-1796), Skrifter utgifna af Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 1886
- H. G. Porthan och Nath. Gerh. Schultén: *brevväxling 1784-1804*, utgiven av Eric Holmberg, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland CCCXIX, Helsingfors 1948
- Heuvel, Danielle van den, *Women & entrepreneurship*, Amsterdam 2007

- Hufton, Olwen, "Women without men: Britian and France" i *Between poverty and the pyre. Moments in the history of widowhood*, ed. Jan Bremmer and Lourens van den Bosch, London 1995
- Ighe, Ann, *I faderns ställe. Genus, ekonomisk förändring och den svenska förmyndarinstitutionen ca 1700–1800*, Göteborg 2007
- Jarrick, Arne, *Psykologisk socialhistoria*, Stockholm 1985
- Jörberg, Lennart, *A History of Prices in Sweden 1*, Lund 1972
- Karlsson Sjögren, Åsa, "Frihetstid, rösträttstid. Män, kvinnor och rösträtt i frihetstidens svensk-finska städer", i *Hans & Hennes. Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*, red. Maria Ågren, Uppsala 2003
- Karlsson Sjögren, Åsa, *Männen, kvinnorna och rösträtten. Medborgarskap och representation 1723–1866*, Stockholm 2006
- Kleman, Ellen, *Fredrika Bremer*, Uppsala 1925
- Kongl. Maj:ts Befallningshafwandes uti Åbo och Björneborgs samt Ålands höfdingedöme Utslag, ... Gifwit i Åbo å lands-Cancelliet den 11 juni 1770
- Kongl. Maj:ts nådiga resolution den 22 februari 1815
- Kuiper, Yme, "Noble widows between fortune and family", i *Between poverty and the pyre. Moments in the history of widowhood*, red. Jan Bremmer and Lourens van den Bosch, London 1995
- Kyle, Gunhild, *Svensk flickskola under 1800-talet*, Göteborg 1972
- Lagerqvist, Lars, Nathorst-Böös, Ernst, *Vad kostade det?* Stockholm 1984
- Laqueur Thomas, *Om könens uppkomst*, Stockholm 1994
- Leijonhufvud, Karl A. K:son, *Ny svensk släktbok*, Stockholm 1906
- Ljung, Sven, *Skultuna bruks historia 1607–1860*, Stockholm 1957
- Lundblad, Stefan, *Hedersam handelsman eller verksam företagare*, Uppsala 2007
- Manns, Ulla, *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921*, Stockholm 1997
- Mathias Calonii bref till Henrik Gabriel Porthan åren 1793–1800*, Skrifter utgifna af Svenska litteratursällskapet i Finland LV, Helsingfors 1902
- Müller, Leos, *The Merchant Houses of Stockholm, c.1640–1800*, Uppsala 1998
- Nationalencyklopedin, Höganäs 1995
- Nazzari, Muriel, *Disappearance of the Dowry, Women, families, and social change in São Paulo, Brazil (1600–1900)*, Stanford 1991
- Nikula, Oscar, *Åbo stads historia, 1721–1809. Del 1 och 2*, Åbo 1972
- Nilsson, Ruth, *Kvinnosyn i Sverige. Från drottning Kristina till Anna-Maria Lenngren*, Lund 1973
- Nordström, August, *Ersnäsbaronen: [utdrag ur Claes Samuel Lybeckers efterlämnade anteckningar]*, Luleå 1929
- Norrhem Svante, "Normbryterska eller ansvarstagande hustru", i *Maktens skiftande skepnader*, red. Börje Harnesk, Umeå 2003
- Norrhem, Svante, *Kvinnorna vid maktens sida 1632–1772*, Lund 2006

- Nyberg, Klas, ”Jag existerar endast genom att äga kredit. Tillit, kreditvärdighet och finansiella nätverk i 1700-talets och det tidiga 1800-talets Stockholm”, i *Sakta vi gå genom stan: stadshistoriska studier tillägnade Lars Nilsson den 31/5 2005: city strolls*, red. Mats Berglund, Stockholm 2005
- Nyberg, Klas (red.), *Kopparkungen, Handelshuset Björkman 1782 – 1824*, Stockholm 2006
- Nyberg, Klas & Jakobsson Håkan, *Storköpmän som samhällskraft, Borgerskap och grosshandels societet i Stockholm*, del 1 1736–1850, Stockholm 2012
- Nyberg, Klas, ”Egenintresse och samhällsnytta. Thomas Plomgren, Anders Plomgren, Gustaf Kierman och 1700-talets Skeppsbroadel”, i *Pengamakarna*, red. Petersson Tom, Stockholm 2012
- Ogilvie, Sheilagh, *A bitter living: Women, Markets and Social Capital in Early Modern Germany*, Oxford 2003
- Ojala, Jari, ”Approaching Europe: The merchant networks between Finland and Europe during the eighteenth and nineteenth centuries”, i *European Review of Economic history* 1997:1
- Olin, Carl-Erik, *Åbo sjöfarts historia I*, Åbo 1927
- Qvist, Gunnar, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846: studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena*, Göteborg 1960
- Rabuzzi, Daniel, ”Women as Merchants in Eighteenth-Century Northern Germany: The Case of Stralsund, 1750–1830”, *Central European History* 1995:4
- Samuelsson, Kurt, *De stora köpmanshusen i Stockholm 1730–1815, En studie i den svenska handelskapitalismens historia*, Stockholm 1951
- Sandin, Bengt, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppföstran i svenska städer 1600–1850*, Lund 1986
- Sandvik, Hilde, ”Umyndige” kvinnor i handel og håndverk: kvinner i bynaeringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet, Oslo 1992
- Sjöberg Maria, ”Kvinnans sociala underordning – en problematisk historia”, *Scandia* 1997:2
- Sjöberg, Maria, *Kvinnors jord, manlig rätt. Äktenskap, egendom och makt i äldre tid*, Hedemora 2001
- Sjöblad, Christina, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997
- Sjöstrand Wilhelm, *Pedagogikens historia III:I*, Malmö 1961
- Stadin, Kekke, ”Kvinnors skatter”, i *Manliga strukturer och kvinnliga strategier, En bok till Gunhild Kyle*, Göteborg 1987
- Stadin, Kekke, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund 2004
- Stiernstedt, Gordon, *Lantjunkare: släkt- och miljökildringar omkring en uppländsk bygd*, Stockholm, 1939
- Svenskt biografiskt lexikon*
- Svensk släktkalender och svenska ättartal*, Stockholm 1890-tal
- Sveriges rikes lag. Gillad och antagen på Riksdagen år 1734*

- Söderberg Johan, Jonsson Ulf och Persson Christer, *A stagnating metropolis. The economy and demography of Stockholm, 1750–1850*, Cambridge 1991
- Taussi Sjöberg, Marja, *Släkten, pengarna & Carolina Gothe, En grosshandlarsläkt i Stockholm under tre generationer 1740 – 1836*, Stockholm 2009
- Tengström, Jacob, *Tal till minne av framlid. Enke-fru Ulrica Fredrica Bremer, Född Salenius*, Åbo 1798
- Ulvros, Eva Helen, *Kärlekens villkor. Tre kvinnoöden 1780–1880*, Lund 1998
- Westerlund, Kerstin, *Kvinnliga brukspatroner*, Stockholm 2004
- Vickery, Amanda, "Golden age to separate spheres? A review of the categories an chronology of English women's history", i *The Historical Journal* 36, 1993:2
- Wilskman, Atle, *Släktbok I*, Helsingfors 1912
- Wottle, Martin, *Det lilla ägandet*, Stockholm 2000
- Wottle, Martin, "Borgarkvinnor och 'verkliga borgermän'. Genus och egendom i 1700- och det tidiga 1800-talets Stockholm" i *Hans & Hennes. Genus och egendom i Sverige från Vikingatid till nutid*, s.203, Uppsala 2003
- Wrangel, F. U., *Blasieholmen och dess inbyggare*, Stockholm 1914
- Zacke, Brita, *Skolflicksöden i Stockholm under tidigt 1800-tal*, Stockholm 2004
- Zemon Davis, Natalie, *I marginalen*, Stockholm 1998
- Ågren, Karin, *Köpmannen i Stockholm. Grosshandlares ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*, Uppsala 2007
- Ågren, Karin, "Etniska nätverk bland 1700-talets grosshandlare", i *Kommers: historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen*, red. Gudrun Andersson och Klas Nyberg, Uppsala 2010

Södertörn Academic Studies

1. Helmut Müssener & Frank-Michael Kirsch (eds.), *Nachbarn im Ostseeraum unter sich. Vorurteile, Klischees und Stereotypen in Texten*, 2000.
2. Jan Ekecrantz & Kerstin Olofsson (eds.), *Russian Reports: Studies in Post-Communist Transformation of Media and Journalism*, 2000.
3. Kekke Stadin (ed.), *Society, Towns and Masculinity: Aspects on Early Modern Society in the Baltic Area*, 2000.
4. Bernd Henningsen et al. (eds.), *Die Inszenierte Stadt. Zur Praxis und Theorie kultureller Konstruktionen*, 2001.
5. Michal Bron (ed.), *Jews and Christians in Dialogue, ii: Identity, Tolerance, Understanding*, 2001
6. Frank-Michael Kirsch et al. (eds.), *Nachbarn im Ostseeraum über einander. Wandel der Bilder, Vorurteile und Stereotypen?*, 2001.
7. Birgitta Almgren, *Illusion und Wirklichkeit. Individuelle und kollektive Denkmuster in nationalsozialistischer Kulturpolitik und Germanistik in Schweden 1928–1945*, 2001.
8. Denny Vågerö (ed.), *The Unknown Sorokin: His Life in Russia and the Essay on Suicide*, 2002.
9. Kerstin W. Shands (ed.), *Collusion and Resistance: Women Writing in English*, 2002.
10. Elfar Loftsson & Yonhyok Choe (eds.), *Political Representation and Participation in Transitional Democracies: Estonia, Latvia and Lithuania*, 2003.
11. Birgitta Almgren (eds.), *Bilder des Nordens in der Germanistik 1929–1945: Wissenschaftliche Integrität oder politische Anpassung?*, 2002.
12. Christine Frisch, *Von Powerfrauen und Superweibern: Frauenpopulärliteratur der 90er Jahre in Deutschland und Schweden*, 2003.
13. Hans Ruin & Nicholas Smith (eds.), *Hermeneutik och tradition. Gadamer och den grekiska filosofin*, 2003.
14. Mikael Lönnborg et al. (eds.), *Money and Finance in Transition: Research in Contemporary and Historical Finance*, 2003.
15. Kerstin Shands et al. (eds.), *Notions of America: Swedish Perspectives*, 2004.
16. Karl-Olov Arnstberg & Thomas Borén (eds.), *Everyday Economy in Russia, Poland and Latvia*, 2003.
17. Johan Rönby (ed.), *By the Water. Archeological Perspectives on Human Strategies around the Baltic Sea*, 2003.

18. Baiba Metzule-Kangere (ed.), *The Ethnic Dimension in Politics and Culture in the Baltic Countries 1920–1945*, 2004.
19. Ulla Birgegård & Irina Sandomirskaja (eds.), *In Search of an Order: Mutual Representations in Sweden and Russia during the Early Age of Reason*, 2004.
20. Ebba Witt-Brattström (ed.), *The New Woman and the Aesthetic Opening: Unlocking Gender in Twentieth-Century Texts*, 2004.
21. Michael Karlsson, *Transnational Relations in the Baltic Sea Region*, 2004.
22. Ali Hajjighasemi, *The Transformation of the Swedish Welfare System: Fact or Fiction? Globalisation, Institutions and Welfare State Change in a Social Democratic Regime*, 2004.
23. Erik A. Borg (ed.), *Globalization, Nations and Markets: Challenging Issues in Current Research on Globalization*, 2005.
24. Stina Bengtsson & Lars Lundgren, *The Don Quixote of Youth Culture: Media Use and Cultural Preferences Among Students in Estonia and Sweden*, 2005.
25. Hans Ruin, *Kommentar till Heideggers Varat och tiden*, 2005.
26. Ludmila Ferm, *Variativnoe bespredložnoe glagol'noe upravlenie v russkom jazyke XVIII veka* [Variation in non-prepositional verbal government in eighteenth-century Russian], 2005.
27. Christine Frisch, *Modernes Aschenputtel und Anti-James-Bond: Gender-Konzepte in deutschsprachigen Rezeptionstexten zu Liza Marklund und Henning Mankell*, 2005.
28. Ursula Naeve-Bucher, *Die Neue Frau tanzt: Die Rolle der tanzenden Frau in deutschen und schwedischen literarischen Texten aus der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, 2005.
29. Göran Bolin et al. (eds.), *The Challenge of the Baltic Sea Region: Culture, Ecosystems, Democracy*, 2005.
30. Marcia Sá Cavalcante Schuback & Hans Ruin (eds.), *The Past's Presence: Essays on the Historicity of Philosophical Thought*, 2006.
31. Maria Borgström & Katrin Goldstein-Kyaga (ed.), *Gränsöverskridande identiteter i globaliseringens tid: Ungdomar, migration och kampen för fred*, 2006.
32. Janusz Korek (ed.), *From Sovietology to Postcoloniality: Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective*, 2007.
33. Jonna Bornemark (ed.), *Det främmande i det egna: filosofiska essäer om bildning och person*, 2007.

34. Sofia Johansson, *Reading Tabloids: Tabloid Newspapers and Their Readers*, 2007.
35. Patrik Åker, *Symboliska platser i kunskapssamhället: Internet, högre lärosäten och den gynnade geografien*, 2008.
36. Kerstin W. Shands (ed.), *Neither East Nor West: Postcolonial Essays on Literature, Culture and Religion*, 2008.
37. Rebecka Lettevall & My Klockar Linder (eds.), *The Idea of Kosmopolis: History, philosophy and politics of world citizenship*, 2008.
38. Karl Gratzer & Dieter Stiefel (eds.), *History of Insolvency and Bankruptcy from an International Perspective*, 2008.
39. Katrin Goldstein-Kyaga & María Borgström, *Den tredje identiteten: Ungdomar och deras familjer i det mångkulturella, globala rummet*, 2009.
40. Christine Farhan, *Frühling für Mütter in der Literatur?: Mutter-schaftskonzepte in deutschsprachiger und schwedischer Gegenwartsliteratur*, 2009.
41. Marcia Sá Cavalcante Schuback (ed.), *Att tänka smärtan*, 2009.
42. Heiko Droste (ed.), *Connecting the Baltic Area: The Swedish Postal System in the Seventeenth Century*, 2011.
43. Aleksandr Nemtsov, *A Contemporary History of Alcohol in Russia*, 2011.
44. Cecilia von Feilitzen & Peter Petrov (eds.), *Use and Views of Media in Russia and Sweden: A Comparative Study of Media in St. Petersburg and Stockholm*, 2011.
45. Sven Lilja (ed.), *Fiske, jordbruk och klimat i Östersjöregionen under förmodern tid*, 2012.
46. Leif Dahlberg & Hans Ruin (eds.), *Fenomenologi, teknik och medialitet*, 2012.
47. Samuel Edquist, *I Ruriks fotspår: Om forntida svenska österledsfärder i modern historieskrivning*, 2012.
48. Jonna Bornemark (ed.), *Phenomenology of Eros*, 2012.
49. Jonna Bornemark & Hans Ruin (eds.), *Ambiguity of the Sacred: Phenomenology, Politics, Aesthetics*, 2012.
50. Håkan Nilsson, *Placing Art in the Public Realm*, 2012.
51. Per Bolin, *Between National and Academic Agendas: Ethnic Policies and 'National Disciplines' at Latvia's University, 1919–1940*, 2012.
52. Lars Kleberg & Aleksei Semenenko (eds.), *Aksenov and the Environs/Aksenov iokrestnosti*, 2012.

53. Sven-Olov Wallenstein & Brian Manning Delaney (eds.), *Translating Hegel: The Phenomenology of Spirit and Modern Philosophy*, 2012.
54. Sven-Olov Wallenstein & Jakob Nilsson (eds.), *Foucault, Biopolitics, and Governmentality*, 2013.
55. Jan Patočka, *Inledning till fenomenologisk filosofi*, 2013.
56. Jonathan Adams & Johan Rönby (eds.), *Interpreting Shipwrecks: Maritime Archaeological Approaches*, 2013.
57. Charlotte Bydler, *Mondiality/Regionality: Perspectives on Art, Aesthetics and Globalization*, 2014.
58. Andrej Kotljarchuk, *In the Forge of Stalin: Swedish Colonists of Ukraine in Totalitarian Experiments of the Twentieth Century*, 2014.
59. Samuel Edquist & Janne Holmén, *Islands of Identity: History-writing and identity formation in five island regions in the Baltic Sea*, 2014.
60. Norbert Götz (ed.), *The Sea of Identities: A Century of Baltic and East European Experiences with Nationality, Class, and Gender*, 2015.
61. Klaus Misgeld, Karl Molin & Pawel Jaworski, *Solidaritet och diplomati: Svenskt fackligt och diplomatiskt stöd till Polens demokratisering under 1980-talet*, 2015.
62. Jonna Bornemark & Sven-Olov Wallenstein (eds.), *Madness, Religion, and the Limits of Reason*, 2015.
63. Mirja Arnshav & Anna McWilliams, *Stalins ubåtar: en arkeologisk undersökning av vraken efter S7 och SC-305*, 2015.
64. Carl-Gustaf Scott, *Swedish Social Democracy and the Vietnam War*, 2017.
65. Jonna Bornemark & Nicolas Smith (eds.), *Phenomenology of Pregnancy*, 2016.
66. Ulrika Dahl, Marianne Liljeström & Ulla Manns, *The Geopolitics of Nordic and Russian Gender Research 1975–2005*, 2016.
67. Annika Öhrner (ed.), *Art in Transfer in the Era of Pop*, 2017.
68. Jan Öhrming, *Allt görs liksom baklänges: Verksamheten vid Nya Karolinska Solna*, 2017.
69. Piotr Wawrzyniuk, *Med osäker utgång: Sverige, Finland och Estland i polsk militär rapportering 1918–1939* (forthcoming).
70. Niklas Eriksson, *Riksäpplet: Arkeologiska perspektiv på ett bortglömt regalskepp*, 2017.
71. Christine Bladh, *Hennes snilles styrka – Kvinnliga grosshandlare i Stockholm och Åbo 1750–1820*, 2018.